

OSMANLI DEVLETI'NDE ŐEHŪLİSLAMLIK
KURUMU

Esra GŪNDŪZ

(YŪksek Lisans Tezi)

T.C. ANADOLU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

OSMANLI DEVLETİ'NDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU

(Yüksek Lisans Tezi)

Esra GÜNDÜZ

Danışman : Prof.Dr.Ahmet MUMCU

ESKİŞEHİR-1992

ÖZGEÇMİŞ

1968 yılında Eskişehir'de doğdum. İlk ve ortaöğretimi Eskişehir'de tamamladım. 1985-1986 öğretim yılında Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Anabilim Dalına kaydoldum. 1985-1986 öğretim yılının sonunda Anadolu Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü'ne yatay geçiş yaptım. Fakülte'den Haziran 1989'da mezun olduktan sonra, aynı yıl Tarih Bölümü'ne Araştırma Görevlisi olarak girdim. 1989 yılının Ekim ayında aynı Üniversite'nin Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Tarih Yüksek Lisans Programı'na başladım.

ÖZET

Osmanlı devletinde, adalet örgütünün içerisinde bulunan mahkemelerin başında yer alan kadılar ve İstanbul'un dışındaki kaza ve nahiyelerde fetva vermekle görevli müftüler, şeyhülislâmlık makamına yardımcı kurumlar olarak çalışmışlardır.

Osmanlı devletinde ilk olarak Fatih devrinden sonra, ortaya çıktığı tahmin edilen şeyhülislâmlık makamının, bu tarihten itibaren devlet teşkilâtı içerisinde oynadığı rol büyük olmuştur. Savaş, barış, antlaşmalar, siyaseten katl vb. önemli devlet işlerinde şeyhülislâmlardan fetva alınması gereği duyulmuştur. Ayrıca XVI.yüzyılın ortalarından itibaren ilmiye teşkilâtının üyelerinden olan kadı, müftü ve müderrislerin atamaları görevi sadrazamlardan alınarak şeyhülislâmlara bırakılmıştır. Aynı yüzyıl içerisinde şeyhülislâmlık görevine getirilen kimselerin son derece bilgili ve yetenekli olmaları makamın önemini iyice arttırmıştır. Bununla birlikte bu dönemde devlet işlerinde oynadıkları önemli role rağmen şeyhülislâmlar, Divan-ı Hümayun içerisinde asıl üye olarak yer alamamışlardır.

III.Selim zamanından (1789-1807) itibaren siyasi organlar içerisinde de görülmeye başlayan şeyhülislâmlar, bu dönemde oluşturulan Meşveret Meclisleri'ne üye olarak girmişlerdir. II.Mahmut devrinde meydana getirilen Meclis-i Vükelâ'ya da kabul edilen şeyhülislâmların, ıslahat dönemi (1789-1876) ile birlikte siyasi yetkileri arttığı sözkonusu olmuşsa da gerçekte bu makam giderek padişahların kontrolü altına girmiştir. Yine ıslahat döneminde şeyhülislâmların şeriat mahkemeleri üzerindeki yetkileri sınırlanmış, eğitim

alanında da sadece medreselerin sorumluluğu kendilerine verilmiştir. Ayrıca bu dönemde şeyhülislâmlık kurumunda yeni mali düzenlemelere de gidilmiştir.

Tanzimat döneminde modernleşme ile birlikte devlet kurumlarında meydana gelen değişiklikler, dinin devlet yapısı üzerindeki etkinliğine yeni boyutlar kazandırmıştır.

SUMMARY

In the Ottoman Empire, Kadis who were the Judges of the Courts in the Justice organization and müfties whose Job was to give fetvas districts and sub-district used to represent and work for the Şeyhülislâm.

The institution of Şeyhülislâm was appeared for the first time in the Ottoman Empire after the era of Mehmet II and after that time it played a major role in the Ottoman Empire administration. For example it was necessary to get fetva from Şeyhülislâm for many of the state affairs such as declaration of war, making peace, signing of accords, approval of executions e.t.c.

Until the mid of the 16th Century, the appointments of Kadis, müfties and müderris were done by the grand Vezir, after that their became duty of the Şeyhülislâm. In the same century, this institution became knowledges and abilities of the Şeyhülislâm influenced the people around them. Although they played very important role in the administration, they were not the principal members of the members of the Imperial Council (Divan-ı Hümayun).

After the era of Selim III (1789-1807), Şeyhülislâms became to involve more in the political institutions of the administration and became members in the meşveret Meclis established at this era.

They were accepted to the Council of Ministers established at the era of Mahmut II. Although it seems that the political power of the Şeyhülislâms increased during the period of reforme, they were increasingly controlled by

the Sultans. In this period, they lost part of their authorities on the Shari'a mahkeme and became responsible only for the medreses in the state education. Also in this period new financial regulations on the institution were brought.

In this period of Tanzimat, along with the modernization in the state institutions, the effects of the religion on the state changed also.

ÖNSÖZ

Şeyhülislâmın başında bulunduğu ilmiye örgütü, dinî ve hukukî sorunları çözme, eğitimi düzenleme, yargılama ve yönetimi sağlama işlevlerini yerine getirmiştir. Dinî ve hukukî sorunları çözme hizmetlerini şeyhülislâm ve müftüler, eğitimi medreseler, yargılama ve yönetim işlevlerini ise kadılar yerine getirmişlerdir. Osmanlı devletinde dini otoriteyi ellerinde bulunduran şeyhülislâmlar, fetvalarıyla siyasal sistemin işleyişini yönlendirmişlerdir.

Osmanlı devletinin yapısında böylesine önemli bir yere sahip olan şeyhülislâmlık kurumu bugüne kadar ne yazık ki tüm yönleriyle incelenmemiştir. Biz bu tezimizde "Osmanlı Devleti'nde Şeyhülislâmlık Kurumu" üzerinde çalıştık. Araştırmamızda özellikle kurumun klâsik dönemdeki örgütünü ve devlet yapısı içindeki rolünü inceledik.

Beni böylesine önemli bir konuda çalışma yapmaya yönelten ve çalışmam sırasında her türlü yardımı esirgemeyen Sayın Hocam Prof.Dr.Ahmet MUMCU'ya teşekkür ederim.

Ayrıca bana emeği geçen hocalarıma ve tezin yazılması sırasında bana her yönden destek olan, sıkıntı, umut ve heyecanlarımı paylaşan değerli eşim Kemal'e teşekkür ederim

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
KISALTMALAR	ii
BİBLİYOGRAFYA	v
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM :OSMANLI ADALET ÖRGÜTÜNÜN ESASLARI	8
A- KADILIK	8
1- Ortaya Çıkışı	8
2- Örgütlenmesi	13
3- Kadılık Örgütünde Bozulma	25
4- XIX.Yüzyılda Kadılık Örgütünü İslah Çabaları..	30
B- MÜFTÜLÜK	35
1- Ortaya Çıkışı	35
2- Örgütlenmesi	38
3- Müftülük Örgütünde Bozulma	41
II.BÖLÜM : OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN İSLAHAT DÖNEMİNE KADAR ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU (1299-1789)	42
A- ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU	42
1- Ortaya Çıkışı	42
2- Şeyhülislâmın Görevleri	51
a- Şeyhülislâmın Aslı Görevleri	51
b- İlmîye Teşkilâtı ile Olan İlişkileri	55
c- Medrese Eğitiminde Şeyhülislâmın Rolü	61
3- Şeyhülislâmın Mali Kaynakları	65
B- ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMUNUN DEVLET YÖNETİMİ ÜZE- RİNDEKİ ETKİLERİ	68
1- Padişahlar ile Olan İlişkiler	68
2- Diğer Yönetim Organları ile Olan İlişkileri..	75

3- Ayaklanmalarda Şeyhülislâmlık Kurumunun Etkileri	83
4- Din-Devlet İlişkileri	94
III.BÖLÜM : OSMANLI DEVLETİ'NDE İSLAHAT DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU (1789-1876)	102
A- ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMUNDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLER	102
1- Genel Olarak İslahat Hareketleri	102
2- İdâri Alanda Meydana Gelen Değişiklikler ...	106
a- Meşveret Meclisleri'ne Şeyhülislâmın Katılması	106
b- Şeyhülislâmlık Dairesinin Kurulması	109
c- Meclis-i Vükela'ya Şeyhülislâmın Katılması	111
d- Tanzimat Meclislerinde Şeyhülislâmın Yeri	113
e- Meclis-i Meşayih'in Kurulması	116
3- Adli Alanda Meydana Gelen Değişiklikler	119
a- Şeyhülislâmın Şeriattaki Yetkileri	119
b- Huzur Murafaalarının Şeyhülislâmın Başkanlığında Yapılması	125
4- Şeyhülislâmın Eğitim Üzerindeki Etkileri ...	126
5- Şeyhülislâmlık Makamına Mali Yönden Yeni Düzenlemeler Getirilmesi	132
B- ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMUNUN DEVLET YÖNETİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ	135
SONUÇ	152

KISALTMALAR

a.g.y.	: Adı geçen yapıt
a.g.m.	: Adı geçen makale
A.Ü.	: Ankara Üniversitesi
b.	: Baskı
B.B.A.	: Başbakanlık Arşivi
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İ.Ü.	: İstanbul Üniversitesi
S.	: Sayı
s.	: Sahife
Ss.	: Sahife sayısı
T.T.K.	: Türk Tarih Kurumu
v.d.	: Ve devamı
Y.a.g.y.	: Yukarıda adı geçen yapıt
Y.a.g.m.	: Yukarıda adı geçen makale

BİBLİYOGRAFYA

A- BELGESEL KAYNAKLAR

B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye.

Düstur, Birinci Tertip, C.I, C.IV.

B- KİTAPLAR

Ahmet Cevdet Paşa; Tarih-i Cevdet, C.III, C.IV, C.V,C.VIII, C.XII,Dersaadet, Matbaa-ı Osmaniye, 1309.

—————; Tezahir 13-20, 2.b., (Yay:Cavid Baysun), Ankara, T.T.K., 1986.

Ahmet Lütfi Efendi; Tarih-i Lütfi, C.I, C.IV, C.V, Dersaadet, Matbaa-ı Amire, 1292.

Ahmet Rasim; Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Cabaları İçinde Batıs Evreleri, (Haz:H.V.Velidedeoglu), İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1987.

Akçura, Yusuf; Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri XVIII. ve XIX.Asırlarda, 2.b, Ankara, T.T.K., 1985.

Akdağ, Mustafa; Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi, C.I-II, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1979.

—————; Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1975.

Akşit, M.Cevat; İslâm Ceza Hukuku ve İnsanî Esasları, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1976.

Aktar, Yücel; İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918), İstanbul, İletişim Yayınları,1990.

Aktepe, Münir; Patrona İsyanı, İstanbul, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1958.

- Albayrak, Sadık; Son Devir Osmanlı Uleması, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1981.
- Altınay, Ahmet Refik; Lale Devri, Ankara, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.
- Altunsu, Abdülkadir; Osmanlı Şeyhülislamı, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1972.
- Ansay, Sabri Şakir; Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku Birinci Kısım, Ankara, A.Ü.İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1954
- Arsel, İlhan; Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, Ankara, A.Ü.Hukuk Fakültesi Yayınları, 1975.
- Atar, Fahreddin; İslâm Adliye Teşkilâtı. Ortaya Çıkışı ve İşleyişi, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1975.
- Atay, Hüseyin; Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1983.
- Aydemir, Abdullah, Ebusuûd Efendi, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Aydın, Hakkı; İslâm Hukuku ve Molla Fenâri, İstanbul, İşaret Yayınları, 1991.
- Balta, Tahsin Bekir; İdare Hukuku I.Genel Konular, Ankara, A.Ü.S.B.F. Yayınları, 1970, s.36.
- Baltacı, Cahit; XV-XVI.Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, İrfan Matbaası, 1976.
- Başgil, Ali Fuad; Din ve Laiklik, İstanbul, Yağmur Yayınevi, 1985.
- Berkes, Niyazi; Türkiye'de Çağdaşlaşma, 2.b., İstanbul, Doğu-Batı Yayınları, 1978.

- ; Türk Düşününde Batı Sorunu, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1975.
- Bilim, Cahit Yalçın; Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma(1839-1876), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1984.
- Bozkurt, Gülnihâl; Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayri Müslim Osmanlı Vatanandaşlarının Hukuki Durumu(1839-1914), Ankara, T.T.K., 1989.
- Cahen, Claude; Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev: Yıldız Moran), İstanbul, E Yayınları, 1984.
- Cadırcı, Musa; Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, T.T.K., 1991.
- Danışmend, İsmail Hamî; İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.I, C.IV, İstanbul, Türkiye Yayınevi, 1947.
- Dursun, Davut; Yönetim-Din İlişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, İstanbul, İşaret Yayınları, 1989.
- Düzdağ, M.Ertuğrul; Şeyhülislâm Ebusuûd Efendi Fetvaları Işığında 16.Asır Türk Hayatı, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1972.
- El-Maverdi, Ebul Hasan; El-Ahkâm's Sultaniye:İslâmda Hıfzet ve Devlet Hukuku, (Çev:Ali Şafak), İstanbul, Bedir Yayınevi, 1976.
- Engelhardt, Ed; Tanzimat, (Çev:Ayda Düz), İstanbul,Milliyet Yayınları, 1976.

- Gibb, H.A.A. and Harold Bowen; Islamic Society and The West-A Study of Impact of Western Civilization on Moslom Culture in the Near East, Vol.one, Islamic Society in the eighteenth century, part 2, Oxford University Press, 1957.
- Ertan, Veli; Tarihte Meşihat Makamı.İlmiye Sınıfı ve Meşhur Seyhülislâmlar, İstanbul, Bahar Yayınevi, 1969.
- ; Tarihte Meşihat Makamı ve İlmiye Sınıfı,Konya, Yeni Kitap Basımevi, 1965.
- Gökbilgin, Tayyib; Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, İstanbul, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- ; XV. ve XVI.Asırlarda Edirne ve Paşa Livası,Vakıflar,Mülkler,Mukataalar, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952.
- Göyünç, Nejat; XVI.Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Gündüz, İrfan; Osmanlılarda Devlet/Tekke Münasebetleri, İstanbul, Seha Neşriyat, 1989.
- Halaçoğlu, Yusuf; XIV-XVII.Yüzyıllarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara, T.T.K., 1991.
- Hamidullâh, Muhammed; İslâm Peygamberi, C.II, (Cev:M.Said Mutlu-Salih Tuğ), İstanbul, İrfan Yayınevi,1969.
- Hatemi, Hüseyin; İslâm Hukukunda Devlet Yapısı, İstanbul, Mareket Yayınları, ty.
- Heyd, Uriel; Studies in Old Ottoman Criminal Law,(Edited by V.C.Menage), Oxford, At the Clarendon Press, 1973.
- İgdemir, Ulug; Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma, Ankara, T.T.K., 1937.

- İlmiye Salnamesi, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1334.
- İpşirli, Mehmet; XVIII.Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğunda Kadıaskerlik Müessesesi (Basılmamış Doçentlik Tezi), İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, 1980.
- İslamoğlu, Mustafa; İslâmi Hareket Anadolu-I, İstanbul,Denge Yayınları, 1991.
- Kara, Mustafa; Din,Hayat,Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, İstanbul, Dergâh Yayınları, 1990.
- Karal, Enver Ziya; Osmanlı Tarihi, C.V, C.VI, C.VII, 3.b., Ankara, T.T.K., 1983.
- ; Selim-III'ün Hat-tı Hümâyunları Nizam-ı Cedit(1789-1807), 2.b., Ankara, T.T.K., 1988.
- Karatepe, Sükrü; Osmanlı Siyasi Kurumları "Klasik Dönem", İstanbul, İşaret Yayınları, 1989.
- Katip Çelebi; Mizanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk, İstanbul, Türk Kültürü Kaynak Eserleri Dizisi, 1972.
- Katib Çelebi'den Seçmeler, (Haz:Orhan Şaik Gökyay), İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1968.
- Kaynar, Reşat; Mustafa Resit Paşa ve Tanzimat, 2.b.,Ankara, Ankara, T.T.K., 1985.
- Koçer, Hasan Ali; Türkiye'de Modern Eğitimin Doğusu,Ankara, Uzman Yayınları, 1984.
- Koçi Bey Risalesi; (Haz:Zuhuri Danışman), İstanbul, M.E.B., 1972.
- Köprülü, Mehmet Fuat; Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul, Ötüken Neşriyat,1986.
- ; Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Ankara, Atay Kültür Yayınları, 1972.

Kuran, Ercümend; Avrupa'da Osmanlı İnkâmet Elçiliklerinin Kuruluşu ve İlk Elçiliklerin Siyasi Faaliyetleri (1793-1821), Ankara, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1968.

Kuran, Ahmet Bedevi, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, Baha Matbaası, 1959.

Mardin, Ebü'ulâ; Huzur Dersleri, C.I-II-III, İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, 1966.

Mardin, Şerif; Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler-3), İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

—————; Türk Modernleşmesi (Makaleler-4), İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

—————; Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler-1), İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.

Mecdi Mehmet Efendi; Şakaik-ı Nu'maniye Tercümesi Haddaikuş Şakaik, İstanbul, Tophane-i Amire Matbaası, 1269.

Mehmet Neşri; Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi), (Haz:Reşit Unat-Mehmet A.Köymen), C.I, 2.b., Ankara, T.T.K., 1987.

Mumcu, Ahmet; Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet), Ankara, A.Ü.Hukuk Fakültesi Yayınları, 1969.

—————; Divan-ı Hümayun, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1986.

—————; Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, Ankara, Birey ve Toplum Yayınları, 1985.

Mustafa Nuri Paşa, Netayic-ül Vukuat.Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi, (Sadeleştiren:Neşet Çağatay), C.I-II-III-IV, Ankara, T.T.K., 1979.

Naimâ Mustafa Efendi, Naimâ Tarihi, C.I-VI, (Sadeleştiren: Zuhurî Danışman), İstanbul, Zuhurî Danışman Yayınevi, 1967.

Ongan, Halit; Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili, Ankara, A.Ü., D.T.C.F. Yayınları, 1958.

Ortaylı, İlber; Türk İdare Tarihi, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, 1979.

—————; İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, 2.b., İstanbul, Hil Yayın, 1987.

Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar.Kitab-ı Müstetâb, Kitabı Mesâlihi'l Müslimin ve Menafi'i'l-Mü'minin, Hırzû'l-Mülûk, (Yayınlayan:Yaşar Yücel, Ankara, T.T.K., 1988.

Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler-II.Kitabu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menafi'i'l-Mü'minin, (Yayınlayan:Yaşar Yücel), Ankara, D.T.C.F.Yayınları, 1980.

Özek, Çetin; Devlet ve Din, İstanbul, Ada Yayınları, 1981.

Özkaya, Yücel; XVIII.Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985.

Pakalın, Mehmet Zeki; Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, 2.b., C.I-II-III, İstanbul, M.E.B. Basım-evi, 1971.

Sava Paşa; İslâm Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüt (Çev: Baha Arıkan), C.II, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1955.

Schacht, Joseph; An Introduction to Islamic Law, London, Oxford University Press, 1964.

- Sencer, Muammer; Osmanlılarda Din ve Devlet, İstanbul, Erk Yayınları, 1974.
- Shaw, J.Stanford; Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, C.I-II (Çev:Mehmet Harmancı), İstanbul, E Yayınları, 1982.
- Süleyman Sadeddin (Müstakimzâde); Devhatü'l-Meşayihü'l-Kibar, İstanbul, ty.
- Sener, Sami; Osmanlı'da Siyasi Çözülme, İstanbul, İnkılâb Yayınevi, 1986.
- Seşen, Ramazan; Selâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti Hicrî 569-589/Milâdî 1174-1193, İstanbul, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Sirvani, Harun Han, İslâm'da Siyasi Düşünce ve İdare, (Çev: Kemal Kuşçu), İstanbul, İrfan Yayınları, 1965.
- Tanör, Bülent; Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Gelişmeler, İstanbul, Der Yayınları, 1991.
- Taşköprüzâde Ahmet Efendi; Mevzuat'ül Ulûm, C.I, İstanbul, İkdâm Matbaası, 1313.
- Tayyarzâde Ata; Tarih-i Ata, C.I, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1292.
- Timur, Taner; Osmanlı Çalışmaları, Ankara, V Yayınları, 1989.
- Turan, Osman; Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1965.
- Türköne, Mümtaz'er; Siyasi İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 3.b., Ankara, T.T.K., 1984.

- _____; Osmanlı Tarihi, C.I-IV, 3.b., Ankara, T.T.K., 1982.
- _____; Çandarlı Vezir Ailesi, 2.b., Ankara, T.T.K., 1986.
- _____; Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı, 3.b., Ankara, T.T.K., 1988.
- _____; Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 2.b., Ankara, T.T.K., 1984.
- _____; Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları, C.I, 2.b., Ankara, T.T.K., 1984.
- Üçok, Coşkun; Türk Hukuk Tarihi Ders Notları 1944-1945, Ankara, 1945.
- Üçok, Coşkun, Ahmet Mumcu; Türk Hukuk Tarihi, 7.b., Ankara, Savaş Yayınları, 1991.
- Yetkin, Cetin; Etnik ve Toplumsal Yönleriyle Türk Halk Hareketleri ve Devrimler, C.I-II, İstanbul, May Yayınları, 1974.
- Zeydân, Abdülkerim; Fıkıh (İslam Hukuku) Usûlü (Cev:Ruhi Özcan), Ankara, Atatürk Üniversitesi Yayınları, 1979.

C- MAKALELER

- Abadan, Yavuz; "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.31-58.
- Ahmet Refik; "Mehmed Şemseddin Fenâri Efendi", İlmîye Salnamesi, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1334, Ss.322-323.
- Akdag, Mustafa; "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar", A.Ü. D.T.C.F.Derqisi, C.XII, s.1-2, Mart-Haziran 1955, Ss.27-51.

Aksu, Zahid; "Şeyhülislâm İbn Kemal ve Osmanlı İdaresindeki Yeri", Şeyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu, (Haz:Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986, Ss.203-210.

Ali Emirî; "Meşihât-ı İslamiyye Tarihçesi", İlmiye Salnamesi, İstanbul, Matbaa-ı Amire, 1334, Ss.304-320.

Altundağ, Şinasi; "Osmanlılarda Kadıların Salâhiyetve Vazifeleri Hakkında", VI.Türk Tarih Kongresi Bildiriler, 20-26 Ekim 1961, Ankara, T.T.K., 1967, Ss.342-355.

Anhegger, Robert; "Hezarfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları", Türkiyat Mecmuası, C.X (1951-1953), Ss.365-393.

Antel, Sadrettin Celâl; "Tanzimat Maarifi", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.444-462.

Arsal, Sadri Maksudi; "Teokratik Devlet ve Laik Devlet", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.59-95.

Atay, Hüseyin; "Medreselerin İslahatı", A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXV (Atatürk'ün 100.Doğum Yılına Armağan), (1981), Ss.1-43.

—————; "Medreselerin Gerilemesi", A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXIV (Atatürk'ün 100.Doğum Yılına Armağan), (1981), Ss.15-56.

Aydın, Muhammed Şevki; "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.4 (1987), Ss.321-336.

Bacque, Louis-Jean-Grammont; "Cimetie' res Ottomans Et E'tude Du Corps Des Ulemas", V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, Ankara, T.T.K., 1991, Ss.839-849.

Barkan, Ömer Lütfi; Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274(1858) Tarihli Arazi Kanunnâmesi", Türkiye'de Toprak Meselesi-Toplu Eserler, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1980, Ss.291-375.

_____; Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri, Seminere Sunulan Tebliğler, Ankara, T.T.K., 1975, Ss.49-97.

_____; "Kanûn-nâme", I.A., C.VI, İstanbul, M.E.B., 1955, Ss.184-196.

_____; "Osmanlı Kanunnâmeleri", III.Türk Tarih Kongresi(15-20 Kasım 1943), Ankara, T.T.K., 1948, Ss.505-519.

_____; "Tımar" I.A., C.XII/1, İstanbul, M.E.B. 1974, Ss.491-496.

_____; "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinde Şer'îliği Meselesi", I.Ü.Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.XI, S.3-4, (1945), Ss.203-224.

_____; "H.954-955 (M.1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi", İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XIX, S.1-4, (1961), Ss.277-332.

_____; "H.1079-1080 (M.1547-1548) Mali Yılına Ait Bir Osmanlı Bütçesi ve Ekler", İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XVII, S.1-4, (1960), Ss.225-303.

- Baykal, Bekir Sıtkı; "Patrona Halil Ayaklanması ile ilgili Kaynaklar Hakkında", IV.Türk Tarih Kongresi(10-14 Kasım 1948), Ankara, T.T.K., 1952, Ss.177-182.
- Belgesay, Mustafa Reşit; "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.211-220.
- Berki, Şakir; "İslâm Hukukunun Ana Hatları", A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XVII, (1969), Ss.169-186.
- Çadarcı, Musa; "Tanzimat'ın ilânı sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i İlmîyye'ye Dair Ceza Kanunnamesi", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XIV, S.25, (1982), Ss.139-161.
- Çağatay, Neşet; "İslâm Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları" Belleten, C.LI, S.200, (1987), Ss.625-636.
- Derin, Ç.Fahri; "Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risâle", I.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C.X, S.14, (1959), Ss.97-104.
- Dölen, Emre; "Mühendislik Eğitimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İstanbul, 1985, Ss.511-516.
- Ergenç, Özer; "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII.Türk Tarih Kongresi,Bildiriler,11-15 Ekim 1976, C.II, Ankara, T.T.K., 1981, Ss.1265-1274.

- Fayda, Mustafa; "İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri", Şeyhül-İslâm İbn Kemâl Sempozyumu (Haz:Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986, Ss.53-60.
- Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri; "Tanzimat'ta İçtimaî Hayat", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.619-659.
- Gökbilgin, Tayyib; "Ebusuûd Fetvalarında ve XVI.Asır Şer'iyeye Sicillâtında İsbat ve Şehadet", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.III/1-2, (1960), Ss.117-133.
- Gür, A.Refik; "İslâm Hukuku Üzerine Düşünceler ve Sava Paşa", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.VI, Cüz:1-2, (1975), Ss.1-35.
- Huart, C.L.; "Kazasker", I.A., C.VI, İstanbul, M.E.B., 1955, Ss.211-215.
- İbnül Emin Mahmut Kemal; "Arpalık", Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası, No:94, 1 Eylül 1926, Ss.276-283.
- İpşirli, Mehmet; "İlmiye Mensublarının İmza ve Tasdik Formülleri", Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri (30 Nisan-2 Mayıs 1986), İstanbul, 1988.
- _____ ; "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmet Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.10-11, (1983), Ss.221-231.
- İnalçık, Halil; "Adaletnameler" Belgeler. Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C.II, S.34, (1965), Ss.125-147.

- _____ ; "Padişah", I.A., C.IX, İstanbul, M.E.B., 1964, Ss.491-495.
- _____ ; "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Belleten, C.XXVIII, S.112, (1964), Ss.603-622.
- Kara, İsmail; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.V, İstanbul, 1985, Ss.1405-1420.
- Kara, Mustafa; "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.IV, İstanbul, 1985, Ss.978-994.
- Karal, Enver Ziya; "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.13-30.
- Kaydu, Ekrem; "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi, S.2, (1977), Ss.201-210.
- Köprülü, Orhan; "Feyzullah Efendi", I.A., C.IV, İstanbul, M.E.B., 1948, Ss.470-473.
- Köprülü, Mehmet Fuat; "Fıkıh", I.A., C.XI, İstanbul, M.E.B., 1948, Ss.601-622.
- Kramers, J.H.; "Şey-ül-islâm", I.A., C.XI, İstanbul, M.E.B., 1970, Ss.485-489.
- Kufralı, Kasım; "Ebu Yusuf", I.A., C.IV, İstanbul, M.E.B., 1948, Ss.59-60.
- Kushner, David; "The Place of the Ulema in the Ottoman Empire during the age of reforme (1839-1876)", Turcica, C.XIX, (1987), Ss.51-74.

- Küyel, Mübahat Türker; "İbn-i Kemâl Paşa ve Tehâfut Haşiyesi", VIII.Türk Tarih Kongresi,Bildiriler, 11-15 Ekim 1976, C.II, Ankara, T.T.K., 1981, Ss.993-995.
- Majer, Hans George; "On the Economic Situation of the Ottoman Ulema", V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, Ankara, T.T.K., 1991, Ss.635-643.
- Mardin, Ebûl'ulâ; "Fetva", I.A., C.IV, İstanbul, M.E.B., 1948, Ss.582-584.
- ; "Kadı", I.A., C.VI, İstanbul, M.E.B., 1955, Ss.42-46.
- Mehmet Arif; "Devlet-i Osmaniyenin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ulema", Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sene:1, S.2, (1332), Ss.137-144.
- Mumcu, Ahmet; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi", I.Milli Egemenlik Sempozyumu, 24-25 Nisan 1985, Ankara, 1985, Ss.35-56.
- Ocak, Ahmet Yaşar; "İbn Kemal'in Yaşadığı XV. ve XVI.Asırlar Türkiyesi'nde İlim ve Fikir Hayatı", Seyhülislâm İbn Kemal Sempozyumu, (Haz:Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız, Mustafa Sait Yazıcıoğlu), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1986, Ss.31-38.
- Ortaylı, İlber; "Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine", Prof.Dr.Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Armağan-I, İstanbul, İ.Ü.Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, 1982, Ss.497-509.

- ; "Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", A.Ü.S.B.F. Dergisi, C.XXX, No:1-4, Mart-Aralık 1978, Ss.117-128.
- ; "18.Yüzyılda İlmîye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", ODTÜ Gelişme Dergisi, 1979-1980, Özel Sayısı, Ss.155-159.
- Onar, Sıddık Sami; "İslâm Hukuku ve Mecelle", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1985, Ss.580-588.
- Özbilgen, Erol; "Osmanlı Devleti'nin Toplumla İlişkilerini Sağlayan Kurumlar ve Siyasi Partiler", İlim ve Sanat, Eylül-Ekim 1987, S.15, s.15-24.
- Özcan, Abdülkadir; "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Alem için Kardeş Katli Meselesi", İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi(Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), S.33, (1972), Ss.29-51.
- Sakaoğlu, Necdet; "Tanzimat Okulları", Tarih ve Toplum, C.XII, S.72, (1989), Ss.26-31.
- ; "19.Yüzyılda Şeyhülislamlık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1984, Ss.263-270.
- Shaw, Stanford J.; "19.Yüzyıl Reform Hareketlerinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri I-II", Tarih ve Toplum, C.XIII, S.76-77, (1990), Ss.11-16 ve Ss.40-47.
- Sungu, İhsan; "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, Ss.777-857.

- Şafak, Ali; "İslâm Hukukunda Kaynaklar-İctihad-Müctehid-Mezhep-Taklid ve Telif Meseleleri Üzerine Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi, S.3, (1970), Ss.1-36.
- Tahiroğlu, Bülent; "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1985, Ss.580-601.
- Taner, Tahir; "Tanzimat Devri'nde Ceza Hukuku", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.221-232.
- Türkay, Cevdet; Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilâtından Örnekler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, S.60, Eylül 1972, Ss.17-25.
- "Türkiye'de Din-Devlet ilişkisi", Kitap Dergisi, S.33, (1989), Ss.6-10.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; "Asâkir-i Mensûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadr-ı Azamın Takriri ve II.Mahmud'un Hatt-ı Hümayunu", Bellekten, C.XVIII, (1954), Ss.223-230.
- _____; "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe", Bellekten, C.VI, S.23-24, (1942), Ss.253-261.
- Üçok, Coşkun; "Osmanlı Kanunnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi, C.III, S.2-4, (1946), Ss.365-383.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet; "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", Tanzimat-I, İstanbul, Maarif Basımevi, 1940, Ss.139-209.
- Yücel, Yaşar; "XVI-XVII.Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", Bellekten, C.XVI, S.163, (1977), Ss.59-95.

GİRİŞ

Siyasal iktidar ile din arasındaki ilişkiler, tüm çağlar boyunca toplumsal ve siyasal yaşamda etkili olmuş ve tarihi süreç içerisinde o dönemin sosyal yapısına göre değişik biçimler almıştır.

İslâmiyetin ortaya çıkmasından sonra Hz.Muhammet "dinî, kazaî, icraî, kültürel ve diğer bütün iktidar ve hükümet kuvvetlerini kendi elinde" (1) toplayarak, toplumsal hayatın bütün alanlarını siyasî-dinî lider olarak örgütleme çalışmıştır. Bu açıdan İslâmiyetin kabulünden sonra kurulan Türk-İslâm devletlerinin başkanlarının tümü "Halife", "İmam" veya "Emir-ül Mü'minin" gibi adlar taşımışlardır (2).

Ortaçağ boyunca İslâmiyetin ilk örgütlenme biçiminin genel çizgileri ile korunduğu, fakat bununla birlikte bazı dönemlerde önemli değişmelerin ve farklılaşmaların da ortaya çıktığı bir gerçektir.

İslâmda yönetimin Emevî ailesine geçmesi ile birlikte idarî örgütlenmenin, Hz.Muhammet ve Dört Halife döneminden giderek uzaklaştığı, Emevi halifelerinin daha esnek bir yönetim kurdukları ve Bizans geleneklerinin etkisinin arttığı görülmüştür (3). Emevilerden sonra iktidarı ele geçiren Abbasiler zamanında da farklı bir siyasi-idarî örgütlenme gerçekleştirilmiştir. Sasanî etkisinin arttığı Abbasi

(1) Muhammed Hamidullah, İslâm Peygamberi, C.II, (Çev:M.Said Mutlu-Salih Tug), İstanbul, 1969, s.174.

(2) Şükrü Karatepe, Osmanlı Siyasi Kurumları "Klasik Dönem", İstanbul, 1989, s.27.

(3) Ahmet Mumcu, Osmanlı Devletinde Siyaseten Katl, 2.b., Ankara, 1985, s.12-13.

yönetiminde din ve yönetim ilişkileri oldukça farklı bir çehre kazanmıştır (4). Abbasiler döneminde "Vezirlik" kurumunun İslâmî örgütlenmeye dahil edilmesi ile halifenin yetkilerinin bir bölümünü kullanma hakkı vezirlere verilmiştir (5). Dolayısıyla Abbasi yönetiminde görülen bu yapı değişikliği, dinî otoritenin yanında siyasi otoritenin de güçlenmesine neden olmuştur (6).

Siyasi iktidar karşısında dinin çok önemli ve belirleyici bir işlevinin olmadığı bir kültür ortamından gelen Büyük Selçuklularda da, şeriatın, İslâm birliğinin başkanı (Emîr-ül-Mü'minin) olarak kabul ettiği halife yanında bir de sultan ortaya çıkmış ve egemenlik bu iki makam arasında paylaşılmıştır. Osman Turan bu gelişmeyi şöyle ifade etmiştir (7): "Din işleri halifeye, dünya işleri de sultana intikâl etmiştir. Böylece dinî ve mânevi bakımdan sultan nasıl halifeye bağlı idiyse, siyasi bakımdan aynı şekilde halife de sultana bağlı bulunuyordu."

Anadolu Selçuklu devletinde ise ülkenin başında bulunan sultan, siyasi otoriteyi elinde tutmuştur. Bu dönemde Abbasi Halifelerinin gücü daha da azalmış, halife sadece fiilen, yönetimi elinde tutan sultanın iktidarını onaylamak

(4) Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu, Türk Hukuk Tarihi, 7.b., Ankara, 1971, s.138-139; Davut Dursun, Yönetim-Din ilişkileri Açısından Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, İstanbul, 1989, s.98.

(5) El-Maverdî, El-Ahkâmü's-Sultaniyye; İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku, (Çev: Ali Şafak), İstanbul, 1976, s.43 v.d.

(6) X.yüzyılda Abbasi devletinde halifelerin siyasal iktidardaki güçleri azalmış ve otorite emirlere, sultanlara geçmiştir. Bkz.: Harun Han Sirvani, İslâm'da Siyasi Düşünce ve İdare (Çev: Kemal Kuşçu), İstanbul, 1965, s.50 v.d.

(7) Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, Ankara, 1965, s.219.

şeklinde kendini göstermeyi sürdürmüştür (8). Osman Turan'ın belirttiği gibi (9), "Zayıf Selçuklu sultanları bile yine sultanlık hukukunu korumakta çok titiz davranmışlar ve halifeyi dinî işler dışına çıkmamağa zorlamışlardı."

Osmanlı idare sisteminin oluşmasında da eski Türk gelenek ve kurumlarının yanı sıra İslâmî kurumlar da etkin rol oynamıştır (10). Osmanlı yönetim örgütlenmesinde iki yüksek makamın varlığı dikkati çekmiştir. Bunlardan biri padişahın dünyevi iradesini temsil eden sadrazamlık, diğeri de dinî iradesini temsil eden şeyhülislâmlıktır. Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık makamının önemi özellikle XVI.yüzyıldan sonra başa geçen güçlü şeyhülislâmlar sayesinde oldukça artmıştır. Hatta Uzunçarşılı'nın söz ettiği (11), "Osmanlı devletinde din asıl ve devlet onun fer'i olarak görüldüğünden şeyhülislâm zahiren vezir-i âzam ile aynı derecede sayılmış ise de derecesi mânen ondan yüksektir." Ali Emirî de, Osmanlı devletinde şeyhülislâmlara verilen önemi "Kanun-ı Teşrifat-ı Devlet-i Aliye" adlı eseri kaynak kullanarak şöyle açıklamıştır (12): "Bazı umur-ı mühimme ve musâlih ma'zume için mükelleme ve istişare iktiza etse vezir-i âzam hazretleri bunları saraylarına davet ederler ve davetine dahi müratıb-i umumiye de olan kimseler

(8) Claude Cahen, Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler, (Çev:Yıldız Moran), İstanbul, 1984, s.216-217.

(9) Turan, a.g.y., s.219.

(10) Ahmet Mumcu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Egemenlik Kavramı ve Gelişmesi" 1.Milli Egemenlik Sempozyumu:24-25 Nisan 1985, Ankara, 1985, s.35-56.

(11) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı, 3.b.; Ankara, 1988, s.178.

(12) Ali Emirî, "Meşihat-ı İslâmiyye Tarihçesi", İlmîye Salnamesi, İstanbul, 1334, s.313 v.d.

gönderilmeyib eşref-i münasib-i kalemiye olan riyaset-i küttab makamında bulunan zât gönderilir ve davet olunur. Teşrif ettiklerinde istikbâl ve teşyi'lerinde bil-zât sahib-i devlet hazretleri kemâl-i ta'zim ve tevkir ederler".

Osmanlı devletinde ıslahat devrine kadar oldukça parlak dönemler yaşayan, kendilerinden fetva alınmadan hiçbir işe girişilemeyen şeyhülislâmlar, bu dönem boyunca Divan-ı Hümayun'un asıl üyeleri olmamakla birlikte, ancak çağrıldıkları zamanlar Divan-ı Hümayun'un toplantılarına katılabilmişlerdir (13).

III.Selim ile başlayan ıslahat çabaları içerisinde oluşturulan Meşveret Meclislerine üye olarak kabul edilen şeyhülislâmlar (14), II.Mahmut döneminde de, oluşturulan Meclis-i Vükelâ'ya girmişlerdir. Bu görünüşte onların ülke idaresinde daha fazla söz sahibi olmaları anlamına geldiği halde, aslında bu dönemde yetkileri sınırlanarak şeyhülislâmlık makamı, kurulan nazırlıklarla eşit hale getirilmiştir (15).

Osmanlı devleti içerisinde, şeyhülislâmlık makamına ait yapılan araştırmalar oldukça sınırlı olmasına rağmen, biz çalışmamızda bu kurumun ilk ortaya çıkışından, I.Meşrutiyet'in ilânına (1876) kadar geçirdiği evrimi incelemeye çalıştık. Fakat çalışmamızın ağırlık noktasını, kurumun ıslahat dönemine (1789) kadar geçirdiği değişiklikler oluşturmuştur.

(13) Ahmet Mumcu, Divan-ı Hümayun, Ankara, 1986, s.55 v.d.

(14) Y.a.g.y., s.157-158.

(15) David Kushner, "The place of the Ulema in the Ottoman Empire during the age of reforme (1839-1918)", Turcica, C.XIX, (1987), s.55.

Araştırmamızın ilk bölümünde, şeyhülislâmlık kurumunun adalet örgütünü oluşturan kadılık sistemi açıklanmıştır. Ayrıca bunun yanında yine şeyhülislâmlık kurumuna bağlı olarak, İstanbul dışında kazalarda ve nahiyelerde fetva vermekle görevli, müftülük kurumunun incelemesi yapılmaya çalışılmıştır. Özellikle XVII.yüzyılın ortalarından sonra bu iki kurumun üyelerinin dolaysız olarak şeyhülislâmlık makamına bağlandıkları gözönünde bulundurulacak olursa, şeyhülislâmlık makamı ve kadılık ile müftülük kurumlarının arasındaki ilişkinin önemi daha net olarak ortaya çıkmış olur.

İkinci bölümde ise şeyhülislâmlık kurumunun Osmanlı devleti içerisinde ilk defa nasıl ortaya çıktığı tartışmalarına yer verilerek; şeyhülislâmların görevlerine değinilmiştir. Ayrıca yine bu bölümde kurumun Osmanlı devletinin kuruluşundan İslahat dönemine kadar geçen süre içerisinde devlet yönetimi üzerindeki etkilerinden söz edilmeye çalışılmıştır.

Üçüncü bölümde de Osmanlı devletinde İslahat dönemi ile birlikte şeyhülislâmlık kurumunda meydana gelen idarî, adlî ve malî alandaki değişikliklerle, bu dönemde şeyhülislâmların eğitim kurumları üzerindeki etkileri incelenmiştir. Diğer yandan bunların yanında şeyhülislâmlık kurumunun devlet yönetimi üzerindeki etkileri de tahlil edilmiştir.

Bir teşkilât tarihi araştırması olan bu tez, doğal olarak kaynak çalışmasına dayanacaktır. Bugüne kadar ülkemizde şeyhülislâmlık kurumu üzerine yapılan çalışmalar oldukça sınırlı kalmıştır. Yalnız, İ.H. Uzunçarşılı "Osmanlı Devleti'nin İlmîye Teşkilâtı" adlı eseriyle bu konuya ışık

tutmaya çalışmıştır.

Şeyhülislâmlık kurumunun ve kuruma bağlı olarak gelişen ulema sınıfının Osmanlı devletinin temel direklerinden biri olduğu düşünülecek olursa, araştırmacıların bu kurumun gelişimi, iç örgütlenmesi ve sosyal-politik yaşamdaki rolüne nispeten az olarak dikkatlerini toplamış olmaları biraz şaşırtıcı olmuştur. Osmanlı uleması ile ilgili bu çalışmaların azlığı konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Bunlar Madeline C. Zilfi tarafından şöyle özetlenmiştir: (16) "İlmiyenin nisbi olarak ihmalinin nedeni; akademik yaklaşımlar kadar, dinî konulara bağlanan hatalı çalışmalar bu konunun daha az ele alınmasına yol açmıştır." Yine yabancı araştırmacılar dinî kurumlar bakımından Türkiye'de araştırma yapabilecek durumda düzenlenmiş yerlerin sınırlılığından söz etmişlerdir. Kushner'a göre de (17): "Dinî kurumların kapsadığı konular daha da karmaşıktır. Çünkü son zamanlara kadar araştırmacılar için merkezi bir arşiv mevcut olmamıştır. Ve şu anda açık bulunan müftülük arşivinde metaryalin büyük çoğunluğu tahrip edilmiş veya sınıflanmadan olduğu gibi bırakılmıştır." Biz bu çalışmayı yaparken bu eksiklikleri gözönüne alarak birinci derecede kaynakları arşiv belgelerinden seçtik. Başbakanlık Arşivi'nde, "Cevdet Tasnifi/Adliye" belgeleri üzerinde çalıştık. Buradan bulduklarımız genellikle, ilmiye mensuplarının şeyhülislâm tarafından görevlerine atanmalarını (18), görev sürelerinin

(16) Aktaran Kushner, a.g.m., s.51.

(17) Y.a.g.y., s.52.

(18) Anadolu ve Rumeli'nin bazı kazalarına kadı tayini için bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 3401, (11 S 1274/1 Ekim 1857).

uzatılmasını (19), yaptıkları bazı davranışlardan dolayı cezalandırılıp (20), zaman zaman verilen cezaların af edilmesini (21) içeren belgeler olmuştur.

Bunun yanında şeyhülislâmlara ve ailelerine verilen ücretler ve haslar ile ilgili belgelere (22), şeyhülislâmların çeşitli nedenlerden ötürü cezalandırılmalarından sözeden kayıtlara da (23) rastlanmıştır.

Çalışma içerisinde şeyhülislâmların biyografileri ile ilgili bilgiler için, "İlmiye Salmamesi" ile Süleyman Sadeddin Efendi'nin "Devhatü'l Meşâyihü'l-Kibâr" adlı eserine başvurulmuştur.

Şeyhülislâmların yer aldığı siyasî olaylar tahlil edilirken de dönemin vakanüvist tarihlerinden (Naima Tarihi, Tarih-i Cevdet, Tarih-i Lütfi v.b.) yararlanılmıştır. Osmanlı devletinin özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarına ait sınırlı sayıdaki Türkçe kaynakları desteklemek amacıyla Gibb-Bowen ve Heyd gibi yabancı yazarların eserlerinden de faydalanılmıştır. Tanzimat döneminde ilmiye sınıfına ilişkin çıkarılan kanun, nizamname v.b. Düstur'un "Birinci Tertibi"nden alınmıştır.

(19) Rumeli Kadıaskerlerinin şeyhülislâm tarafından görev sürelerinin uzatılması hakkında bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 2982, (25 L 1258/29 Kasım 1842).

(20) Müderrislerin cezalandırılmaları hakkında bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 362, (19 Ca 1232/6 Nisan 1817).

(21) Şeyhülislâm tarafından af ve itlak için bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 113, (13 Z 1231/4 Kasım 1816).

(22) Şeyhülislâm ve haleflerine has verilmesi ile ilgili buyrultu için bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 2635, (5 Ca 1174/13 Aralık 1760).

(23) Şeyhülislâm Dürriyade'nin Bursa'da zorunlu ikâmete gönderilmesi ile ilgili meşihat tezkiresi için bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 1806, (Ra 1213/Ağustos 1798).

I.BÖLÜM

OSMANLI ADALET ÖRGÜTÜNÜN ESASLARI

A-KADILIK

1- Ortaya Çıkışı

Kadılık kavramı, tarihi süreç içerisinde "hükmeden", "yerine getiren" anlamlarını kapsamıştır. Türk ve İslâm devletlerinde yönetim organizasyonu içerisinde adalet örgütünün yürütücüsü durumundaki kimseye de kadı adı verilmiştir (1). Bu devletlerde kadılık kurumuna büyük önem verilmiş (2), en küçük yerleşim merkezlerine dahi halkın arasın-

(1) Ebül'ulâ Mardin, "Kadı", I.A., C.VI, İstanbul, 1955, s.42.

(2) Ortaylı, kadılık kurumunun İslâm ortaçağlarında ortaya çıkmış olması nedeni ile sadece İslâmi bir kurum olarak incelenmesinin yanlış olduğunu belirtmiş, kurumun gelişiminde İslâm öncesi devlet sistemlerinin de etkili olduğunu söylemiştir. Bkz.: İlber Ortaylı, "Osmanlı Kadısı Tarihi Temeli ve Yargı Görevi", A.Ü.SBF Dergisi, C.XXX, No:1-4, Mart-Aralık, 1978, s.117. İslâm adalet örgütünü en geniş şekli ile inceleyen E.Tyan, Milliot, M. Gaudefroy-Demombynes, Schacht gibi araştırmacılar da eserlerinde, İslâm yazarlarının, İslâm adalet örgütünün kökeni saydıkları, Peygamber zamanı adalet örgütünün, İslâm öncesi Arap adalet örgütünün Bizans imparatorluğu ile ilişkilerinden sonra kurulmaya başladığını ve geniş çapta ondan etkilendiğini belirtmişlerdir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Fahreddin Atar İslâm Adliye ve Teşkilâtı. Ortaya Çıkışı ve İşleyişi, Ankara, 1979, s.80 v.d.; Joseph Schacht, An Introduction to Islamic Law, London, Oxford University Press, 1964, s.20. Bu konuda Sava Paşa ve Fuat Köprülü, İslâm hukuku ve örgütlerinin Roma hukuku etkisinde kaldığını iddia edenlere karşı çıkmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: A.Refik Gür, "İslâm Hukuku Üzerine Düşünceler ve Sava Paşa", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.VI, Cüz:1-2, 1975, s.9 v.d.

Mehmet Fuat Köprülü, "Fıkıh" I.A., C.IV, İstanbul, 1948, s.611.

daki anlaşmazlıkları çözümlmek, adaletin işleyişini sağlamak için kadılar gönderilmiştir (3).

Türk ve İslâm devletlerinde bir kişinin kadı olarak atanabilmesi için o kişide şu nitelikler aranmıştır (4):

- a-Reşid olmak,
- b-Temyiz yeteneğine sahip olmak,
- c-İman sahibi ve adil olmak,
- d-Hukuki ehliyet ve uygulama yeteneğine sahip olmak,
- e-Tarafsız olmak,
- f-Soyu belirli olmak,
- g-Yeterli derecede hukuk bilgisine sahip olmak (5).

Bu koşullara uyarak atanan bir kadı görevini yaptığı sırada armağan ve rüşvet almamalı, insanlar arasında adaletle karar vermeli, devlet başkanından çekinmeyip karşısında doğruyu söyleyebilmeli, vekil ve yardımcılarını sürekli kontrol edip halka baskı yapmalarını önlemeye çalışmalıydı (6).

Kadıların görevden alınmaları ve istifalarında ise şu nedenler önemli rol oynamıştır (7):

- a- Aklını ve temyiz yeteneğini kaybetmiş olmak,
- b- Kör, sağır ve dilsiz olmak,

(3) Mehmet İpşirli, XVIII.Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı İmparatorluğunda Kadıaskerlik Müessesesi (Basılmamış Doçentlik Tezi), İstanbul, İ.Ü.Edebiyat Fakültesi,1980, s.122.

(4) Mardin, "Kadı", s.43-44.Ayrıca bkz.:Ortaylı"Osmanlı Kadısı...", s.117.

(5) Hatemi,bazı davalarda sadece bilginin yeterli olduğunu, içtihad derecesinin aranmadığını söylemiş,buna karşılık yüksek kadılık makamına atanacak kişiler için de içtihad gücünün arandığını ileri sürmüştür.Bkz.:Hüseyin Hatemi, İslâm Hukukunda Devlet Yapısı, İstanbul,s.120.

(6) Taşköprüzade Ahmet Efendi, Mevzuat'ül Ulûm, C.I,İstanbul, 1313, s.96-97.

(7) Ortaylı, "Osmanlı Kadısı...", s.119.

- c- Görevinde kötü yola sapmak veya kanunu ihlâl etmek,
- d- İmanını kaybetmek,
- e- Yolsuzluk yapmak,
- f- Bilgisizliğinin anlaşılması veya bizzat kendisinin bilgisizliğini açıklaması.

İslâm dininin ortaya çıkışıyla birlikte Medine'de kurulan ilk İslâm devletinde peygamber bizzat kendisi hakimlik görevini yerine getirmiş (8), zamanla devletin sınırlarının genişlemesi, bürokratik işlemlerin artması nedeniyle ayrı bir adalet örgütüne ihtiyaç duyulmuştur. Halife Hz. Ömer, İslâm ülkesinin çeşitli şehirlerine, görevleri sadece yargılama olan kadıları, vekili olarak göndermiştir. Bununla birlikte bu dönemde Mısır gibi önemli bir merkezde kadıların belirlenip, görevlerine atanması işlemi valiye bırakılmıştır (9).

Emeviler yönetiminde kadılar, valiler tarafından atanmıştır. Valiler, istedikleri herhangi bir davada karar verme ve diledikleri zaman kadılarını azletme haklarını ellerinde tutmuşlardır. Bağdat'daki Abbâsî yönetiminde ise Emevî devrinin tersine, kadıların mutlaka merkezden tayini geleneği getirilmiş; adaletle ilgili hizmetler "Kadı'yul kudât" 'ın başkanlığı altında örgütlenmiştir (10). İslâm hukuk tarihi açısından büyük önem taşıyan Kadı'yul Kudat-

(8) Halit Ongan, Ankara'nın 1 Numaralı Şer'îye Sicili, Ankara, 1958, s.XXI.

(9) Ahmet Mumcu, Osmanlı Devletinde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet), Ankara, 1969, s.50 v.d.

(10) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.:Schacht, a.g.y., s.25 v.d.

lık, başlangıçta sadece bir ünvan olarak Bağdat kadısı Ebû Yusuf tarafından kullanılmıştır (11).

Kadıaskerliğin oluşturulması konusunda Eyyübilerin özel bir yeri olmuştur. Bazı araştırmacılar kadıaskerliğin ilk defa Eyyûbi devletinde ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir (12).Eyyübilerde adalet örgütünün başı olan Kadı'yul Kudâtın yanında, ordu içindeki adalet işlerini idare eden ve derece olarak Kadı'yul Kudâtdan sonra gelen kadıaskerler de bulunmaktadır (13).

Eyyübilere varis olan Memlûklerde ise adalet işleri "Dârüladl" adı verilen kurum tarafından yürütülmüştür. Darüladl'da da halkın şer'î ve hukukî işlerine bakan kadıaskerler de bulunmaktadır (14).

Büyük Selçuklu devletinde ve Anadolu Selçuklu devletinde ülkenin şer'î ve hukukî işlerine kadılar bakmışlardır. Anadolu Selçuklu devletinde fetvalar, Hanefi fıkhı esasları üzerine verilmiştir. Bu dönemde askerî sınıfa ve halka özgü olmak üzere ayrı ayrı hakimler atanmıştır. Devletin en büyük ilmi başkanı Kadı'yul Kudât adını taşıyan Konya Kadısı idi. Devlet içindeki bütün askerî davalara ve miras işlerine ise kadıleşker denilen ordu kadısı bakmıştır (15).

(11) Kasım Kufralı, "Ebû Yusuf", I.A., C.VI, İstanbul, 1948, s.59.

(12) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal, 3.b., Ankara, 1984, s.397; CL.Huart, "Kazasker" I.A., C.VI, İstanbul, 1955, s.372.

(13) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Ramazan Şeşen, Selâhaddin Devrinde Eyyübiler Devleti Hicrî 569-589/Miladî 1174-1193, İstanbul, 1983, s.127, v.d.

(14) Uzunçarşılı, Medhal, s.386-387. Ayrıca bkz.: Mehmet Fırat Köprülü, Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri, İstanbul, 1986, s.57.

(15) Uzunçarşılı, Medhal, s.122-123.

Osmanlı devletinin kurulması sırasında, devletin di-
ger örgütlerinde olduğu gibi adalet örgütünde de Türk ve
İslâm devletlerinin adalet örgütleri örnek alınmıştır (16).
Osmanlı sivil idaresinin özünü kaza adı verilen yönetim bi-
rimi oluşturmuştur (17). Osmanlı devletinde daha kuruluşun
itibaren kaza konusu üzerinde durulmuş, fethedilen yerlere
biri kadı tayin edilerek adalet ve huzurun sağlanmasına
çalışılmıştır (18).

Osman Bey,bağımsızlığını ilân edişinin üçüncü yılın-
da egemenliği altındaki ülkeyi beş bölgeye ayırarak herbi-
rine birer bey ve kadı tayin etmiştir. Beyler, atandıkları
bölgelerin sadece askerî idaresiyle uğraşmışlar, kadılar i-
se bu bölgelerin şer'î ve mülkî işleriyle ilgilenmişlerdir.
Osmanlılarda ilk kez Dursun Fakih 1299 yılında Karacahisar'
a kadı olarak tayin edilmiştir (19).

Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında en büyük kadı,
önce İznik'e ve Bursa alındıktan sonra Bursa'ya atanmıştır
(20). Bursa Kadısı, kadıların tayin ve diğer işlemlerine
bakmış, aynı zamanda baş-kadı olarak divan içerisinde yer
almıştır (21).

(16) M.Fuad Köprülü, Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu, An-
kara, 1972, s.182.

(17) Mustafa Akdağ, "Osmanlı Müesseseleri Hakkında Notlar",
A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, C.XIII, S.1-2, Mart-Haziran, 1955,
s.27 v.d.

(18) İpşirli, a.g.y., s.122.

(19) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: "Devlet-î
Osmaniye'nin Teessüs ve Takarruru Devrinde İlim ve Ule-
ma", Darülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Sene:1,
S.2, 1332, s.141-142.

(20) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.I, 4.b.,
Ankara, 1982, s.127; İpşirli, a.g.y., s.123.

(21) Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye,
C.I, (Çev:Mehmet Harmanlı), İstanbul, 1982, s.52.

Kadılarının asıl görevleri halk arasındaki her türlü anlaşmazlıkları şer'î ve örfî hukuka göre çözümlenmek olmuştur. Bunun dışında naip atamak, vakfiyeleri tanzim etmek ve denetlemek, noterlik hizmetlerini yürütmek, ölen bir kimse- nin terekesini tesbit ve mirasçılara taksim etmek, muka- taaları denetlemek, güvenliğin sağlanması ile ilgilenmek, denetlemelerde bulunmak, belediye işlerine bakmak, narh koymak, fiyatları kontrol etmek, tapu işlemlerine bakmak gi- bi görevleri de yerine getirmişlerdir (22).

2. Örgütlenmesi

Osmanlı devletinde fetihlerin Rumeli'ye doğru geniş- lemesi sırasında, orduda şeriatla ilgili işleri görmek ve padişahla beraber seferlerde bulunmak üzere büyük bir din- sel memurun varlığına ihtiyaç duyulmuştur. I. Murad padişah olduktan sonra adaletle ilgili işlere ve mülkî hizmetlere bakan kadıları, kadiaskerlik kurumu altında toplamıştır. İlk kadiaskerlik görevine de 1362 yılında Bursa Kadısı Kara Ha- lil Hayreddin Paşa'yı atamıştır. Bu tarihten sonra da kadı- askerlerin padişahla beraber seferlerde bulunmaları kanun

(22) Kadı'nın, kaza içerisindeki adaletle ilgili görevleri dışındaki çeşitli görev ve yetkileri, incelemekte ol- duğumuz konunun kapsamını aştığından dolayı ayrıntıya girilmemiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz.: Mus- tafa Akdağ, Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi, C.1 (1243-1453), İstanbul, 1979, s.402 v.d; Mardin, "Kadı", s.44-45; Şinasi Altundağ, "Osmanlılarda Kadılarının Sa- lâhiyet ve Vazifeleri Hakkında", VI. Türk Tarih Kongre- si, Bildiriler (20-26 Ekim 1961), Ankara, 1967, s.342 v.d.; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Ku- rumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", VIII. Türk Tarih Kongresi, 11-15 Ekim 1976), C.II, Ankara, 1981, s.1265-1274; Üçok-Mumcu, a.g.y., s.228-229.

olmuştur (23).

Kadıaskerlik makamı Fatih Sultan Mehmet'in saltanatının sonuna kadar tek iken sınırların genişlemesi ve işlerin artması nedeni ile bu dönemden sonra Rumeli ve Anadolu Kadıaskerliği ismiyle ikiye çıkarılmıştır (24). İlk Anadolu Kadıaskerliği'ne İstanbul Kadısı Balıkesir'li Hacı Hasan-zâde Mehmed bin Mustafa Efendi atanmıştır (25).

Yavuz Sultan Selim zamanında, 1514 yılında (26), Diyarbakır ve Halep şehirlerinin fethedilmesinden sonra, merkezi Diyarbakır olmak üzere Arap ve Acem Kadıaskerliği oluşturulmuş ve bu göreve ilk olarak İdrisî Bitlisî atanmıştır. Bu kadıaskerlik kısa bir süre sonra kaldırılarak işle-

(23) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: İsmail Hami Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C.I, İstanbul, 1947, s.37-38; Mehmet Neşri, Kitab-ı Cihan-nümâ (Neşri Tarihi) (Haz: Faik Reşit Unat, Mehmet A.Köymen), C.I, 2.b., Ankara, 1987, s.190; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Çandarlı Vezir Ailesi, 2.b., Ankara, 1986, s.7-8; Cl.Huart, a.g.m., s.522.

(24) Kadıaskerlik makamının ikiye ayrılış tarihi çeşitli kaynaklarda değişik biçimlerde geçmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bu tarihi 1480 olarak kabul ederken; Mecdî Mehmed Efendi 1481 olarak vermektedir. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.151; Mecdî Mehmed Efendi, Şakaik-ı Nu'maniye Tercümesi (Hadaiku's-Şakaik), İstanbul, Topkane-i Amire Matbaası, 1269, s.162-163.

(25) Mustafa Nuri Paşa, Netayic ül-Vukuat Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi (Sadeleştiren: Neşet Çağatay) C.I-II, Ankara, 1979, s.63; Uzunçarşılı, İlmiye, s.151-152.

(26) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Arap ve Acem Kadıaskerliğinin oluşturulmasını 1516 yılına dayandırmıştır. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.152. Konuyla ilgili diğer kaynaklarda da bu konuda kesin bir tarihe rastlanmamaktadır.

ri Anadolu Kadiaskerliğine bırakılmıştır (27).

Osmanlı İdevletinin hiyerarşik yapısı içerisinde Rumeli ve Anadolu Kadiaskerleri, Seyhülislamla beraber, padişahın adalet hizmetine bakmışlardır (28). İmparatorluk topraklarının tümünde bu adaletin sağlanması için de kadiaskerliğin hiyerarşik yapısı önemli bir yer tutmuştur. Bu hiyerarşik yapı Rumeli Kadiaskerliği, Anadolu Kadiaskerliği, İstanbul Kadılığı ve Osmanlı devletinin önemli kentlerinde oluşturulan Mevleviyet kadılıkları biçiminde oluşturulmuştur. Mevleviyet payesinde olan kadılıklar da kendi içlerinde derecelere ayrılmışlardır. Bunların en üstünde Mekke ve Medine Kadılıklarının ikisine birden verilen bir ünvan olan Haremeyn Mevleviyeti makamı yer almıştır (29). Haremeyn Mev-

(27) Ali Emirî, Arap ve Acem Kadiaskerliğinin kaldırılmasını şöyle nakletmiştir: "... İdrisî Bitlisî'den sonra Diyarbekir Kadısı Müeyyidzâde Mevlâna Abdullâhi Çelebi mezkur Kadiaskerliğe tayin olundu. 923 tarihinde ekâlîm-î Mısır'ın fethinden sonra mansıb-ı mezkur-müstakil ve üç kadiasker ile divan-ı padişahi per-zinet olmak münasib görülmekle-Fenaîzadelerden İstanbul Kadısı Mehmed Şah Fenarî Efendi'ye tevcih olundu.

Müşârûnileyh Haleb şehri haricinde padişah-ı alem penah ile ibtida-yı mülâkatından nezd-î hümayuna yanaşib giderken atının serkeşlik etmesi hasebiyle çamura düşmüş ve padişah-ı cihanpenah hazretleri bu halden tatayyur etmiş olmakla Mehmed Şah Efendi'yi Edirne Kadısı'na nakl ve mansıb-ı mezburî Dersaadet'de bulunan ve meslek-î ulemadan yetişen meşhur Pirî Paşa'ya sipariş buyurmuşlar idi. Müşârûnileyh istifa etmekle Anadolu Sadrı Kadri Efendi'ye ısmarlandı. Müteakiben Pirî Paşa sadrazam oldu. Kadrî Efendi ile hukuk-ı kadimeleri olduğundan Arab ve Acem Kadiaskerliği külliyyen ilga ve Anadolu Kadiaskeri ile iktifa olundu..." Ali Emirî, a.g.m., s.309-310.

(28) H.A.R. Gibb and Harold Bowen, Islamic Society and The West, A Study of Impact of Western Civilization on Moslom Culture in the Near East, Volume One, Islamic Society in the eighteenth century, part 2, Oxford University Press, 1957, s.121.

(29) Haremeyn Mevleviyeti, XVIII.yüzyılın ikinci yarısına kadar sadece Mekke kadılığını içine alırken bu zamandan sonra Medine kadılığı da, bu Mevleviyetin içine dahil edilmiştir. Bkz.:Uzunçarşılı, İlmiye, s.99.

leviyeti'nden sonra sırasıyla Bilâd-ı Hamse, Mahrec ve Devriye Mevleviyetleri gelmiştir (30). Mevleviyet kadılıklarından daha aşağı derecelerdeki kadılar ise şöyle sıralanmıştır: Üçü İstanbul'da, biri Edirne'de ve biri de Bursa'da bulunmak üzere beş mahkemede görev yapan ve sadece vakıf ile ilgili davaları gören müfettiş kadılar; Rumeli'de Rumeli Kadiaskerine, Anadolu'da Anadolu Kadiaskerine bağlı olan küçük şehir kadıları (31) ve kadıların memuriyet alanlarına gönderdikleri vekilleri olan naibler (32).

XVI.yüzyılın ikinci yarısına kadar kadiasker olmak için belirli bir düzen yok iken bu tarihten sonra Anadolu Kadiaskerliğine İstanbul Kadılığı yapanlar getirilmeye başlanmış (33) ve oradan Rumeli Kadiaskerliğine gelmek ku-

(30) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Gibb and Bowen, a.g.y., C.II, s.121-122; Sadık Albayrak, Son Devir Osmanlı Uleması, İstanbul, 1981, s.XIV-XV; İlber Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, Ankara, 1979, s.169-170; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C.IV, 3.b., Ankara, 1983, s.137-138; Uzunçarşılı, İlmiye, s.91-102; Erol Özbilgen, "Osmanlı Devleti'nin Toplumla İlişkilerini Sağlayan Kurumlar ve Siyasi Partiler", İlim ve Sanat, Eylül-Ekim, 1987, S.15, s.19.

(31) Osmanlı devletinin Avrupa kıtasındaki toprakları üzerinde bulunan kadılarla ilgili işlemlere Rumeli Kadiaskeri, Asya kıtasındaki ve Mısır'daki toprakları üzerinde bulunan kadılarla ilgili işlemlere Anadolu Kadiaskeri bakmıştır. Osmanlı devletine bağlı olan Kırım ve Kuzey Afrika Krallıklarındaki yargılama hakkı ise Rumeli Kadiaskerine aittir. Bkz.: Gibb and Bowen, a.g.y., C.II, s.122.

(32) Karal, a.g.y., C.VI, s.138.

(33) Bu düzenleme Osmanlı devletinin sonuna kadar sürmüştür. Nitekim Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve 1225 H. (1810) yılına ait olan bir belge bu uygulamaya örnektir: "Maruz-ı daimî devlet-i aliyeleridir ki

Anadolu Kadiaskerliği iş bu bin iki yüz yirmi beş senesi Cemâzi-yel-âhiresi guresinden zabt etmek üzere Anadolu payesi olub sabıkan İstanbul Kadısı Göstendilli Mehmet Tahir Efendi dâîlerine avâtıf-ı aliyye-yi mülükâne ve avadıf-ı behîr padişahından ber-vech mansıb tevci ve ihsan buyurulmak mercûdur.

Şeyhülislâm Dürrişâde Esseyid Abdullah Efendi"
Bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 106 (Tarihsiz).

ral olmuştur. Yine XVI.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rumeli Kadıaskerleri şeyhülislâm olmuşlar; bu tarihten sonra Rumeli Kadıaskerliği yapmadan Anadolu Kadıaskerliğinden şeyhülislâmlığa atananlar çok nadir olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde gerek mevleviyet ve gerekse kadıaskerliklerin önce o makamın ünvanını alıp bunu izleyen zamanlarda fiilen görevlerine atanmaları kanun olmuştur (34).

XVI.yüzyılın ortalarına kadar kadıaskerlerin tayinleri sadrazamın arzıyla padişah tarafından yapılmıştır (35).Bu yüzyıldan sonra şeyhülislâmların nüfuz ve yetkilerinin artmasıyla kadıaskerler ve 500 akçeli mevleviyet kadılıklarına atamalar sadrazamın onayını almak şartıyla şehülislâma bırakılmıştır (36). 1834 tarihli bir belge de mevleviyet kadılıklarından diğer kadılık görevlerine atamaların, bu kadıların görev sürelerinin uzatılması gibi işlerin ilgili kadıaskerlerin arzı ve şeyhülislâmın işareti üzerine tuğralı emirle gerçekleştirildiği görülmüştür (37).

Osmanlı devleti içerisindeki her türlü devlet memuriyetlerinde olduğu gibi kadıaskerlerin de çeşitli nedenlerden ötürü zaman zaman görevlerinden azl edildikleri olmuştur. Bu nedenlerin başlıcaları şöyle sıralanabilir (38):

(34) Uzunçarşılı, İlmiye, s.192.

(35) Ancak sefer zamanlarında sadrazamın tayin ve azil yetkisinin sınırsız olduğu, her türlü atamayı padişaha sormadan yaptığı bilinmektedir. Bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, 2.b., Ankara, 1984, s.115.

(36) İpşirli, a.g.y., s.35; Uzunçarşılı, İlmiye, s.159.

(37) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 4043 B (Yıl:1250/1834). Bununla birlikte daha önceki yıllara ait elimizde kesin bir bilgi yoktur.

(38) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: İpşirli, a.g.y., s.38-46.

- a- Hastalık nedeniyle görevlerinden azl edilenler veya azlini isteyenler,
- b- Sadrazam ile ilişkilerinin bozulması sonucunda görevlerinden azl edilenler,
- c- İlmî yetersizlik nedeniyle azl edilenler,
- d- Görevlerini ihmâl yüzünden azl edilenler,
- e- Siyasî ayaklanma ve mücadele nedeniyle azl edilenler,
- f- Saltanat değişikliği sonucunda alınan azl kararları vb. nedenler.

Kadıaskerler, Osmanlı devletinin hukuksal ve siyasal bir karar organı olan Divan-ı Hûmayun'un sürekli üyelerinden olmuşlardır. Onlar, Divan-ı Hûmayun'da şer'î sorunların çözümünde büyük rol oynamışlar, orada ulemayı temsil etmişlerdir (39). Divan-ı Hûmayun'daki görüşmelerin sonunda yenîçeri ağasını takiben padişahın huzuruna çıkarak kendi yetkileri dahilinde bulunan müderris ve kadıların atanmaları için izin istemişlerdir (40).

Padişahlar sefere gittikleri zamanlarda kadıaskerler de onların yanında yer almışlardır. Fakat padişahların seferlere kendilerine vekil olarak sadrazamları göndermeye başlamalarından sonra kadıaskerlerde yerlerine bir ordu ka-

(39) Mumcu, Divan-ı Hûmayun, s.46.

(40) Uzunçarşılı, İlmiye, s.159.

dışı göndermişlerdir (41).

Osmanlı devletinin ilk dönemlerine ait kadiaskerlerin tımar ve has tasarrufları olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmasına rağmen (42) yaptıkları işten dolayı kendilerine maaş bağlandığı konusunda ilk kesin bilgiye Fatih Kanunnâmesi'nde rastlamaktayız. Kanunnâme'de "Ve kadiaskerime hazineden günde beşyüz akçe ve yeniçeri ağasına günde dörtyüzelli akçe ve mir-i aleme yüzseksen akçe ... verile" denilmiştir (43).

Fatih Kanunnâmesi'nde maaş konusundaki bilgiden sonra, XVI.yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı bütçelerinde kadiaskerlere hazineden ödenecek olan maaşlar hakkında bilgiler bulunmaktadır (44).

Kadiaskerler maaşlarından başka birtakım gelir kay-

(41) Cevdet Türkay tarafından Başbakanlık Arşivi'nde bulunan ve XVIII.yüzyıl sonlarında Osmanlı devleti ile Rusya arasında yıllardan beri sürmekte olan savaşla ilgili bir belgede savaş hazırlıkları ve asker düzenlenmesi konusunda karar verecek olan Osmanlı Savaş Kurulu şu şekilde belirtilmiştir: 1- Sadrazam, 2- Şeyhülislâm, 3- Kaptanpaşa (Kapudan-ı derya), 4- Rumeli Kadiaskeri, 5- Anadolu Kadiaskeri, 6- Defterdar Efendi, 7- Reis Efendi (Reisülküttab), 8- Nişancı Efendi, 9- Murahhas Abdülrezzak Efendi, 10- Murahhas Resmî Ahmed Efendi (Birinci murahhas), 11- Murahhas İbrahim Münib Efendi (ikinci murahhas), 12- Yeniçeri Ağası. Bkz.: Cevdet Türkay, "Osmanlı İmparatorluğu Devlet Teşkilâtından Örnekler", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, s.60, Eylül, 1972, s.19.

(42) İpşirli, a.g.y., s.46-49.

(43) Abdülkadir Özcan, "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizam-ı Alem İçin Kardeş Katli Meselesi", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi (Fatih Sultan Mehmed'e Hatıra Sayısı), S.33, 1982, s.48.

(44) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "954-955 (1547-1548) Malî yılına ait bir Osmanlı Bütçesi", İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XIX, S.1-4, 1961, s.263; Ö.L.Barkan, "H. 974-975 (M.1567-1568) Malî yılına ait bir Osmanlı Bütçesi" İktisat Fakültesi Mecmuası, C.XVII, S.1-4, 1960, s.229; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.I-II, s.151.

naklarına daha sahip olmuşlardır. Bunların başında askerî sınıftan olup vefat edenlerin miraslarından alınan binde onbeş akçe dolayındaki gelir; kadı ve müderris beratlarından ve bazı görev ataması için verdikleri beratlardan belirli miktarlarda alınan ücret; padişahların tahta çıkışları sırasında verdikleri cülus bahşişleri ve diğer ihsanlar sayılabilir (45).

Görevlerinden azledilen veya emekliye ayrılan kadı-askerlere "mazuliyet maaşı", "tekaüd maaşı" adıyla maaş bağlanmış, ayrıca bunlara çeşitli kazalarda arpalık olarak verilmiştir (46).

Osmanlı devletinde adalet örgütünün çekirdeğini oluşturan kadılık mesleğine atamalar XVI.yüzyılın ortalarına kadar kadıaskerler, bu yüzyıldan sonrada şeyhülislâmların yetkilerinin artmasıyla şeyhülislâmlar tarafından (47), yapılmıştır. Atama sırasında iki yol izlenmiştir. Bunlardan birincisi, medrese eğitiminin bugünün orta öğretimine karşılık gelen "iptidaî dahil" ve "hareketi dahil" kısmını bitiren bir kimsenin medresenin yüksek eğitim kısmına devam etmeyerek kadılık makamının en alt derecesi olan kadı vekilligine (naiplik) başvurması olmuştur. Bu türdeki adaylar

(45) Uzunçarşılı, İlmiye, s.158; İpşirli, a.g.y., s.53-64.

(46) Kadıaskerlerin arpalık tasarruflarını gösteren ilk belgeler XVI.yüzyılın sonları ile XVII.yüzyılın başlarına rastlamaktadır. Çeşitli kazaların arpalık olarak kadıaskerlere verildiği de bilinmektedir. Bu konuda Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir belge şöyledir:

"Maruz-ı daimî devlet-i aliyeleridir ki

Bin yüz elli bir senesi zi'l ka'desi guresinden Tokat kazası ber-vech arpalık sabık Rumeli Kadıaskeri olan İmam Gül Şehriyari Mehmed Sahib Efendi dâîlerine tevciî buyurulmak mercûdur.

Seyhülislâm Mustafa Efendi"

B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye,558(29 1 1151/9 2 1739).

(47) Uzunçarşılı, İlmiye, s.87.

Rumeli'de görev almak isterlerse Rumeli Kadıaskerinin Anadolu'da görev almak isterlerse Anadolu Kadıaskerinin "matlab" adı verilen defterlerine isimlerini yazdırmışlar ve sıra beklemişlerdir. Bu bekleyişe "nöbet", bu durumda olan adaylara da "mülâzım" adı verilmiştir. Bir çeşit staj devresi olan mülâzımlık dönemi iki veya üç yıl sürmüştür (48).

Kadılık mesleğine girmenin ikinci yolu ise medrese öğrencilerinin aldıkları eğitimin en yüksek aşaması olan Sahn-ı Seman Medresesini (49) bitirerek müderrislik mesleğine başlamayıp adalet örgütünde görev almalarıyla gerçekleşmiştir. Bu şekilde gerçekleştirilen mesleğe geçişlerde, Sahn-ı Seman Medreselerinde görev yapan müderrislerden arzu edenler beş yüz akçe yevmiye ile Mevleviyet kadılıklarına geçebilmişlerdir. Dâhil ve Hâriç Medreselerindeki (50) mü-

-
- (48) Cahid Baltacı, XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1976, s.34-35, 56; Karal, a.g.y., C.IV, s.139 Ayrıca Osmanlı devletinde mülâzemet sistemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet İpşirli, "Osmanlı İlmiye Teşkilâtında Mülâzemet Sisteminin Önemi ve Rumeli Kadıaskeri Mehmed Efendi Zamanına Ait Mülâzemet Kayıtları", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, S.10-11, 1983, s.221 v.d.
- (49) Fatih Sultan Mehmet tarafından, 1463-1471 yılları arasında İstanbul'da yaptırılan Sahn-ı Seman Medreseleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Hüseyin Atay, Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi, İstanbul, 1983, s.77-78; Uzunçarşılı, İlmiye, s.5-10; Baltacı, a.g.y., s.41.
- (50) Sahn-ı Seman Medreseleri aşağıdan yukarıya Hâşiye-î Tecrid, Miftah, Kırklı, Hâriç ve Sahn-ı Seman olarak beş sınıfa ayrılmıştır. Bunlardan müderrisinin yevmiyesi yirmi veya yirmibeş akçe olan medreselere "Haşiye-î Tecrid", otuz, otuzbeş akçe olan medreseye "Miftah" kırk akçe olan medreseye "Kırklı" veya "Telvih" ve bundan bir derece yüksek olan medreseye "Hâriç" adı verilmiştir. Dâhil Medreseleri Osmanlı padişahlarıyla, şehzâde valideleri ve şehzadeler ile padişah kızlarının yaptırmış oldukları medreselerdir; bundan sonra eğitimin en yüksek derecesi "Sahn-ı Seman" 'da görülmüştür. Bir de Altmışlı Medreseler bulunmakta ise de 1545-1546 yılından sonra yayınlanan hatt-ı hümayun ve kanunnâmelerde bu medreselerden söz edilmemiştir. Bkz.: Baltacı, a.g.y., s.37-43; Uzunçarşılı, İlmiye, s.11-12.

derrisler de beş yüz akçelik Mevleviyetlere atanmışlardır (51).

Kadıların ve müderrislerin tayin, terfî ve nakil işlemleri kadıaskerler tarafından tutulan, "Ruznâme" adı verilen defterlere yazılmıştır. Eger bir kadı'nın tayini bu deftere kaydedilmemişse elindeki atama belgesi geçersiz sayılmış ve iptal edilmiştir (52).

Kanunî Sultan Süleyman'a kadar Fatih'in örgütlediği medrese düzeni değiştirilmeden devam ettirilmiştir. Sultan Süleyman 1550-1557 yılları arasında kendi adı ile anılan Süleymaniye Medresesini kurarak Osmanlı medrese düzenine yeni bir şekil kazandırmıştır. Bu medresenin "Kibar Müderrisîn" (53) adı verilen müderrisleri kadı olmak istediklerinde önce Mahreç Mevaliligine atanmışlardır. Oysa Edirne ve Bursa'daki medreselerde görev yapan aynı derecedeki müderrisler Mahreç Mevaliginden daha düşük bir makam olan Devriye Mevaliligine getirilmişlerdir. Örneğin: Şeyhülislâm Mekkizâde Mustafa Asım imzalı Şaban 1239 H.(Nisan 1824) tarihli bir belgede Hamise-i Süleymaniye Nuru Osmaniye Müderrisi Bartın'lı Müftüzâde Mehmed Efendi'nin Kudüs Kadılığı

(51) Özcan, a.g.m., s.39.

(52) 18 Safer 1010 (11 Temmuz 1601) tarihli beratla tayin edilen Ankara Kadısı İbadullah Şeyh'in ruznâmede kaydı olmadığından dolayı beratı iptal edilmiş ve 1605 yılında kaydı yapılarak kendisine yeni bir berat verilmiştir. Bkz.: Ortaylı, "Osmanlı Kadısı...", s.121.

(53) Süleymaniye Medreselerinin inşasından sonra müderrisler altmış akçe yevmiyeliden başlayarak "Hareket-i Altmışlı", "Mûsıla-i Süleymaniye", "Hamise-i Süleymaniye" ve "Süleymaniye" ve müderrisliğin son kademesi olan "Dârü'l-hadis-i Süleymaniye" müderrisliğine kadar çeşitli dereceleri izlemişlerdir. Mûsıla-î Süleymaniye" müderrisliği Kibar Müderrisin denilen müderrisliklerin ilk kademesidir. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.36-37.

(Mahreç Mevleviyetlerinden birisi)'na, Hamise-i Süleymaniye Hanekahı Kariye Müderrisi Karamanî Şerif Efendizâde Esseyid Ahmed Necib Efendi'nin Üsküdar Kadılığı'na atandığı belirtilmiştir (54).

Osmanlı devleti içerisinde görev yapan kadıların, daha çok hangi mezhebden atandıkları konusunda değişik görüşler ileri sürülmüştür. Mehmet İpşirli, Osmanlı devletinin Hanefi mezhebini esas aldığını, kadıların da bu mezhebe bağlı olarak gelişen örfi kanunlarla çeşitli anlaşmazlıkları çözmeye çalıştıklarını söylemiş (55); Ebül'ulâ Mardin ise kadı için asıl olanın, kendisini kazaya memur eden kişinin mezhebine göre ya da onun emrettiği şekilde karar almak olduğunu belirtmiştir (56).

Kadılık mesleğine getirilen bir kimsenin görev süresi sürekli olarak aynı kalmamış, zaman içerisinde belirli değişimlere uğradığı gibi, kadıların hiyerarşik düzenine bağlı olarak da farklılıklar göstermiştir. XVI.yüzyılda kaza kadılarının görev süreleri üç yıl iken, XVII.yüzyıl sonlarıyla XVIII.yüzyıl başlarında bu süre 20 aya, XVIII.yüzyılın ikinci yarısından itibaren de 18 aya inmiştir. XVIII.yüzyıl başlarında mevleviyet kadılarının görev süreleri ise bir yıla sınırlı tutulmuştur. Kadılık süresinin zaman içerisinde kısalmasının başlıca nedeni ülke topraklarının savaşlar sonucu elden çıkmasıyla kadıların sayısında meydana gelen artış olmuştur. Dolayısıyla süre kısaltılarak görev için sırada bekleyen kadılar arasındaki yığılma önlenmeye

(54) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 242 (§ 1239/Nisan 1824).

(55) İpşirli, a.g.y., s.133.

(56) Mardin, "Kadı", s.43.

çalışılmıştır (57).

Osmanlı devletinde, kadıların görevleri sırasında elde ettikleri çeşitli gelirlerle ilgili düzenlemeler de yapılmıştır. Örneğin; Sultan Yıldırım Bayezid zamanında kadıların gelirlerini düzene koyarak rüşvet olaylarına karışmalarını engellemek amacıyla 1394 yılında bir ferman çıkarılmıştır. Bu fermanla kadıların, resm-i kısmet'in, yani miras taksiminden alınan resimin, binde yirmisinin verilmesi emredilmiştir (58).

Fatih Sultan Mehmet zamanında kadıların ayrılan resim arttırılmıştır. Fatih Kanunnâmesi'nde "Ve kuzât bir sicilde yedi akçe ve hüccetden (59) otuziki akçe ve sūret-i sicilden oniki akçe ve imzâdan oniki akçe alalar . Ve kısmet-i emvâlden binde yirmi akçe ve nikâhdan biki ise otuziki, seyyib ise onbeş akçe alalar" denilmiştir (60).

XV ve XVI.yüzyıllara gelindiğinde kadıların gelir kaynakları şu şekilde sıralanabilir (61):

1. Tımarlar,
2. Arpalıklar,
3. Ücretler (Maaşlar),
4. Para cezaları.

(57) Uzunçarşılı, İlmiye, s.94; İpşirli, a.g.y., s.134-135; Ortaylı, "Osmanlı Kadısı...", s.122; Uriel Heyd, Studies in Old Ottoman Criminal Law (Edited by V.C.Menage), Oxford, At the Clarendon Press, 1973, s.214.

(58) Uzunçarşılı, İlmiye, s.84.

(59) Hüccet: Şer'î mahkemelerde bir dâvanın şahidler huzurunda dinlenmesinden sonra kadının verdiği karardır. Uzunçarşılı, İlmiye, s.108.

(60) Özcan, a.g.m., s.48.

(61) Hans Georg Majer, "On the Economic Situation of the Ottoman Ulema " V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, Ankara, 1991, s.637.

XVI.yüzyılda kadıların kazançlarına örnek olarak Mardin Kadısının geliri gösterilebilir. 1518 yılında bu kadının günlük kazancı 50 akçe, sahip olduğu tımarın yıllık geliri ise 18000 akçedir. Yine 1518 yılında bazı vakıflara ait gelirler de kadının gelirine eklenmiş,fakat bu uygulama kötüye kullanıldığı için 1526 yılında kaldırılmıştır (62).

Osmanlı devletinde askerî sınıfın içerisinde yer alan kadılar onların yararlandıkları ayrıcalıklardan yararlanarak vergilerden muaf tutulmuşlardır. Dolayısıyla kadınlar bu ayrıcalıklardan yararlanarak, gayri menkuller satın alarak, zenginleşme yoluna gitmişlerdir. Örneğin, Canık'ın bir kadısı arazilere, onun oğullarından biri bir tımara ve başka biri de bir malikâneye sahip olmuşlardır (63).

3. Kadılık Örgütünde Bozulma

Kadılar, zaman zaman haklarında çeşitli şikayetlerin ortaya çıkması ve bu şikayetlerin doğruluğunun saptanması sonucunda görev sürelerinin tamamlanması beklenmeden bağlı oldukları kadiaskerler tarafından görevlerinden alınmışlardır. Şikayet nedenlerinin başında, kadıların halka eziyet etmeleri, rüşvet almaları, devlete ait çeşitli vergilerin toplanmasında aşırıya kaçmaları ya da bu vergilerin toplanmasını ihmal etmeleri, görev bölgelerini terk etmeleri, miras işlerinde sahtekârlık yapmaları, vakıf şartlarına uymaları gibi nedenler sayılabilir. Bu nedenlerin dışında kadılığın sınırlarının değiştirilmesi (iki kadılığın birleş-

(62) Nejat Göyünç, XVI.Yüzyılda Mardin Sancağı, İstanbul, 1969, s.47-48.

(63) Majer, a.g.m., s.638.

tirilmesi ya da bir kadılığın ikiye bölünmesi) kadıların görev sürelerinin dolmadan azl edilmelerine yol açtığı bilinmektedir (64).

Kadıların, görevlerinden alınmalarına yol açan rüşvet olaylarına, düzenli bir maaşa sahip olmamaları ve gördükleri hizmetlerden (65) aldıkları resim ve harçların yetersiz olmalarından dolayı başvurdukları bilinmektedir (66).

Yıldırım Bayezid, bazı kadıların rüşvet alıp, yolsuzluk yaptıklarını öğrendiği zaman, bunların Yenişehir'de bir eve doldurularak yakılmalarını emretmiş (67), ancak sadrazam Çandarlı-zâde Ali Paşa'nın kadıların geçimlerini sağlayacak kadar maaşlarının bulunmamasından dolayı bu duruma başvurduklarını söylemesi üzerine padişah bundan vazgeçerek çeşitli düzenlemelere gitmiştir (68).

XVI.yüzyıla kadar çeşitli gelişmeler sonucunda gelirleri oldukça iyi düzeye gelen kadılar yine de fırsat buldukları anda çeşitli yolsuzlukları yapmaya, rüşvet almaya devam etmişlerdir.Hatta öyle ki bu yüzyılda kimi kadılar

(64) İpşirli, a.g.y., s.145-146.

(65) Yaşar Yücel, Kadıların ekonomik yönden merkezden kopuk oldukları görüşündedir. O'na göre, kadıların gündelikleri, rütbelerine ve atandıkları kazaların büyüklük ve önem derecesine göre oldukça yüksek bir miktar gibi görünmekle birlikte, aslında devlet kadılara hazineden böyle bir para ödememiştir. Yücel, bu görüşüne gerekçe olarak eğer kadılar maaş almış olsalardı, gördükleri işler karşılığı alınan paraların hazineye gönderilmesi gerektiğini, oysa kayıtlarda böyle bir bilgiye rastlanmadığını söylemiştir. Bkz.: Yaşar Yücel, "XVI-XVII.Yüzyıllarda Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler", Belleten, C.XII, S.163,1977, s.503.

(66) Mumcu, Rüşvet, s.297; Heyd, a.g.y., s.213; Uzunçarşılı, İlmiye, s.84.

(67) Mehmet Neşrî, a.g.y., C.I, s.337.

(68) Uzunçarşılı, İlmiye, s.84.

hüküm vermeden önce rüşvet almışlar, kimileri de rüşvet aldıktan sonra verdikleri hükümleri bozmuşlardır (69). XVI.yüzyılda kadıların yasal olmayan gelirlerinin başında, kendi yetki alanları içerisine giren bölgelere yaptıkları kısa gezilerde talep ettikleri haddinden fazla resimler, kestikleri yasadışı cezalar, kendilerine verilen hediyeler ve miktarı hiç de az olmayan rüşvet sayılabilir (70).

1521 yılında kadılara gönderilen bir adaletnâmede kadı ve naiplerin daha önce belirlenmiş ücretlerin dışında keyfi ücretler aldıkları belirtilmiş ve onların bu kanunsuz davranışları yasaklanarak ücretleri yeniden saptanmıştır (71). Bununla birlikte XVI.yüzyılın sonlarına gelindiğinde, Osmanlı yönetimindeki genel yozlaşmaya paralel olarak kadılık örgütündeki bozulma da giderek artmıştır.

XVII.yüzyıl başlarında Osmanlı devletinde kadılar arasında rüşvet olayları iyice artmış, hatta rüşvet "hediye" adıyla herkesin gözü önünde çekinilmeden alınıp verilmeye başlanmıştır. I.Ahmet'in 1609 yılında yayınladığı adalet fermanında kadıların bütün yolsuzlukları, özellikle rüşvetçilikleri dile getirilmiştir (72). XVII.yüzyıl başlarındaki rüşvet ve adam kayırma olaylarını konu alan Kitâb-ı Müstetâb'da da kadıların bazılarının elde ettikleri görevleri "hediye"adıyla rüşvet vererek aldıkları belirtilmiştir(73).

(69) Konuyla ilgili örnekler için bkz.:Mumcu, Rüşvet,s.134-136.

(70) Majer, a.g.m., s.637.

(71) Halil İnalcık, "Adaletnâmeler", Belgeler:Türk Tarih Belgeleri Dergisi, C.II, S.3-4, 1965, s.139.

(72) Mumcu, Rüşvet, s.130.

(73) Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar. Kitâb-ı Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi'i'l-Mü'minin, Hırzû'l-Mülûk (Yayınlayan:Yaşar Yücel),Ankara, 1988, s.23.

XVII.yüzyılın sonlarına doğru kadılık için sırada bekleyenlerin sayısındaki artış nedeni ile kadıların görev süreleri kısaltılmış, görev sürelerini tamamladıktan sonra yeniden göreve başlayabilmek için bekledikleri süre (mâzuliyet dönemi) uzatılmıştır. Göreve atanmak için oldukça uzun bir süre bekleyen kadılardan pek çoğu, rüşvetsiz rütbe elde edilemeyeceği için, borç alarak, rüşvet verip kadılık görevi elde etmişler, bunun sonucunda da azil korkusuyla sancakbeylerine, sipahilere karşı harekette bulunamamışlar, adaletle karar verememişlerdir (74). Ayrıca kadılar görev süreleri dolduktan sonra, uzun bir mâzuliyet dönemi yaşayacaklarını bildiklerinden, ilerideki yaşamlarını rahatça geçirebilmek için gerekli olan parayı halktan rüşvetler ile sağlamayı amaçlamışlardır.

Yine XVII.yüzyılda, aynı kadılık için sıraları gelen adaylardan birkaç istekli çıkınca bunların arasında sınav yapmak yerine, rica ve iltimasla adaylar görevlere atanmışlardır (75).

Kadıların gelirlerini arttırmak amacıyla naip atanması gerekmeyen nahiyelere naip atamaları ve çoğalan naip-ler yolu ile gelirlerini arttırmayı amaçlamaları da kadılık örgütündeki bozulmanın belli başlı nedenlerinden biri olmuştur (76).

(74) Osmanlı Devlet Düzenine Ait Metinler-II.Kitâbu Mesâlihi'l-Müslimin ve Menâfi'i'l-Mü'minin (Yayınlayan:Yaşar Yücel), Ankara, 1980, s.3-4.

(75) Uzunçarşılı, İlmiye, s.105.

(76) Osmanlı devletinde zaman zaman kadı ve naip-lerin karıştıkları yolsuzlukların önlenmesi amacı ile çeşitli Adaletnâmeler çıkarılmıştır. 947 H.(1540) ve 1018 H.(1609) tarihli Adaletnâmeler buna bir örnektir. Bkz.: İnalçık, a.g.m., s.86-93.
E.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 2982, (25 L 1258/29 Kasım 1842).

Naipiler, kadılara kazalardan toplayacakları ücretleri peşin olarak ödemişler, bu nedenle de verdikleri parayı re'âyâdan çıkartmak amacıyla onları ezip, sömürmüşlerdir (77)

XVIII.yüzyıla gelindiğinde kazaların naipilerle yönetimi iyice yerleşmiştir (78). Zi'l-ka'de 1173 H.(Haziran 1760) tarihli bir belgede eskiden kadıların bizzat, görevlendirildikleri memuriyetlere gittikleri, sadece önemli bazı gerekçeleri olduğu zamanlarda yerlerine şer'î kanunları bilen naipiler atadıkları, fakat bir süreden beri kadıların memur oldukları yerlere gitmeyerek "paraya tamaen" bilgidен yoksun kimseleri naip olarak gönderdikleri belirtilmiştir. Ülkenin idarî yapısındaki düzen içerisinde kadıların görev yerlerine gitmeleri istenmiş, ancak çok büyük bir zorunluluk halinde şer'î kanunları bilen müderris ya da kadıların yerlerine naip atamaları söylenmiştir (79). Ayrıca aynı yüzyılda yöreden kimselerin naip atanmaları yasaklanarak, davalardan rüşvet alınmasının ve taraflardan birinin korunmasının önüne geçilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte bu tür yasaklara uyulmadığını halkın şikayetlerini zaman zaman İstanbul'a iletmelerinden anlamaktayız (80).

Yine bu tarihlerde dikkati çeken diğer bir nokta da, ilmiye sınıfının hemen hemen her bölümünde olduğu gibi, kadılık meslegine de devletin üst düzey yöneticilerinin çocuklarının bilgi, beceri ve yeteneklerine bakılmaksızın, sa-

(77) Dursun, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, s.376-377; Heyd, a.q.m., s.214.

(78) Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hat-tı Hûmayunları.Nizam-ı Cedid. 1789-1807, 2.b., Ankara, 1988, s.111.

(79) B.B.A-Cevdet Tasnifi/Adliye,251,(Za 1173/Haziran 1760)

(80) Yücel Özkaya, XVIII.Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı, Ankara, 1985, s.211.

hip oldukları ayrıcalıklardan dolayı atanmaları olmuştur (81).

4. XIX.Yüzyılda Kadılık Örgütünü İslah Çabaları

XVII.yüzyılın sonlarına kadar bozuk olarak devam eden adalet işleri III.Selim'in tahta çıkışıyla (1789) önemsenmeye başlanmış ve bu tarihten sonra ilmiye örgütünün ıslahatına büyük önem verilmiştir. Bu amaçla Anadolu ve Rumeli Kadıaskerlerine hitaben gönderilen bir fermanla, kadılarla naiplerin halka yaptıkları fenalıkların kaldırılmasına, kaza idaresinin adil bir şekilde yeniden düzenlenmesine, kadılara verilen arpalıkların dağıtımına, kadı atamalarının imtihanla yapılmasına, kazalara naiplerin atanması gibi konularına değinilerek, bunlara düzenleyici önlemler getirilmesi istenmiştir (82).

1793 yılının Nisan ayında yayımlanan bir ferman ve aynı yılın Aralık ayında çıkarılan bir Hatt-ı hümâyun ile 1795 yılında getirilen bir hükümlerle kazalara gönderilen kadı ve naiplerin yeterli ve adil kimseler arasından atanması, atanmış görevlilerin halka baskı yaparak zorla para almalarının önlenmesi, imtihansız mülâzemet verilmemesi ve imtihansız kadı atanmaması, ihtiyar ve hasta olan kadıların dışında kimsenin naip kullanmayarak atandıkları yerlere kendilerinin gitmesi gibi konularda kararlar alınmıştır (83).5 Receb 1213 H. (13 Aralık 1798) tarihli bir fermanla da daha

(81) Jean-Louis Bacque'-Grammont, "Cimetie' res Ottomans Et E'tude Du Corps Des Ule'mas", V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler, İstanbul, 21-25 Ağustos 1989, Ankara, 1991, s.841.

(82) Uzunçarşılı, İlmiye, s.255-256.

(83) Y.a.g.y., s.257-260.

önce kararlaştırılan şeriat hükümlerinin uygulanması ve kazalara naip gönderilmemesi dile getirilmiştir (84).

Bütün bu çabalara rağmen III.Selim'in padişahlığı sırasında ilmiye örgütünün düzenlenmesi konusunda hedeflenen noktalara ulaşılamamıştır.

II.Mahmut tahta geçtikten sonra da devletin pek çok kurumunda olduğu gibi kadılık kurumunda da düzenlemelere gidilerek kadı ile naiplerin doğru yola getirilmesi için büyük çaba harcanmıştır. Padişah yayınladığı emirlerle onların nasıl hareket etmeleri gerektiğini ortaya koymuştur (85). Bu emirlerden birinde kanunlara uymayan kadı ve naiplerin ne şekilde cezalandırılacağı şöyle açıklanmıştır (86):

"...Tarik-i ulema ricalinden zî rütbe vesaire rüşvet veyahut hediye namıyla rüşvet ahz-ı zımmında bir güne hüküm ve kaza ederse veyahut rütbe ve mansıb ve niyabet verirse aldığı tahkik ve tashih olundukda istirdad ile eğer mehûz-ı kaza bilhak zımmında ise yalnız mürteşî muâheze olunub raşî ve raiş mazur olmağla muâheze olunmayalar ve eğer mehûz-ı kaza bilbatıl zımmında veyahut rütbe ve mansıb ve niyabet verilmek zımmında ise raşî ve mürteşî ve raişden

(84) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 717, (5 B 1213/13 Aralık 1798).

(85) Musa Çadırcı, Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları, Ankara, 1991, s.83.

(86) Başbakanlık arşivinde bulunan belge, 20 Haziran gününü taşıyıp üzerinde yılı bulunmamaktadır. Bununla birlikte belgede ilmiye mensupları ile ilgili bazı cezaî kanunların Takvim-i Vekayi'de yayınlanacağını söylemesi belgenin, gazetenin ilk defa çıktığı tarih olan 1 Kasım 1831 tarihinden sonraki yıllardan birine ait olduğu izlenimini vermektedir. II.Mahmut'un saltanatı zamanında ilmiye örgütünü düzenlemek amacıyla pek çok emirler yayınlandığı hatırlanırsa bu belgenin II.Mahmut zamanında çıkartılmış bir emir olduğu düşünülebilir. B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 404 (20 Haziran-Tarih siz).

her birisi başka başka muâheze vech-i şerrî üzere mürteşî azl ve itlâfı var ise lede-l iktiza üşşerrî ba'de-l tagrîm hasb-el irtikab tevbih ve tazîr ve tedib ve teştid olunub tevbe ve salâhı zahir olmadıkça hasb-el tarik nevbetidir deyu istihdam olunmaya ve raşî ve raişden herbiri dahi kezalik hasb-el istihkak tazir ve tedib olunalar ..."

II.Mahmut döneminde ilmiye örgütünü düzene koymak amacı ile çıkartılan kanunların sonuncusu ve en kapsamlısı "Tarik-i ilmiyyeye Dair Ceza Kanunnâmesi"dir (87). 1838 yılının Mayıs ayı sonlarında basılarak birer örneği bütün eyaletler ve sancak merkezlerine gönderilen bu kanun özellikle rüşvet ile mücadeleyi amaçlamıştır (88): "İş bu emr-i kabîha büyük ve küçük ya'ni vezâret ve müşîrlik rüteb-i celîlesinden tâ piyade bir kâtibe varınca ferdin mücasereti ba'de't-tahakkuk ve's-sübut bu makule kabahate mütecasir olanların cezay-ı şer'îsi cünha-i vakıasına göre olacağından eger aldığı rüşvet zımında görünen mazarrat milk ve millet ve devlete râci' ise mürteşî ne tarikden ve her kim olur ise olsun rüteb-i Devlet-i Aliyye'den bulunduğu mertebeden olmamak ve hüdâ nekerde nazar-ı iksir-eser-i hazret-i şâhâ-neden sukutunu kendisi kesb etmiş olduğu işâe olunmak üzere ..." Ayrıca bu kanunda kadı ve naipilerin atamalarında gözö-

(87) 1838 tarihli "Tarik-i ilmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi"nin yayınlanmış tam metni için bkz.: Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, 2.b., Ankara, 1985, s.245 v.d. Yine aynı kanunnâme'nin ve 12 Aralık 1838 tarihli zeylinin geniş bir özeti için bkz.:Musa Çadırıcı, "Tanzimat'ın ilânı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli Tarik-i ilmiyye'ye Dair Ceza Kanunnâmesi" Ankara Üniversitesi D.T. C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, C.XIV, s.25, 1982, s.139-161.

(88) Kaynar, a.g.y., s.297.

nünde tutulacak ilkeler ve bu görevliler arasında yapılacak sınavların özellikleri hakkında v.b. konularda yeni düzenlemeler getirilmiştir. 12 Aralık 1838 tarihinde de bu kanunun bir zeyli yayınlanarak bu kanunun yürürlüğe girmesinden önce naiplik görevi almış olanların yeniden sınava alınmaları, haklarının saklı tutulmaları konuları üzerinde durulmuştur (89).

Tanzimat dönemine gelindiğinde kadı ve naiplerin yolsuzluklarını önlemek amacıyla çıkartılan kanunlara yenilerinin eklendiği görülmüştür. Bunlardan biri 5 Nisan 1855 tarihli "Nüvvab Hakkında Nizamname" 'dir. Bu Nizamname'de naiplerin görevlerindeki yeterlilik ve rütbelerine göre imtihanla kazalara atanacaklarından, hangi kazaların kimlere verileceğinden bahsedilmiş; naiplerin yakın mesafedeki kazalara 18 ay, uzak mesafedeki kazalara 24 ay süreyle gönderilecekleri, görevlerini kötüye kullanan naiplerin ise görev sürelerinin bitmesi beklenmeden görevlerinden alınıp gerekli cezalarla cezalandırılacakları belirtilmiştir (90).

Yine aynı tarihli "Tevcihat-ı Menasıb-ı Kaza Nizamnamesi" 'nde ise kazalara gönderilecek kadıların Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleri tarafından Muharrem ve Receb ayları içerisinde birer defa toplanacak olan divanlarda kararlaştırılacağı, atamalarının imtihanla yapılacağı, imtihanı kazanan adayların isimlerinin, özgeçmişlerinin ve memleketlerinin defterlere kaydedileceği, dolayısıyla olası karışıklıkların önüne geçileceği, divanlar haricinde ise kazalara yapılacak atamalar için hangi kazaya kimin atanacağını ve bu

(89) Kaynar, a.g.y., 300 v.d.; Çadırcı, a.g.m., s.150 v.d.
(90) Düstur, Birinci Tertip, C.I, s.321-324.

kimsenin kim tarafından önerildiğinin belirtilmesi ve defterlere kaydedilmesi gerektiği açıklanmıştır (91).

Osmanlı devletindeki adalet örgütünün temelini oluşturan kadılık makamının içindeki yolsuzluklar, çıkarılan bu kanunlara rağmen önlenememiştir.

Kadılık makamı, Osmanlı devletinde adalet işlevini yerine getirirken en büyük yardımcısı müftülük makamı olmuştur. Kadılar, kesin bir karara ulaşamadıklarında müftülerden fetva alarak bu sorunları çözme yoluna gitmişlerdir. Dolayısıyla XIX.yüzyıldan itibaren kazalarda müftülük makamı çözümü zor olan davalarda danışılan bir makam durumuna getirilmiştir (92).

Müftülerin yürütmeye ilişkin kesin bir görev ve yetkileri bulunmamasına rağmen, buldukları yerin halkı üzerindeki manevî otoriteleri dolayısı ile bazı sorunların çözümüne yardımcı olabilmişlerdir (93).

(91) Y.a.g.y., C.I, s.315-320.

(92) Atar, a.g.y., s.117; Çadırcı, a.g.m., s.147.

(93) Dursun, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, s.361.

B-MÜFTÜLÜK

1- Ortaya Çıkışı

İslam hukukuna göre müftü, fıkıhın (94) bütün sorunları hakkında kendisine danışılan ve bu olay karşısında görüşlerini bir "fetva" (95) ile bildiren kimsedir (96).

Müftülük makamı, Hz. Muhammed zamanından itibaren Türk ve İslâm devletlerinin adalet teşkilatlarında önemli bir yer tutmuştur. Bu devletlerde bir kişinin müftü olarak atanabilmesi için üzerinde bazı nitelikleri toplamış olması istenmiştir. Bu özellikler değişik yazarlar tarafından çeşitli şekillerde ele alınmış olmakla birlikte ana hatları ile şu şekilde sıralanabilir (97):

a- İyi niyet sahibi olmak,

b- Akıl, yumuşaklık, temkinlilik, gönül rahatlığı i-

(94) Fıkıh, İslâm hukukunun adıdır. Dine, devlete ve özel yaşayışa ait kuralları içine alır. Fıkıh'ın dine ait kurallarına "ibadet"; aile, miras hukuku, aynî haklar ve borçlar hukukuna, yani özel yaşayışa ait kurallarına "muamelât" denir. Ancak evlenme ve boşanma sonradan daha çok "münakâhât ve mufarakat", miras hukuku da "ferâiz" adı ile anılmışlardır. Fıkıh bundan başka ceza hukukunu (ukubat) ve usul hukukunu da içine almıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Üçok-Mumcu, a.g.y., s.40-41; Sabri Şakir Ansay, Hukuk Tarihinde İslâm Hukuku, Birinci Kısım, Ankara, 1954, s.15 v.d.; Şakir Berki, "İslâm Hukukunun Ana Hatları", A.Ü.İlahîyat Fakültesi Dergisi, C.XVII, 1969, s.169 v.d.; Abdülkerîm Zeydân, Fıkıh (İslâm Hukuku) Usûlü (Çev:Rûhi Özcan), Ankara, 1979, s.31 v.d.

(95) Fetvâ, sözlükte güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar anlamındadır. Daha geniş anlamı ile fetva, fıkıh bilgisinin hüküm niteliğinde olmaksızın verdiği cevap demektir. Konuyla ilgili toplu bilgi için bkz.: Ebû'lulâ Mardin, "Fetvâ", I.A., C.IV, İstanbul, 1948, s.583.

(96) Mumcu, Rüşvet, s.141.

(97) Mardin, "Fetvâ", s.583; Atar, a.g.y., s.123-124; Ali Şafak, "İslâm Hukukunda Kaynaklar-İctihad-Müctehid-Mezhep-Taklid ve Telif meseleleri Üzerine Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, S.3, 1979, s.8-9.

çinde olmak,

c- Hukuk bilgisinde güçlü olmak (98),

d- Aza kanaat etmek,

e- Doğru ile yalanı kolayca ayırt edebilecek yeteneğe sahip olmak.

Çeşitli şartları üzerinde toplayarak göreve atanan bir müftü herkese hizmet vermeliydi. Kimse ile tartışıp, kavga etmemeliydi. Hiç kimseye açıktan düşmanlık göstermemeliydi. İnsanlar hakkında kötü düşünmemeliydi. Şer'î işlerde zalimlere ödün vermemeliydi. Üstü örtülü cevaplardan kaçınmalıydı (99).

İlk İslâm devletini kuran Hz.Muhammed yönetim örgütü içerisinde diğer görevlerin yanısıra müftülük görevini de üstlenmiştir (100). Bu devletin adalet sisteminin genişlemesi üzerine Dört Halife döneminde müftüler atanarak halkın içinden çıkamadığı bazı sorunlara bu müftülere danışılarak çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Özellikle, Hz.Ebube-kir ve Hz.Ömer zamanlarında karşılaşılan bir soruna Kur'an, Sünnet ve Hadis aracılığıyla cevap bulunamadığı durumlarda müftü-

(98) Müftünün Kur'an hükümlerini, sünneti, hüküm çıkarma yollarını iyi bilmesi gerekiyordu.

(99) Taşköprüzâde, a.d.y., C.I, s.99-93.

(100) Veli Ertan, Hz.Muhammed'in ilk müftü olduğunu belirterek verdiği fetvâlardan birini şöyle açıklamıştır:

"Oruç âyetinin nâzil olmasıyla orucun her müslüman kadın ve erkek üzerine farz olduğu malûmdur. Fakat oruçlu bir kimse oruçlu olduğunu unutarak yer veya içerse ne lâzım gelir? İşte bu husus Kur'an-ı Kerim'de sarîh değildi. Sahabeden birisi bu meseleyi Resûlü Ekrem'e sormuştu. Bunun üzerine Resûllullah: "Bir kimse oruçlu olduğunu unutarak yer veya içerse, bundan dolayı ne kaza ve ne de kefaret lâzım gelmez. O kimsenin orucu yine oruçtur." Buyurmuşlardır. İşte Resûlü Ekrem'in bu sahabeye verdiği cevap bir fetvâdır." Bkz.: Veli Ertan, Tarihte Meşihat Makamı İlmiye Sınıfı ve Meşhur Seyhülislâmlar, İstanbul, 1969, s.5.

lere başvurularak onların görüşlerinin alındığı bilinmektedir (101).

Emeviler zamanında da müftülerden onay alınmadıkça, büyük işlere girişilmemiştir. Büyük İslâm devletlerinden olan Abbasiler döneminde ise siyasi düşünceler nedeni ile Medine'deki müftüler ile ilişkiler kopunca, şer'î kanıtlara "kıyası" da (102) katan Irak fıkıh bilginlerine ilgi gösterilmiş ve Ebu Hanife gibi büyük bilginlerin görüşlerinden yararlanılmıştır (103).

Memlûklerin "Dârül adl" adı verilen divanlarında ise protokolde kadiaskerlerden sonra gelen, Memlûk Sultanlarıncaya atanan dört mezhebe ait birer müftü bulunmuş; bunlar da divanda görüşülen şer'î işler hakkında fetva vermişlerdir. Bu müftüler savaş zamanlarında Sultanın savaşa katılması halinde Sultanla birlikte savaşa katılmışlardır (104).

Anadolu Selçukluları döneminde de fetva vermekle görevli makama müftülük yerine "Şeyhülislâmlık" makamı adı verilmiştir. Bu bağlamda Anadolu Selçuklularında her şehire bir "Şeyhülislâm" atanmıştır (105).

(101) Atar, a.g.y., s.120.

(102) Kıyas, fıkıhın dördüncü kaynağı sayılmıştır. Kur'ân ve sünnette bir sorunun çözümlenmesi için konulmuş, kullanılmış olan bir kuralın, aynı kaynaklarda yer almamış olan bir sorunu çözmek için benzetilerek uygulanmasıdır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Üçok-Mumcu, a.g.y., s.46; Ansay, a.g.y., s.27-28; M.Cevat Akşit, İslâm Ceza Hukuku ve İnsânî Esasları, İstanbul, 1976, s.25 v.d.

(103) Mardin, "Fetva", s.583.

(104) Gibb and Bowen, a.g.y., C.II, s.134; Uzunçarşılı, Medhal, s.387.

(105) Bu kimselerin asıl görevleri medreselerde müderrislik olup, şeyhülislâmlık sonradan kendilerine birer ek görev olarak verilmiştir. Bkz.: Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimaî Tarihi 1453-1559, C.II, İstanbul, 1979, s.59-60.

Osmanlı devletinde ise kuruluş döneminde müftülük konusunda kendilerinden önce gelen Türk-İslâm devletleri örnek alınmış, ilk yıllardan itibaren fetva vermek için padişah tarafından özel görevliler atanmıştır. Ali Emirî, Osmanlı devletinde ilk atanan müftüler hakkında görüşlerini şöyle belirtmiştir (106):

" 701 senesinde tanzim-i ahvâl bilâd-ı ihtimam olunarak sancaklar teşkil olunduğu sırada her tarafa müftü ve kadılar tayin olunmuş ve Edebalî Hazretlerinin bu babda sebk eden himmet ve gayreti hasebiyle muktedir ve adil memurin-i ilmiyyeye tayininde müşkilât çekilmemiştir. Osman Gazi Hazretlerinin evâhir-i eyyâm hayatı olan 726 senesinde Edebalî Hazretlerinin vuku' vefatı üzerine müşârunileyh Dursun Fakî Hazretleri emr-î fetvada kayınpeder-i alilerini istihlâf eyledi."

2. Örgütlenmesi

Osmanlı devletinde müftüler, kazalarda kadıların adalette ilgili çıkmaza düştükleri bazı noktalarda onlara verdikleri fetvalarla yardımcı olmuşlardır. Müftülerin ilk defa ne zaman "Müftüyü'l-enam" ya da "Şeyhülislâm" adıyla anılan bir başmüftüye bağlandıkları kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber pek çok araştırmacının üzerinde birleştikleri ortak düşünce, bu olayın II.Murat dönemlerine (1421-1451) rastladığı yolunda olmuştur (107).

(106) Ali Emirî, a.g.m., s.316.

(107) Konuyla ilgili düşünceler ve tartışmalar çalışmamızın "Şeyhülislâmlık Kurumunun Ortaya Çıkışı" bölümünde verileceğinden burada ayrıntılara girilmemiştir. Toplu bilgi için bkz.:Kramers, a.g.m., s.485.

"Şeyhülislâm" ünvanı ilk defa resmi kayıtlarda Fatih Kanunnâmesinde kullanılmış, burada şeyhülislâm ve müftü olarak anılan kimsenin "ulemanın reisi" olduğu belirtilmiştir (108). Bununla birlikte şeyhülislâmların ilmiye örgütünün başına geçmeleri esas olarak XVI.yüzyılın ortalarına rastlamıştır (109).

Osmanlı devletinin kuruluş yıllarında bir kazanın müftülük makamı doğrudan doğruya padişah tarafından o kazanın tanınmış müderrisine verilmekle birlikte (110), şeyhülislâmlık makamının ortaya çıkmasından sonra bu makam şeyhülislâmın teklifi ile yine padişah tarafından, İstanbul ve diğer şehirlerdeki medreselerde eğitimlerini tamamlamış ulemadan kimselere verilmiştir (111). Zaman zaman bir kazanın kadı ve yöneticileri, halktan ileri gelenleri şeyhülislâma başvurarak kaza müftüsünün değiştirilmesini veya kendi önerdikleri birinin müftü olarak görevlendirilmesini istemişlerdir. Bu istekler uygun bulunup önerilen kimse müftü olarak atandıktan sonra yazışmalarda kullanılacak mührün bir örneği şeyhülislâma gönderilmiştir (112).

Müftüler, görevleri sırasında verdikleri fetvaların üzerlerine nerenin müftüsü olduklarını yazdıktan sonra mühürlerini basmışlardır. Ayrıca fetvalarının Arapça metni ile bunu hangi fetva kitabından aldıklarını da açıklamışlardır (113).

(108) Özcan, a.g.m., s.30

(109) Uzunçarşılı, ilmiye, s.179.

(110) Akdağ, a.g.m., s.48-49.

(111) Çadırcı, a.g.y., s.92; Gibb and Bowen, a.g.y., C.II, s.135.

(112) Çadırcı, a.g.y., s.92.

(113) Uzunçarşılı, ilmiye, s.174.

Osmanlı müftüleri hangi mezhebden olurlarsa olsunlar verdikleri fetvaları Hanefi mezhebi üzerine vermişlerdir. Yalnız Yavuz Sultan Selim'in fetihlerinden sonra önemli şehirlerin (Mekke, Medine, Kahire gibi) halkına diğer üç mezhebin (Şafiî, Malikî, Hanbelî) müftüleri de gönderilmiştir. Müftü olmayan kazalarda ise bu işlere kadılar bakmışlardır (114).

Ayrıca her kazanın müftüsü aynı zamanda orada bulunan imam, müezzin, hatip, müderris gibi ilmiye sınıfından kimselerin başkanı durumunda olup bu meslek ileri gelenlerinin kendi aralarındaki küçük anlaşmazlıklarını da çözümlenmiştir (115).

Müftülerin terfileri buldukları şehirden daha güvenli bir şehre gönderilmeleri şeklinde gerçekleştirmiştir (116). Görevlerini kötüye kullandıkları zaman genellikle fetva işleriyle uğraşmaları yasaklanmış, bazen de tüm yetkiler ellerinden alınarak yerlerine başkaları atanmıştır (117). Ancak işledikleri suçlar diğer yöneticilerden farklı olarak gönderilen atama yazılarında açıkça belirtilmemiş yalnızca, "kötü tutum ve davranışı görüldüğünden" kaydı ile yetinilmiştir (118).

(114) Y.a.q.y., s.174-175; Gibb and Bowen, a.q.y.,C.II,s.135

(115) Akdağ, a.q.m., s.48-49.

(116) Karal, a.q.y., C.IV, s.140.

(117) Bu tür uygulamalara müftülük makamındaki bozulmanın yoğun bir biçimde yaşandığı XVIII.yüzyılda daha sık olarak rastlanmıştır. Örneğin: 1752 Ocagı ortalarında, şeyhülislâmın Kastamonu kadısına yazdığı yazıda, müftü olan kimsenin uygunsuz hareketlerinin haber alınması nedeni ile fetva işlerinin onun üzerinden alınarak, bu görevin Kastamonu kadısına verildiği belirtilmiştir. Özkaya, a.q.y., s.222-223.

(118) Çadırcı, a.q.y., s.92.

Müftüler, ulema sınıfının içinde yer aldıklarından vergi gibi sorumlulukları olmamıştır. Devletten aldıkları düzenli bir gelirleri de olmadığından sadece verdikleri fetvalardan belirli ücretler almışlardır (119).

XVII.yüzyıldan itibaren, kadıların rüşvetçiliğine paralel olarak müftüler arasında da çeşitli yolsuzluklar ve rüşvet olayları kendini göstermeye başlamıştır.

3- Müftülük Örgütünde Bozulma

Osmanlı devletinde diğer makamlarda olduğu gibi müftülük makamında da XVII.yüzyıldan itibaren bozulma başlamıştır. Bu yüzyıldan sonra müftülerin büyük bir çoğunluğu kendi yetenek ve bilgilerine göre değil ödedikleri rüşvete göre bir makama getirilmişlerdir (120). Dolayısıyla görev yaptıkları süreler içerisinde bozuk düzenden yararlanarak halkı soyma yoluna yönelmişlerdir, eşkiyalarla işbirliği yaparak çeşitli rüşvet alma olaylarına karışmışlardır(121).

XVIII.yüzyıl boyunca da müftüler derebeylerle anlaşarak çeşitli bölgelerde nüfuz kurmaya çalışmışlardır(122).

(119) Cadırcı, a.d.y., s.92; Dursun, a.d.y., s.361; Gibb and Bowen, a.d.y., C.II, s.137.

(120) Özkaya, a.d.y., s.223.

(121) Konuyla ilgili örnekler için bkz.: Mumcu, Rüşvet, s.142

(122) Özkaya, a.d.y., s.223.

II.BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NİN KURULUŞUNDAN ISLAHAT DÖNEMINE

KADAR ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU (1299-1789)

A- ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU

1- Ortaya Çıkışı

"Şeyhülislâm" ünvanı, X.yüzyılda ortaya çıkan şeref ünvanlarından biridir (1). Bununla birlikte islâm kelimesine eklenerek meydana getirilen "İmad-ül-İslâm", "Fahr-ül-İslâm", "Rûkn-ül-İslâm", "Zeyn-ül-İslâm", "Sems-ül-İslâm", "Cemal-ül-İslâm", "Ziya-ül-İslâm", "Beha-ül-İslâm", "Hüccet-ül-İslâm", "Burhan-ül-İslâm", "Nizam-ül-İslâm" gibi şeref ünvanları da vardır (2). Fakat bu ünvanlar çeşitli iktidar sahipleri (özellikle Fâtımî vezîrleri) tarafından kullanılmış (3) ve her biri ancak bir kaç kişiye özgü olmuştur. İmam Gazali'ye Hüccet-ül-İslâm denilmesi gibi (4)... Şeyhülislâm ünvanı ise daima ulemaya özgü olarak kalmış ve bu ünvanla bir çok büyük bilgin şöhret sahibi olmuştur (5).

Ali Emirî, Osmanlı devletinin kurulmasından önce şeyhülislâm ünvanını taşıyan kimseleri üç ana başlık altında toplamıştır. Bunlar (6):

"1.Zamanında bir şehir ahalisi tarafından <şeyhülis-

(1) Bu konuda kaynaklarda görüş birliği vardır. Bkz.: Ali Emirî, a.q.m., s.304-305; Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.III, İstanbul, 1946, s.347; Uzunçarşılı, İlmiye, s.485.

(2) Ali Emirî, a.q.m., s.304-305.

(3) Kramers, a.q.m., s.485.

(4) Pakalın, a.q.y., C.III, s.347; Ali Emirî, a.q.m., s.305.

(5) Kramers, a.q.m., s.485.

(6) Ali Emirî, a.q.m., s.305.

lâm> itlâk olunan,

2.<Şeyhülislâm> lâkab-ı alisiyle şehir-i âfâk olan,

3.iftaya bilicâzetname mezun olarak kesb-i iştihar eden zevat-ı aliyedir."

Kitab-ı Alâm-ül Ahyar'da büyük bilginlerin hangilerine şeyhülislâm denildiği ise şöyle açıklanmıştır (7):"Fukahâ-yi izâm ve fudalâ-yı fidâmdan şol sahib-i sadr-ü iftaya istilahât-ı arifiyyede <şeyhülislâm> denilir ki aralarında tahaddüs eden münâzaa ve muhâsamadan dolayı hâl-i müşkilât-ı enâm eyliye."

XI. ve XII.yüzyıllarda Hanefi bilginlerinden bir kısmı şeyhülislâm ünvanını kullanmışlardır. Bu bilginlerin içerisinde en şöhretlilerinden biri olan Mevlâna Muhammed Bin El-Hüseyn Bin Muhammed-ül-Bari'i, müfti-l-enâm ve şeyhülislâm ünvanlarını birleştirerek, her iki ünvana da sahip olmuştur (8).

Yine aynı yüzyıllarda, Memlûkler devrinin başlangıcında şeyhülislâm ünvanı, fetvaları ile şöhret kazanmış fıkıh bilginlerine verilen, ancak resmî olmayan bir şeref ünvanı haline gelmiştir (9):

Selçuklular zamanında ise Anadolu'nun büyük şehirlerin de asıl görevleri medrese müderrisliği olup bir yandan da fetva işlerini yürüten kişiler şeyhülislâm adını almışlar-

(7) Y.a.g.m., s.305.

(8) Şeyhülislâm ünvanını kullanan diğer Hanefi bilginleri arasında Eb-ül-Hasan Aliy-yûs-Suğdî, Ata Bin Hamza-tûs-Suğdî, Ali Bin Muhammed-ül-Esbicanî, "Sahib ül-hülâsa"nın büyükbabası Abdürreşit, "Hidaye" sahibi Burhanüddin Aliy-yül Merginanî, Nizamüddin Ömer Bin Burhanüddin gibi isimler sıralanabilir. Bkz.: Y.a.g.m., s.306-307.

(9) Kramers, a.g.m., s.485.

dır (10). Osmanlı devletinin kuruluşu yıllarında, şeyhülislâm ve müfti-l-enâm ünvanlarını kullanan bilginlere rastlanması bu ünvanların daha önceden beri varlığını sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Bununla beraber ünvan sahipleri, dönemin iktidar sahiplerinin resmî birer memuru olmadıkları için görevlerine devlet tarafından atama ya da azil sözkonusu olmamıştır (11).

Osmanlı devletinde şeyhülislâmlığın ilk defa bir devlet kurumu olarak ne zaman ortaya çıktığı ve böyle bir makamın ortaya çıkışını hazırlayan nedenlerin neler olduğu konusunda araştırmacılar tarafından farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu araştırmacılardan biri olan Ekrem Kaydu (12), Osmanlı devleti içerisinde şeyhülislâmlığın ilk defa II. Murat zamanında (1421-1451) beliren bir makam olduğunu ileri sürerek, bu makamın doğuşunda zamanın iç ve dış olaylarının önemli rol oynadığı görüşünü savunmuştur. Ona göre, II. Murat, tahta çıktıktan sonra ülke içerisinde daha önce yayılan Bâ-

(10) Akdağ, Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi, C.II, s.59-60.

(11) Ali Emirî, a.g.m., s.303.

(12) Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık kurumunun ortaya çıkışı ile ilgili Erlangen'de hazırlanmış bir doktora tezi bulunan Ekrem Kaydu, daha sonra bu çalışmasının bir bölümünü makale olarak yayınlamıştır. Bkz.: Ekrem Kaydu, "Osmanlı Devletinde Şeyhülislâmlık Müessesesinin Ortaya Çıkışı", Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi, S.2, (1977), s.201-210.

tinî ve Râfızî görüşlerinin (13) daha da yayılmasını engellemek, gayr-ı resmî müftülerin dinî konular hakkında verdikleri çeşitli fetvaları ortadan kaldırarak fetvaların tekelden ve devlet kontrolünden verilmesini sağlamak; ülke dışında ise diğer İslâm beylikleri ile dostane ilişkiler kurmak amacı ile eskiden beri var olan gayr-ı resmî müftülük kurumunu örgütlenendirerek, şeyhülislâmlık kurumunu oluşturmuştur (14).

Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık kurumunun ortaya çıkış nedenleri hakkında J.H.Kramers de, farklı üç ana görüşü tahlil etmiştir (15). Bunlar:

1- Osmanlı padişahlarının Memlûk sultanlarının yanındaki Halifenin konumunu taklit ederek şeyhülislâmlık makamını kurmuş olabilecekleri yolunda Gaudefroy Demombynes'in görüşü (16),

2- Osmanlı padişahlarının, tebaları olan Ortodoks Patriği ile ilişkileri sonucunda patriklik teşkilâtını yakından tanıyarak onları taklit edip, ilmiye sınıfını da şeyhülislâmın başkanlığında örgütlenendirilmiş olabilecekleri görüşü

(13) Osmanlı devletinde, I.Bayezid'in Ankara Savaşı'nda (1402) yenilmesinden sonra ülke içerisinde çıkan karışıklık uzun yıllar devam etmiş, bu yıllar içerisinde halk arasında Bâtınîlik, Râfızîlik gibi dinsel görüşler ortaya çıkmıştır. Bâtınîlik, Kur'an'ın bâtınî (içsel) yorumuna dayanan düşünce ve inanç sistemlerinin genel adıdır. Bâtınîlik temelde bir yorumlama biçimi olduğundan, bu yöntemi benimseyenler birbiriyle hiçbir bağlantısı olmayan inanç sistemleri içinde yer alsalar bile bâtınî sayılmışlardır. Bkz.: Ana Britannica Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1986, s.318.

Rafizilik ise Hz.Ebubekir ile Hz.Ömer'in halifelikliğini reddeden Şiî akımdır. Bkz.: Y.a.q.m., C.XVIII, s.417.

(14) Kaydu, a.g.m., s.207-209.

(15) Aktaran, Kaydu, a.g.m., s.205 v.d.

(16) Gibb ve Bowen büyük ölçüde bu görüşü savunmaktadırlar. Bkz.: Gibb and Bowen, a.g.y., C.II, s.85.

(17),

3- Şeyhülislâmlık kurumunun, Osmanlı devleti içindeki islâmî, tasavvufî akımların etkisiyle dünyevî bir hakimiye-
tin yanında dinî bir otorite isteyen halkın, dinî duygula-
rının temsilcisi olarak kurulabileceği görüşü (18).

Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık kurumunun ortaya
çıkışı konusunda da çeşitli araştırmacılar değişik görüşler
ileri sürmüşlerdir. Ali Emirî, şeyhülislâmlık kurumunun Os-
manlı devletinin kuruluşundan itibaren varolduğu görüşünü
savunarak, fetva makamına getirilen ilk görevli hakkında
şunları söylemiştir (19): "... Osman Gazi Hazretleri istik-
lâl hükümetini ilân ve zaman-ı Hazret-i Peygamberide Ebube-
kir el Siddik Efendimiz Hazretleri emr-i fetvaya memur ol-
du..." Yine ona göre H.726 (1325-1326) yılında Şeyh Edebâ-
li'nin ölümü üzerine Dursun Fakih (20) fetva vermekle gö-
revlendirilmiştir (21).

Kâtib Celebi'ye göre ise şeyhülislâmlık ilk defa İs-
tanbul'da fetva veren müftülerle başlamıştır. Ona göre fe-
tihten sonra İstanbul Kadılığına atanan Hızır Bey ilk şey-

(17) Diğer yandan Gibb ve Bowen bu görüş üzerinde de az da
olsa durmaktadırlar. Bkz.: Y.a.g.m., s.85.

(18) Kaydu, bu görüşü ağırlıklı olarak desteklemektedir.
Bkz.: Kaydu, a.g.m., s.206.

(19) Ali Emirî, a.g.m., s.315.

(20) Dursun Fakih, Osman Bey'in Karacahisar'da Cuma hutbe-
sini ve sonra Eskişehir'de bayram hutbesini okuyan ilk
müftüsüdür. Ayrıca Şeyh Edebâli gibi Osman Bey devri-
nin ünlü bilginlerinden biri olup, Osmanlı devletinin
ilk kadısıdır. Bkz.: Ertan, Meşhur Şeyhülislâmlar, s.8.

(21) Ali Emirî, a.g.m., s.316. Ekrem Kaydu, Ali Emirî'nin
görüşüne karşı çıkararak Şeyh Edebâli'nin ve Dursun Fa-
kih'in zamanın büyük bilginlerinden ve Osman Bey'in
yakın akrabalarından olmaları nedeni ile fetva vere-
bilmek için müftü adıyla özel olarak atanmalarına ih-
tiyaç olmadığını ileri sürmüştür. Bkz.: Kaydu, a.g.m.,
s.202.

hülislâmdır. Ölünceye kadar kadılık hizmeti yanında fetva da vermiştir. Ölümünden sonra yerine sırası ile Molla Hüsrev ve Molla Ali Arabî geçmiştir. Molla Hüsrev kadılık, Molla Ali Arabî ise müderrislik görevlerinin yanında fetva verme işini de sürdürmüşlerdir (22).

Ahmed Ata (23), Ahmed Refik (24) ve Süleyman Sadeddin (25)'in eserlerinde birleştikleri nokta ise Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık kurumunun ilk defa Mehmed Şemseddin Fenârî Efendi (26) ile II.Murad zamanında ortaya çıktığı şeklinde olmuştur. Ahmed Ata, eserinde II.Murat döneminden söz ederken şöyle demiştir (27): "... Ve ibtida şeyhülislâm nasb ve ihdasından başka başlıca nizamât icrasına ahd hayât-ı müsteâr-ı adalet âsâr-ı şahaneleri müsâid olamamıştır."

Ahmed Refik, İlmiye Salnamesi'ne yazdığı Şemseddin Fenârî Efendi'ye ait biyografide ondan şu şekilde söz etmiştir (28): "Merhum Şemseddin Fenârî Efendi Osmanlı şey-

(22) Kaydu, a.g.m., s.203. Katib Çelebi, şeyhülislâmlığın ilk defa İstanbul'un fethi ile ortaya çıktığını ve Hızır Bey'in burada ek görev olarak fetva verdiğini ileri sürerek, Osmanlı devletinin daha önceki başkentlerinde fetva vermekle görevlendirilmiş olan müftülerin isimlerini saymamıştır. Oysa İlmiye Salnamesi'nde H.834 (1430-1431) tarihlerinde Fahreddin-î Acemî'nin II.Murat tarafından Edirne'ye müftü olarak tayin edildiği ve bizzat fetva makamını işgal ettiği söylenmiştir. Bkz.: İlmiye Salnamesi, s.327-328.

(23) Tayyarzâde Ata, Tarih-î Ata, C.I, İstanbul, 1292, s.34.

(24) Ahmed Refik, "Mehmed Şemseddin Fenârî Efendi", İlmiye Salnamesi, İstanbul, 1334, s.322-323.

(25) Süleyman Sadeddin (Müstakimzâde), Devhatü'l-Mesâyihü'l-Kibar, İstanbul, ty., s.3-4.

(26) Şemseddin Fenârî hakkında ayrıntılı bir araştırma için bkz.: Hakkı Aydın, İslâm Hukuku ve Molla Fenârî, İstanbul, 1991, s.43 v.d.

(27) Tayyarzâde Ata, a.g.y., s.34.

(28) Ahmed Refik, a.g.m., s.322.

hülislâmlarının birincisidir... Mesâil-i şer'iyeyi hâl ve hukuk-ı ibâdî sıyânet emrinde büyük bir iktidar gösterdi. Bu sayede ikinci Sultan Murad Hanın teveccühünü celbe muvaffak oldu. Padişah-ı zamane müşavirlik vazifesini ifaya başladı..."

Süleyman Sadeddin de Osmanlı şeyhülislâmlarının biyografisini içeren eserine ilk şeyhülislâm olarak gördüğü Şemseddin Fenârî'nin hayat hikayesi ile başlamıştır. Fenârî'nin bilgili bir insan olması nedeni ile müftü atanmadan önce de, padişah tarafından çelişkili bazı konularda kendisine danışıldığından söz etmiştir (29).

Sözü edilen kaynaklarda Şemseddin Fenârî ilk şeyhülislâm olarak gösterilmekle birlikte, fetva görevinin ne zaman başladığı hakkında kesin bir tarih belirtilmemiştir (30)

Fetva vermekle görevli makamın kadılık hizmetinden ayrılarak, başlı başına bir memuriyet olması Hezârfen Efendi tarafından Fahreddîn-i Acemî zamanına (H.834/1430-1431-H.865/1461-1462) tarihlenmiştir (31). Hezârfen Hüseyin Efendi, "Telhis ül-beyan fi kavânin-i âl-i Osman" adlı eserinde bu konuyu şöyle açıklamıştır (32): "Bursa'da Şeyh Mehmed-i Cezerî ve Şemseddin Fenârî ve Molla Yegâne ve oğlu

(29) Süleyman Sadeddin, a.g.y., s.4.

(30) Süleyman Sadeddin ve Ahmed Refik sadece, Şemseddin Fenârî'nin H.828 (1424-1425) yılında Bursa Kadılığına ve Manastır Medresesi Müderrisliğine atanmış olduğunu kaydetmişlerdir. Bkz.: Süleyman Sadeddin, a.g.y., s.3-4; Ahmed Refik, a.g.m., s.322.

(31) Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Telhis ül-beyan fi kavânin-i âl-i Osman adlı eseriyle ilgili bir araştırma için bkz.: Robert Anhegger, "Hezârfen Hüseyin Efendi'nin Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Mülâhazaları, Türkiyat Mecmuası, C.X, (1951-1953), s.389.

(32) Y.a.g.m., s.390.

Yûsuf Bâli ve Bahâeddin Ömer ve Yâr-Alî-i Şirâzi ve Hocazâde ve Hüsâm-zâde ve Ali Çelebi ve Müfti Ahmed Paşa dokuz yüz yirmi dokuza gelince iftâ edib Edirne'de Molla Haydar-i Acemî ve Molla Gürânî ve Molla Ali-i Arabî ve Cemâlî İstanbul'da müstakil müfti olub giderek umûr-ı menâsib-i ilmiyye rütbe i'tibarına maksud oldu."

Osmanlı devletinde resmî olarak şeyhülislâm ünvanı ilk defa Fatih Kanunnâmesi'nde geçmiştir. Burada "Şeyhülislâm ulemânın reisidir (33). Ve mu'allîm-i sultân dahi kezâlik serdâr-ı ulemâdır. Vezirîa'zam anları ri'ayeten üstüne almak münâsibdir. Ammâ müfti ve hoca sâir vûzerâdan bir nice tabaka yukarıdır ve tasaddur dahi ederler" denilmiştir (34).

Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık makamının tam olarak ne zaman ortaya çıktığı tartışmaları günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bununla birlikte bu makamın ilk defa Fatih Sultan Mehmet'den sonra, yani Osmanlı devlet teşkilâtının tam anlamı ile oluşmaya başladığı dönemde ortaya çıktığı daha güçlü bir görüştür.

Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık makamının öneminin artmaya başlaması, bu makama getirilen kimselere verilen ücretlerin artmasıyla orantılı olarak görülmüştür. Kesin olarak bilinmemekle birlikte Fatih zamanında, kadıaskerlikten şeyhülislâmlığa getirilen kimseye iki yüz akçe ödendiği

(33) Dilger, Osmanlı devletinde şeyhülislâm ünvanının XVI. yüzyılın ortalarından sonra kullanılmaya başlandığı ve yine bu yüzyıllarda rütbece kadıaskerin üzerinde yer aldığını düşünerek Fatih Kanunnâmesi'nde geçen bu ibarenin daha sonraki zamanlarda kanunnâmeye eklendiğini söylemiştir. Aktaran Özcan, a.g.m., s.80.

(34) Y.a.g.m., s.80-81.

sanılmaktadır (35).

Şeyhülislâmlık makamının asıl öneminin artmaya başladığı dönem Yavuz Sultan Selim zamanında görev yapan Zembilli Ali Efendi (36)'nin şeyhülislâmlığı döneminde (908 H./1502-1503, 932 H./1525-1526) olmuştur. Görevi sırasında kendisine iki yüz akçe maaş ayrıldığı tahmin edilen (37) Zembilli Ali Efendi'nin şeyhülislâmlık makamının ülke içerisindeki önemini arttırıcı, üstün insanî niteliklerinden Müstakimzâde eserinde şöyle söz etmiştir (38): "Zühd ve takvada ferîd ve ulum-ı şeriyeye-yi diniyye de fi el misal cebel-i irasih ve tavr-i şâmi bir merd ve hayad etdi."

Kanuni Sultan Süleyman zamanında da ibn-î Kemâl Ahmed Şemseddin Efendi (932 H./1525-1526, 940 H./1533-1534) (39), Ebussuud Efendi (952 H./1545-1546, 982 H./1574-1575) (40) gibi bilgi yönünden son derece kuvvetli kimselerin şeyhülislâmlık makamında görev almaları ülke içerisinde makamın önemini iyice arttırmıştır. Hatta "zamanına gelinceye kadar meşihat vazifesi iki yüz akçe iken Ebussuud'un fazl

(35) Uzunçarşılı bu bilgiyi müverrih Ali'den alarak nakletmiştir. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.176.

(36) Asıl ismi Ali Cemâlî Efendi olan şeyhülislâmın "Zembilli" lâkabıyla anılmasının nedeni evinin penceresinden sürekli bir zembil sarkıtması olmasıdır. Sorunu olan kimseler bu sorunlarını bir kağıda yazarak zembilin içerisine atmışlar, Ali Cemâlî Efendi'de buradan alarak cevaplamıştır. Bkz.: İlmiye Salnamesi, s.342-343.

(37) Uzunçarşılı, İlmiye, s.176.

(38) Süleyman Sadeddin (Müstakimzâde), a.q.y., s.16.

(39) İbn-î Kemâl Ahmed Şemseddin Efendi'nin ayrıntılı biyografisi için bkz.: Süleyman Sadeddin (Müstakimzâde), a.q.y., s.16-18; İlmiye Salnamesi, s.346-347; Altunsoy, a.q.y., s.17-20.

(40) Ebussuud Efendi'nin ayrıntılı biyografisi için bkz.: Süleyman Sadeddin (Müstakimzâde), a.q.y., s.23-26; İlmiye Salnamesi, s.376-377; Abdülkadir Altunsoy, Osmanlı Şeyhülislâmları, Ankara, 1972, s.28 v.d.

ve irfanına, nüfuz ve kemâletine hürmeten beş yüze bâliğ e-
dilmiştir" (41).

2- Şeyhülislâmın Görevleri

a- Şeyhülislâmın Aslî Görevleri

Fetva, sözlükte güçlükleri çözen kuvvetli cevaplar anlamındadır (42). Daha geniş anlamı ile fetva, fıkıh bil-
gininin hüküm niteliğinde olmaksızın verdiği cevaplar de-
mektir (43). Bu cevapları Kitap, Sünnet ve diğer İslâmî
kaynaklardan çıkarabilmek, belirli bir tecrübeyle birlikte
ülke koşullarını iyi tanımayı da gerektirmiştir. Bunun için
Osmanlı müftü ve kadıları, eyaletlere ayrılan devletin en
küçük nahiyesinden başlayarak kadı naipliği veya müderris-
lik görevi ile her yer ve kademede başarılarını ispat edip
Rumeli Kadıaskerliğine ve oradan da şeyhülislâmlık makamına
yükseltilmişlerdir (44).

Şeyhülislâmların en önemli görevleri fetva vermek
olmuştur. Bu fetvalar, özel ve genel olarak ikiye ayrılmak-
tadır. Özel fetvalarda, herhangi bir kimse şer'î bir konu

(41) İlmîye Salnamesi, s.377.

(42) Sava Paşa, fetva kelimesinin ilk defa İslâmiyetten ön-
ce Arap dilinde herhangi üst bir makamdan izin istemek
amacı ile, sorulan sorulara karşılık verilen cevap an-
lamında, hukukî bir terim olarak kullanıldığı görüşün-
dedir. Bkz.: Sava Paşa, İslâm Hukuku Nazariyatı Hak-
kında Bir Etüd (Çev.: Baha Arıkan), C.II, Ankara, 1955,
s.33-34.

(43) Mardin, "Fetvâ", s.582.

(44) Zahid Aksu, "Şeyhülislâm İbn Kemâl ve Osmanlı İdare-
sindeki Yeri", Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu (Ya-
yına Hazırlayan: Hayri Bolay, Bahaeddin Yediyıldız,
Mustafa Sait Yazıcıoğlu), Ankara, 1986, s.206.

hakkında fetva almak isterse fetva dairesine başvurarak sorusunu yazmış veya buraya sözlü olarak bildirmiştir (45). Fetva dairesinde başta fetva emini (46) olmak üzere müsevvid (47), mübeyyiz (48), mukabeleci, kâtip, mühürdar, müvezzi (49) gibi memurlar yer almıştır. Bu dairede ayrıca kethûda (50), telhisci (51), mektupçu (52) gibi önemli memuriyetler de bulunmuştur.

(45) Uzunçarşılı, İlmiye, s.200-201.

(46) Osmanlı devletinde XVI.yüzyıldan sonra ortaya çıkan, fetva emniyeti görevinde bulunan kimseler, şeyhülislâm sorulan şer'î sorunların fetvalarını hazırlayıp, dilekçe ile sorulan sorulara cevap vererek, şeriye mahkemelerinden verilen ilâmları incelemişlerdir. Bu görevliler, memuriyetlerinin ünvanlarına uygun olarak İslâm hukukunu iyi bilen, güvenilir ve bilgili kişiler arasından seçilmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Zeki Pakalın, "Fetva Emniyeti", Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, C.I, 2.b., İstanbul, 1971, s.621; Uzunçarşılı, İlmiye, s.196; Gibb and Bowen, a.g.y., C.II, s.86.

(47) Müsevvidler, fetva kitaplarından çıkarılan fetvaları kaleme alan kimselerdir. Yazılmış olan bu fetvalara "mesele" adı verilmiştir. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.197.

(48) Mübeyyiz, müsevvidler tarafından kaleme alınan fetvaları kağıda geçiren görevlidir. Onun kağıda geçirdiği fetvalar şeyhülislâm tarafından incelenmiştir. Şeyhülislâm bu incelemenin sonucunda talik kırması denilen kendi el yazısı ile özellikle cevap kısmını imzalamıştır. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.197.

(49) Müvezzi, fetvayı istenilen yere götürerek, yapılan hizmetin para olarak karşılığı olan resmî alan memurdur. Bu paranın bir kısmı fetva emininin olup, geriye kalanı müsevvid, mübeyyiz, mukabeleci, kâtip ve müvezzi arasında belirli oranlarda pay edilmiştir. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.197.

(50) Kethûda, şeyhülislâmın siyasi, iktisadi işlerinde ve onun gözetiminde bulunan vakıf işlemlerinde şeyhülislâmın vekili olup, onun adına hareket etmiştir. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.198.

(51) Telhisci, şeyhülislâmın hukuka, dini işlere ve kanunlara ait işlemlerinde hükümetle temasını sağlamıştır. Bkz.: Gibb and Bowen, a.g.y., C.II, s.86.

(52) Mektupçu, günümüzdeki karşılığı ile şeyhülislâmın yazı işleri müdürüdür. Meşihattan çıkan buyruhdular, tayin rûusu ve beratları, icazetnamelerin yazıldığı daire bu kimsenin emri altındadır. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.198.

Şeyhülislâmların bir de padişahların isteği üzerine verdikleri genel fetvaları vardır. Bu fetvalar ile şeyhülislâmlar, bir fermanın geçersizliğini veya geçerliliğini belirtme hakkını ellerinde tutmuşlardır (53). Şeyhülislâmlar, kanunla düzenlenen ve yürütülen işler hakkında fetvâ verdikleri zamanlarda "şer'î maslahat değildir", "nasıl emredilmişse öyle hareket edilmek gerekir" şeklinde bir ifade kullanmışlardır (54).

Genel fetvalar içinde en önemlileri, kanunların şerileştirilmesi konusunda verilen fetvalar olmuştur. Bu konunun en güzel örneği de toprakla ilgili olan fetvalardır. Kanuni Sultan Süleyman ve II.Selim zamanlarında şeyhülislâmlık görevlerinde bulunan Ebussuud Efendi'nin hazırladığı, soru-cevap şeklinde bir fetva mecmuası niteliğinde olan kunnâmede, toprakla ilgili çeşitli konularda bilgi verilmiştir (55).

Şeyhülislâmların özellikle, siyaseten katl konusunda ceza isteklerini içeren fetvaları da genel fetvâların konuları arasına girmiştir. Padişahın ölüm cezası verirken şer'î olmayı arzulaması ve bu yüzden bu alanda örfi hukuk ile şer'î hukukun işbirliği yapması açısından şeyhülislâmların ceza isteklerini içeren fetvalar önemli rol oynamıştır (56).

(53) Heyd, a.g.y., s.186; Karatepe, a.g.y., s.153.

(54) Neşet Çağatay, "İslâm Hukukunun Ana Hatları ve Osmanlıların Bunun Bazı Kurallarını Değişik Uygulamaları" Bellekten, C.II, S.200, (1987), s.631.

(55) Konuyla ilgili örnekler için bkz.: Tayyib Gökbilgin, Osmanlı Müesseseleri Teşkilâtı ve Medeniyeti Tarihine Genel Bakış, İstanbul, 1977, s.140-144.

(56) Mumcu, a.g.y., s.107-108.

Genel fetvaların konularının kapsamı içerisine giren diğer bir nokta da, padişahın savaş, barış, kanunlar koymak gibi ülkeyi ilgilendiren konularda şeyhülislâmdan istediği fetvalardır (57).

Osmanlı devletinde şeyhülislâm fetvaları Hanefi imamlarının içtihatlarına göre verilmiştir (58).XVI.yüzyılın sonlarından itibaren özel sorunlar hakkında fetva emini fetva verebilirken, padişahlar genel konulardaki fetva istekleri için mutlaka şeyhülislâma başvurmuşlardır (59).Bunun nedeni de, padişahların şeriat dışı sorunlarda ortaya koydukları kuralları şeriat temeline oturtmayı istemelerinden kaynaklanmıştır (60).

Osmanlı şeyhülislâmları her zaman verdikleri fetvaların altına imzalarını atmışlardır (61). Bu imzalar genellikle "Ketebehü el-fakir" ibaresi ile başlamıştır. İlk birkaç şeyhülislâmın fetvasında ise "Harrerehü el-fakir" sözü dikkat çekmiştir. Bu tür bir başlangıçtan sonra şeyhülislâmın ismi, bazen buna ek olarak babasının ismi de gelmiştir. Son olarak da "ufiye anh, ufiye anhumâ" duası yer almış-

(57) Uzunçarşılı, İlmiye, s.200-201.

(58) Y.a.g.Y., s.201; Mardin, "Fetva", s.583.

(59) Kramers, a.g.m., s.487; Coşkun Üçok, Türk Hukuk Tarihi Ders Notları (1944-1945), s.89.

(60) Heyd, a.g.Y., s.188-189.

(61) Şeyhülislâmlardan bazıları verdikleri fetvalara imza yerine mühürlerini basmışlardır. Buna başlıca neden olarakta rahatsızlıklarından dolayı imza atamamalarını göstermişlerdir. Bkz.: Mehmet İpşirli, "İlmiye Mensublarının İmzâ ve Tasdik Formülleri" Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri(30 Nisan-2 Mayıs 1986), İstanbul, 1988, s.180.

tır (62).

Bazı şeyhülislâmların vermiş oldukları fetvalar birer mecmua halinde toplanmıştır. Zenbilli Ali Efendi'nin (D.?-Ö.1526) Muhtârâtü'l-Fetâvâ, Ebussuud Efendi'nin (D.1490-Ö.1575) Mecmua-i Fetâvi veya Kitâb-ı Fetâvâ-yi Ebû's-Suûd, Zekeriyâzâde Yahyâ Efendi'nin (D.1553-Ö.1644) Fetâvâ-yi Zekeriyâ Efendi isimli eserleri bunlara birkaç örnektir (63).

b- İlmîye Teşkilâtı ile Olan İlişkileri

XVI.yüzyılın ortalarından sonra şeyhülislâmların görev ve yetkileri arttırılarak, 982 H. (1574) tarihine kadar müderris, mevali ve müftülerin görevlerine atanması işleri sadrazamlara ait iken bu tarihten sonra bu iş şeyhülislâmlara bırakılmıştır. Kadiaskerlere ise yirmi akçeden kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle kaza kadılarının atanması görevi verilmiştir. Bu uygulamada amaç şeyhülislâmlığın en yüksek makam olması ve sadrazamlar ile kadiaskerlerin haksızlık yapmalarının önüne geçilmek istenmesi olmuştur (64).

Göreve atama işlerinde şeyhülislâm, sadrazamla anlaşarak atama yapacağı yerleri ve görevlendireceği kimseleri

(62) Şeyhülislâmların yönetim işlerinde kullandıkları imzaları fetvalarındakilerden daha farklı olmuştur. Örneğin : Çatalcalı Ali Efendi'nin (Ö.1692) Konya kadılığının "ber-vech-i arpalık" Rumeli kadiaskerliği payesi ile Feyzullah Efendi'ye verilmesi ile ilgili teklif yazısının altında "Mine'd-dâ'i Ali el-fakir, ufiye anh" imzası varken, fetvalarında "Ketebehü el-fakir, Ali Ufiye anh" imzası dikkat çekmiştir. Bkz.:İpşirli, "İlmîye Mensublarının İmza ve Tasdik Formülleri", s.181.

(63) Altunsu, a.g.y., s.34 v.d.

(64) Uzunçarşılı, İlmîye, s.179.

içeren listeyi sadrazama bildirmiştir. Şeyhülislâmların sadrazamlara gönderdikleri kadı ve müderrislerin atamalarıyla ilgili iki tayin arızası şöyledir:

"İşaretleri mucibince tevcih olunmak buyuruldu

Maruz-ı daimi devlet-i aliyeleridir ki

Şeref bahş-ı sudur emr ve idare-yi merâhim ifâde-yi şahane mucibince Selânik Kazası bin iki yüz otuz sekiz senesi Re bî-ül-âhır'ı gurresinden zabt etmek üzere Süleymaniye Müderrisi Rasih Efendizâde Mehmed Nurullah Efendi ve daîlerine ve Yenişehir Fener Kazasında merkum Muharremü'l-haramı gurresinden zabt etmek üzere Süleymaniye Müderrisi Rasih Efendizâde İbrahim Edhem Efendi daîlerine tevcih ve ihsan buyurulmak mercûdur. El emr ulû-l-emr. Hurrîre fi el yevmü'l tâsi aşer min rebiyyü'l-ahir sene seb'a ve sülâsin ve mi eteyn ve elf.

Eddâi'Şeyhizâde Esseyyid Abdülvehab ufiye anhumâ"(65)

"Maruz-ı daîmi devlet-i aliye budur ki

Kaza-yı Haleb bin yüz yirmi dört Rebî-ül-evveli gurresinde zabt etmek üzere Dar'ül Hadis-i Süleymaniye Müderrisi Çıracızâde Hasan Efendi dailerine biri İstanbul'da Musılâ-yı Süleymaniye ile Valide Sultan Müderrisi Beyazîzâde Hamid Efendi dailerine biri Sahn Müderrisi Bosnavi Mehmed Efendi dailerine ibtida altmışlı ile tevcih buyurulmak rica olunur.

Eddâi' Esseyyid Abdullah ufiye anhumâ" (66).

(65) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 3373 (19 R 1237/13 Ocak 1822).

(66) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 545 (21 M 1124/1 Mart 1712).

Şeyhülislâmlardan tâyin arzâsını alan sadrazamlar ise konuyu özetleyen bir yazı (telhis) ile durumu padişaha sunmuşlardır. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan bir telhis örneği ise şu şekildedir (67):

"Arz-ı bende-i bî mikdar oldur ki

Şevketlî, kerâmetlî, muhabbetlî, kudretlî velinimetim efendim.

İslâmbul payesi olup sâbıka Galata Kadısı olan Dür-rizâde Esseyid Abdullah Efendi dâilerine iş bu bin iki yüz on beş senesi Şevvalü'l Mükerrerinin on birinci gününden zabt etmek üzere Anadolu Kadiaskerliği payesi tevcih ve ihsan buyurulmak ve İslâmbul payesi olup sâbıka havâss-ı refia kadısı olan Osman Paşazâde Mir Esseyid Arif Efendi dâilerine iş bu bin iki yüz on beş senesi Şevvalü'l Mükerrerinin on birinci gününden zabt etmek üzere Anadolu Kadiaskerliği payesi tevcih ve ihsan buyurulmak ve sabıka İslâmbul Kadısı olan Nakibzâde Esseyid Ahmed Efendi dâilerine iş bu bin iki yüz on beş senesi Şevvalü'l Mükerrerinin yirmi beşinci gününden zabt etmek üzere Anadolu payesi tevcih ve ihsan buyurulmak hususunu semahatlü Şeyhülislâm efendi dâileri işaret edüb göndermeleriyle maruz-ı huzur fâizü'l nûr-ı mülûk-âneleri kılınmıştır. Manzûr-ı hûmayunları buyuruldukda iş bu telhis-i çâker-ânem balâsına ihsan-ı hûmayunum olmuşdur deyu mübarek huzur-ı hûmâyun-ı inayet-makrunları keşide buyrulmak bâbında emr ü ferman şevketlî, kerâmetlî, muhabbetlî, kudretlî velinimetim efendim padişahım hazret-

(67) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 882 (11 L 1215/25 Şubat 1801).

lerinindir."

Bu şekilde hazırlanan telhisi alan padişah, bir hatt-ı hûmayunla atamayı onayladığını belirten emrini (irade-i seniyye) sadrazama bildirmiştir. Hatt-ı hûmayundaki bu emir "İhsan-ı hûmayunum olmuştur." (68) şeklinde kısaca olabileceği gibi "İşaretleri mucibince amel-i müfettiş kim olur arzedesiz. İmam-ı Sanî Efendi'ye Bursa Payesi İhsan-ı hûmayunum olmuştur." (69) biçiminde uzun da olabilmektedir. Padişahın onayını alan sadrazam atama listesini yeniden şeyhülislâma iade etmiştir (70).

Şeyhülislâmlar, kadı ve müderrislerin görevlendirilmelerinin yanında, müderrislerin terfi işlemleri (71), kadıların görev sürelerinin uzatılması (72), bazı kazaların arpalık olarak kadılara verilmesi (73) gibi işlemler ile de ilgilenmişlerdir.

Bunların dışında şeyhülislâmların, ilmiye mensuplarının yaptıkları haksız bir hareketten dolayı cezalandırılmaları ya da iyi hallerinin görülmesinden dolayı kendileri-

(68) Y.a.g.b.

(69) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 1307 (Tarihsiz).

(70) Uzunçarşılı, İlmiye, s.181.

(71) İptidaî Hariç medresesinde görev alan müderrislerin Darü'l-Hadis medresesine çıkıncaya kadar çeşitli aşamalardan geçmeleri gerekmiş, buna "Tafrâ Terfii" adı verilmiştir. Bkz.: Ebû'l-ulâ Mardin, Huzur Dersleri, C.II-III, İstanbul, 1966, s.95.

(72) Şeyhülislâm Mekkizâde Mustafa Asım Efendi imzalı bir belgede Bursa kadısı Esseyid Mehmed Selim Sırrı Efendi'nin görev süresinin iki ay uzatıldığı belirtilmiştir. Bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 4105 (21 Za 1258/24 Aralık 1842).

(73) Cemazi el-evvel 1156 tarihli bir belgede çeşitli kazaların kadılara arpalık olarak verildiği belirtilmiştir. Bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 645, (Ca 1156/ Haziran 1743).

ne verilmiş olan cezaların hafifletilmesi veya tümüyle af edilmesi gibi yetkileri de olmuştur. Örneğin :13 Zi'l-hicce 1231 H./4 Kasım 1816 tarihli Şeyhülislâm Mehmed Zeynelâbidin Efendi imzalı bir belgede "Hilâf-ı rıza harekâta ictisârlarından dolayı" Rumeli kadılarında olan Mehmed Said Efendi'nin cezalandırılarak önce Limni'ye gönderildiği fakat daha sonra af edildiği belirtilmiş (74), 13 Cemazi el-ahir 1234 H./9 Nisan 1819 tarihini taşıyan Şeyhülislâm Mekkizâde Mustafa Asım Efendi imzalı bir belgede ise : ".....Ayvalık kazası naibi Esseyid Eyüb Efendi hilâf-ı rıza hareketi ictisârına mebni li-ecli't-te'dib Limni ceziyesine nef've iclâ olunması babında" (75) denilerek Ayvalık kazası naibinin cezalandırılması konusu üzerinde durulmuştur.

Şeyhülislâmlar, XVI.yüzyılın ortalarından sonra kadı atamalarını gerçekleştirmekle birlikte kadıların hukuku nasıl uygulayacaklarına ilişkin doğrudan otoriteye sahip olamamışlardır (76).

Şeyhülislâmların diğer bir görevi ise saraydaki huzur derslerine (77) katılacak mukarrir (huzur dersleri ho-

(74) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 113 (13 Z 1231/4 Kasım 1816).

(75) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 3543 (13 C 1234/9 Nisan 1819).

(76) Heyd, a.g.y., s.186.

(77) Osmanlı padişahları tarafından zaman zaman çağırılan ya da saray hocalarından olan ulemeden bazı kimseler padişah huzurunda Kur'an-ı Kerim'den bir âyetin veya bir hadisın yorumunu (tefsir) ve bu konuda söylenen ilmi düşünceleri dinleyerek yararlanmışlardır. Sarayda verilen bu derslere huzur dersleri adı verilmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.215 v.d.; Mardin, Huzur Dersleri, C.II-III, s.19 v.d.; Fikret Sönmez, "Saray Çatısı Altında İlmi Faaliyetler : Huzur Dersleri", İlim ve Sanat, S.7, Mayıs-Haziran, 1986, s.25-28.

cası) ve muhâtapları (dinleyiciler) seçip saraya göndermek olmuştur.

Huzur derslerinin ilk defa hangi tarihte ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Ahmed Atâ Bey, "Atâ Tarihi" adlı eserinde Osman Gazi devrinden itibaren Osmanlı padişahlarının saraylarında bir çeşit huzur dersi uygulanmasını başlattıklarını belirtmiş olmakla birlikte, bu derslerin resmi bir şekil almasını III.Mustafa zamanına dayandırarak şöyle demiştir (78): "Mustafa Han-ı Salis Hazretleri, bin yüz yetmiş iki eyyâm-ı rûzesinden bed ile beher ramazan-ı şerifin evvelki gününden onuncu gününe kadar bir mukarrir ile çend nefer muhatabdan ibaret olmak üzere bir heyet-i ulema cem'ederek tefsir-i şerif-i beyzavididen birkaç âyet-i kerime tefsir ettirmek ve bu cihetle istifaze-i feyz ve bereket etmek ve onuncu günü kütüphane hevacesi pişvası olduğu halde mukarrir olan zatlardan mürekkebe bir meclis-i mütemayiz dahi akd olunarak kezalik tefsir-i şeriften mubahebat-ı hasene icrasıyla tenvîr-i mubalâât edilmek usulü vaz buyurulmuştur."

Her ne kadar III.Mustafa zamanından önce Osmanlı padişahlarının saraylarında tefsir dersi niteliğinde dersler var ise de, bu derslerin huzur dersleri ile arasında çeşitli farklılıklar vardır. Bu farklar şöyle sıralanabilir (79):

- 1- Huzur dersleri ramazan ayı içerisinde yapılır. Tefsir dersleri yılın her ayında verilebilir.
- 2- Huzur derslerinde ilmi tartışma vardır. Tefsir dersle-

(78) Tayyârzâde Ata, a.g.y., C.I, s.213.

(79) Mardin, Huzur Dersleri, C.I, s.14 v.d.

rinde ders anlatımının yanında tartışma ortamı yoktur.

- 3- Huzur derslerinde dinleyicilerin soru sorma zorunluluğu vardır. Tefsir derslerinde dinleyicilerin ilmi seviyeleri ne kadar yüksek olursa olsun böyle bir zorunlulukları bulunmamaktadır.
- 4- Huzur derslerinin padişahlarca belirlenen yerlerde, belirli şekillerde yapılması esastır. Tefsir dersleri için ise özel bir yer yoktur.
- 5- Huzur derslerinin ramazanda en az sekiz kez verilmesi gereklidir. Tefsir derslerinin hiç verilmediği zamanlar bile vardır.

Mehmet Zeki Fakalın, Osmanlı devletinde III.Mustafa zamanından sonra bu derslerin 1251 H.(1835-1836) yılına kadar yapılmadığını söylemiş olmakla birlikte (80); Ebûl'ulâ Mardin, 1172 H.(1758-1759) yılından sonra da bu derslerin düzenli şekilde devam ettiğini kaynaklar göstererek belirtmiştir (81).

c- Medrese Eğitiminde Şeyhülislâmın Rolü

Osmanlı devletinin kuruluşu döneminde Anadolu'da eğitim veren kurumların ve bunların yapılarının ne gibi koşullar içinde bulunduğu tam olarak aydınlatılamamıştır. Bununla birlikte kuruluş döneminin ilk medresesinin, 1332 yılında Orhan Bey tarafından İznik'te açılan ve tipik Selçuklu medresesi özelliklerini taşıyan bir eğitim kurumu olduğu

(80) Fakalın, a.g.y., C.I, s.860.

(81) Mardin, Huzur Dersleri, C.I, s.62-84.

bilinmektedir (82).

Orhan Bey'den itibaren kuruluş döneminde Osmanlı tahtına geçen hemen hemen tüm padişahların çeşitli medreseler yaptırdıkları bilinmektedir. Kuruluş dönemindeki bu medrese hareketi, sonraki gelişme dönemine oranla daha tutarlı bir düzeyde olmuştur. Örneğin: Doğunun ve batının tıp alanındaki kitaplarının çevirileri, yalnız bu devrede Bursa medresesinde okutulmuştur (83).

Osmanlı devletinde eğitim alanında asıl büyük ilerlemeler Fatih Sultan Mehmet zamanında gerçekleşmiştir. Fatih, "Sahn-ı Seman Medreseleri"nde müslüman olmayan bilginlere de, müslüman ulemaya gösterdiği saygıyı göstermiş, saray kütüphanesini doğu ile batı kültürlerini buluşturmak amacıyla açmıştır (84).

II.Bayezid, hekimlere, astronomlara, matematikçilere saygı göstermesine, şehzadelğinde çok iyi bir eğitim almasına, İstanbul'da da küçük çaplı bir medrese yaptırmasına karşın, babası Fatih'in özgür düşünce ve yaklaşımlarından uzak kalmıştır. Hatta, medresenin müderrisliğini şeyhülislâm olanlara şart koşmuştur. Bu medresenin ilk müderrisi Zenbilli Ali Cemali Efendi olmuştur. Vakıf şartlarına göre haftada bir gün ders vermek zorunda olan şeyhülislâmlar, işlerinin çokluğu nedeni ile kendilerinin yerine "ders vekil-

(82) Osmanlı devletinin ilk medresesinin Orhan Bey tarafından İzmit'te açılan Süleyman Paşa medresesi olduğunu ileri sürenler de vardır. Konuyla ilgili görüşler hakkında bkz.: Mustafa Bilge, İlk Osmanlı Medreseleri, İstanbul, 1984, s.11-12.

(83) Baltacı, a.g.y., s.40.

(84) Fatih'in bilim anlayışı ve Sahn-ı Seman medreseleri hakkında bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.5 v.d.; Atay, a.g.y., s.77 v.d.

li" ismiyle bir vekil atamışlardır. Şeyhülislâmların görevlerinden biri de medrese öğrencilerinin derslerini denetlemek olmuştur. Fakat yine işlerinin yoğunluğunu bahane ederek bu görevlerini de ders vekillerine vermişlerdir (85).

Kanuni Sultan Süleyman zamanında açılan Süleymaniye medreselerinde ise din derslerinin yanında mantık, matematik, felsefe, fizik, astronomi, meteoroloji, madenler, bitkiler v.b. konularda da eğitim yapılarak, Fatih döneminde başlayan eğitim alanındaki büyük gelişmelere devam edilmiştir (86). Ayrıca yine XVI.yüzyılın ortalarından itibaren, şeyhülislâmların görev ve yetkilerinin artmasına paralel olarak, medreselerdeki müderrislerin görevlerine atanması işleri de sadrazamlardan alınarak şeyhülislâmlara bırakılmıştır (87).

Düzenli bir şekilde işleyen ve toplum hayatında etkin rol oynayan medreselerin XVI.yüzyılın sonlarına doğru devamlı olarak gerileyip, bozulduğu görülmüştür (88). M.Ş. Aydın, medreselerdeki bozulma nedenlerini iki ana başlık altında toplamıştır. Ona göre (89); "İlmî zihniyetin ölmesi ile yönetimdeki bozulmalar" medreselerde görülen gerileyişin belli başlı nedenleridir.

(85) Uzunçarşılı, İlmiye, s.205.

(86) Y.a.g.y., s.33; Atay, a.g.y., s.89 v.d.

(87) Uzunçarşılı, İlmiye, s.179. Şeyhülislâmların, müderris atamaları sırasında sadrazamlara gönderdikleri tayin arızaları hakkında çalışmamızın ikinci bölümünün, şeyhülislâmların "İlmiye Teşkilâtı ile Olan İlişkileri" başlığı altında bilgi verilmiştir.

(88) Baltacı, a.g.y., s.61 v.d.

(89) Muhammed Şevki Aydın, "Medreselerin Gerileyiş Sebepleri Üzerine", Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S.4, (1987), s.325.

Ayrıca medreselerdeki görevlendirmelerde görülen adam kayırma olayları bu eğitim kurumlarının bozulmasına zemin hazırlayan diğer nedenlerden biri olmuştur. Özellikle şeyhülislâmlık makamında bulunan kimselerin akraba ve yakınlarını belirli görevlere getirmeleri bu bozulmayı hızlandırmıştır. Örneğin; Ebussuud Efendi'nin oğlu Mustafa'nın babasının hatırı için "Sahn" müderrisi olarak atanması, Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğlu Fethullah Efendi'nin Musılayı Sahn müderrisi olarak göreve başlaması gibi (90).

Osmanlı devletinde, medreselerdeki eğitimin çağa ayak uyduramadığının anlaşılması üzerine III.Mehmet (1595-1603), I.Ahmet (1603-1617), III.Ahmet (1703-1730) ve I.Mahmut (1730-1754) dönemlerinde medreselerin ıslahı ile ilgilendirilmiştir (91).I.Mahmut, her yönüyle güvendiği Anadolu Kadıaskeri Murteza Efendi'ye Rumeli Kadıaskerliği ünvanını verdikten hemen sonra onu Şeyhülislâm olarak atayarak ilmiye örgütünün ıslahı hakkında sadrazam yoluyla kendisine bir Hattı hümayun göndermiştir (1750). I.Mahmut' un bizzat kaleme alıp gönderdiği bu Hatt-ı hümayunda "mülâzemet ve müderrislik yolunun bozularak iltimas ve himaye ile ehliyet-siz kimselerin müderris oldukları ve ilim yolunun bu gibilerden temizlenerek medreselerde ehlinin tayin edilmesi" (92) emredilmiştir.

(90) Hüseyin Atay, "Medreselerin Gerilemesi", A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi,C.XXIV. (Atatürk'ün 100.Dogum Yılına Armağan), (1981), s.18 v.d.

(91) Ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, İlmiye, s.241 v.d.

(92) Y.a.g.y., s.254.

3- Şeyhülislâmın Malî Kaynakları

Osmanlı devleti içerisinde görev alan şeyhülislâmların gelir kaynakları günümüze kadar yapılan araştırmalarda tam olarak saptanamamıştır. Bununla birlikte, Osmanlı ulemasının başında yer alan şeyhülislâmların, bu sınıfın ayrıcalıklarından yararlanarak vergi ödemedikleri ve mal varlıklarınının müsadere edilemediği bilinen bir gerçektir (93).

Şeyhülislâmların geçim kaynaklarının başında, kendilerine has olarak tahsis edilen çeşitli gelirler yer almıştır. Bu konuyla ilgili 5 Cemazi el-evvel 1174 H. (13 Aralık 1760) tarihli bir belge de şeyhülislâma ve haleflerine has olmak üzere İstanbul cizyesinden senede 25000 kuruşun tahsis edildiği belirtilmiştir (94). Cemazi el-ahir 1186 H. (Ağustos 1772) tarihli senet biçimindeki bir belge de şöyledir (95):

"Bais ve ——— oldur ki

Taraf-ı şeyhülislâm hazretine ba-hatt-ı hümayun şevket-makrun tayin olunan senevi yirmi beş bin guruşundan iş bu bin yüz seksen altı senesi şehr-i Cemazi el-evveline mahsuben iki bin seksen üç guruşun reis olur ise Mehmed Ağayüddin ahz ü kabz olunmuştur.

Eddâi' Esseyyid Mustafa Imamzade

Kethûda-yı Şeyhülislâm"

Şeyhülislâmlara ayrıca "bogça baha" adı verilen ve İstanbul dışında görevlendirdikleri kimselerin kendilerine

(93) Majer, a.g.m., s.635.

(94) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 2638 (5 Ca 1174/13 Aralık 1760).

(95) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 4197 (C 1186/Ağustos 1772).

gönderdikleri maddi değerlerden oluşan gelir kaynakları da vardır. Bunun yanında Bayezid Medresesi müderrisliğinden ve Bayezid vakıflarının idaresinden de kendilerine kazanç sağlamışlardır (96).

Bunlardan başka görevlerinden azl edilen veya emekliye ayrılan şeyhülislâmların geçimlerini sağlamak amacıyla kendilerine "arpalık" (97) verildiği görülmüştür.

Genelde şeyhülislâmlar kendilerine verilen arpalık-lara gitmiyerek, oraya kendileri adına bir naip göndermişlerdir. Bununla birlikte emekliliğinde padişah aleyhinde çalışan eski şeyhülislâmlar ile görevleri başında iken azl edilen şeyhülislâmlar da devlet tarafından ceza olarak arpalıklarına gönderilmişlerdir (98). Örneğin: Safer 1191 H. (Mart 1777) yılına ait bir Hatt-ı hümayun'da eski şeyhülislâmlardan Molla Bey' in azlinden sonra, gerek kendisinin gerekse oğlunun padişaha karşı gelmelerinden dolayı, Molla Bey arpılığı olan Ankara'ya sürgün edilmiş, oğlunun da yalısından çıkmamak ve kimseyle görüşmemek şartıyla İstanbul'da kalmasına izin verilmiştir (99).

(96) İbnül Emin Mahmut Kemal, "Arpalık", Tarihi Osmanî Encümeni Mecmuası, No:94, 1 Eylül 1926, s.280; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.III-IV, s.104.

(97) D'Ohsson arpılığı genel anlamda, "Büyük devlet memurlarına, hayvanların iâşesi için, verilen arpa parası" olarak açıklamıştır. Bkz.: D'Ohsson'dan aktaran M.Tayyib Gökbilgin, "Arpalık", İ.A., C.I, İstanbul, 1965, s.593. İbnül Emin Mahmut Kemal arpalık için, "Azl yahud tekaüd edilen mülkî ve ilmî memurlara mazuliyet ve tekaüd maaşı ve mansûb memurlara bir nevi tahsisat-ı manzume kabilinden verilen medar-ı maişetin tabir-i mahsusudur" demiştir. Bkz.: İbnül Emin Mahmut Kemal, a.g.m., s.276.

(98) Uzunçarşılı, İlmiye, s.118; Yusuf Halaçoğlu, XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilâtı ve Sosyal Yapı, Ankara, 1991, s.162.

(99) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 6230 (S 1191/Mart 1777).

Osmanlı devletinde zamanla arpalık sahibi olan diğer ilmiye mensupları da bizzat arpalıklarına gitmeyerek yerlerine naipiler göndermişlerdir. Bu yöntem tarihi süreç içerisinde, naipilerin buldukları bölgenin yerel güçleri ile işbirliği yapmaları (özellikle ayanların güçlendiği dönemlerde) ve rüşvet alarak haksız yere kararlar vermeleri sonucunda bozulmaya başlamıştır (100).

(100) Uzunçarşılı, ilmiye, s.119.

B-ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMUNUN DEVLET YÖNETİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

1- Padişahlar ile Olan İlişkiler

Osmanlı yönetiminin örgütlenmesi içerisinde dinî, adlî ve ilmî örgütleri bünyesinde toplayan şeyhülislâmlık kurumu, ortaya çıktığı tarihten itibaren siyasi iktidara bağımlı bir kurum olarak gelişme göstermiştir (101). Özellikle şeyhülislâmların göreve atanmasında bu durum dikkati çekmiştir. Göreve atanma işlerinde en önemli rolü sadrazamlar oynamıştır. Bununla birlikte, bazı zamanlarda da padişah sadrazama hiç sormadan uygun gördüğü kadiasker veya kadiaskerlikten ayrılmış kimselerden birisini şeyhülislâm olarak atamıştır (102).

Şeyhülislâmlık kurumu, siyasi iktidara bağımlı olmakla birlikte temel görevleri bakımından Osmanlı yönetiminde en serbest hareket eden, çeşitli siyasi olaylarda önemli rol oynayan, dini iktidarı temsil etmesi nedeni ile de toplumda büyük saygınlığı bulunan bir kurum olmuştur (103). Özellikle dini konularda son derece bilgili, güçlü kişilikleri olan kimselerin bu makama getirilmeleri ile şeyhülislâmların padişahlar üzerindeki etkileri artmıştır. Örneğin: Yavuz Sultan Selim zamanında şeyhülislâmlık görevinde bulunan Zenbilli Ali Efendi, son derece sert karakterli ve dilediğini hemen gerçekleştirme arzusunda olan padişahı bile fikirleriyle etkileyebilmiştir. Birgün Yavuz Sultan Selim

(101) Dursun, Osmanlı Devletinde Din ve Siyaset, s.328.

(102) Uzunçarşılı, İlmiye, s.189-190.

(103) Dursun, Osmanlı Devletinde Din ve Siyaset, s.329.

"Hazine-yi Amîre muhâfazaları" 'ndan yüz elli kimsenin katl edilmesini emretmiş, Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi bunu duyunca padişahın huzuruna çıkarak bu kimselerin af edilmesini istemiştir. Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim: "Sen emr-i saltanata taarruz ediyorsun bu senin vazifen degildir." cevabını vermiş, Zenbilli Ali Efendi ise "Ben senin ahiretin emrine taarruz ediyorum. Bu benim vazifemdir. Eger afvu ederseniz necat bulursunuz ve aksi halinde ukab-ı azime müstehak olursunuz" demiştir. Bu söz üzerine katl edilecek kişiler padişah tarafından af edilmiştir (104).

Yavuz Sultan Selim zamanında kadıaskerlik (105), Kanuni Sultan Süleyman zamanında ise şeyhülislâmlık görevlerinde bulunan İbn-i Kemâl Ahmed Şemseddin Efendi de padişahlarla ilişkileri son derece iyi olan bir kimsedir (106). Kanuni Sultan Süleyman zamanında şeyhülislâmlık görevi kendisine verilen İbn-i Kemâl, aynı zamanda "Müftü üs Sakaleyn"

(104) Ali Emirî, a.g.m., s.312-313.

(105) İbn-i Kemâl, Yavuz Sultan Selim zamanında, onunla birlikte birçok seferlere katılmıştır. Mısır seferi dönüşünde yine padişahın yanında yer alan İbn-i Kemâl'in atının ayağından sıçrayan çamurların Yavuz'un elbisesine gelmesi üzerine, Sultan Selim "ulema ayağından sıçrayan çamurun medâr-ı ziynet bādî-yi mefharet" olacağını söyleyerek çamurlu elbisesinin ölümünden sonra tabutunun üzerine konulmasını istemiştir. Bkz.: İlmiye Salnamesi, s.346.

(106) İbn-i Kemâl'in yaşadığı dönem, hayatı ve eserleri ile ilgili bkz.: Aksu, a.g.m., s.203-210; Mustafa Fayda, "İbn Kemâl'in Hayatı ve Eserleri", Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu, s.53-60; Ahmet Yaşar Ocak, "İbn Kemâl'in Yaşadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiyesi'nde İlim ve Fikir Hayatı", Şeyhülislâm İbn Kemâl Sempozyumu, s.31-38; Mübahat Türker Küyel, "İbn-i Kemâl Paşa ve Tehâfüt Haşiyesi", VIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler, C.II (11-15 Ekim 1976), Ankara, 1981, s.993-995.

ünvanını da almıştır (107).

Kanuni Sultan Süleyman ve II.Selim zamanlarının ünlü şeyhülislâmi Ebussuud Efendi de(108) kendisinden önce gelen kudretli şeyhülislâmlar gibi padişahın fermanları üzerinde büyük etki yapmıştır. Kanuni'nin din ve devlet düzeni konusundaki büyük çabalarına yardım etmek üzere, birtakım konularda eski din bilginlerinden bazı müçtehitlerin görüş ve düşüncelerine dayanarak hareket edilmesini uygun görmüş ve "Maruzat" adı ile bunları padişaha sunmuştur (109). Kanuni Sultan Süleyman da eskiden beri mevcut olan veya yeniden koyduğu kanunlara, şeriat açısından itiraz edilmemesi için Ebussuud'un fetvasını almaya ihtiyaç duymuştur (110).

Çeşitli örnekleriyle görüldüğü gibi şeyhülislâmlar, Osmanlı devletinin yükseliş döneminde fetvaları ile padişahların çıktıkları seferlere, çıkardıkları kanunlara des-

(107) " "Müftü üs Sakaleyn" lâkab-ı celili dahi Şeyhülislâm ibn-i Kemâl Hazretlerine mahsus bir ünvan-ı münferid ise de bu da Devlet-i Aliyye-yi Osmaniyye'nin zuhurundan evvel şeyhülislâm pişva-yı âlem sahib-i tesânif-i güzîn Mevlâna Necmeddin Ebu Hıfz Ömer el Nesefi Hazretlerine verilen bir ünvan-ı celil olub ulema ibn-i Kemâl Hazretleri de fert-i takvâ-yı haiz olmakla beraber mücelledât ve resâil olarak telifât-ı celileleri dört yüze mütenâhiz olduğundan tahrir müşarüneleyh Ömer el Nesefi Hazretlerine iktidâen "Müftü üs Sakaleyn" lâkab-ı celili ile tekrim olunmuşdur." Bkz.:Ali Emirî, a.g.m., s.313-314.

(108)Ebussuud Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz.: M.Ertuğrul Düzdag, Şeyhülislâm Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında XVI.Asır Türk Hayatı, İstanbul, 1972, s.22 v.d.; Abdullah Aydemir, Büyük Türk Bilginini Şeyhülislâm Ebussuud Efendi ve Tefsirdeki Metodu, Ankara, ty., s.1 v.d.; Abdullah Aydemir, Ebussuud Efendi, Ankara, 1989, s.1 v.d.; Kâtip Çelebi, Mîzanü'l-Hakk Fi İhtiyari'l-Ahakk, İstanbul, 1972, s.102-106.

(109)Tayyib Gökbilgin, "Ebussuud fetvalarında ve XVI.asır şer'iyye sicillâtında isbat ve şahadet", İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C.III/1-2, (1960), s.117;Heyd, a.g.y., s.183-184.

(110) Altunsu, a.g.y., s.30.

tek olmuşlar, hatta çeşitli konulardaki fikirleriyle zaman zaman onların kararlarını etkilemişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünden sonra devletin çeşitli örgütlerinde görülmeye başlayan bozulma ile birlikte ilmiye örgütünde ve bu örgütün başında bulunan şeyhülislâmların tavır ve davranışlarında da değişiklik başlamış, zaman zaman padişaha karşı başlatılan hareketlerin ya başlangıcında ya da hızlandırılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu nedenle III. Murat zamanından (1574-1595) itibaren şeyhülislâmlık görevinden azl edilenlerin sayısı artarak devam etmiştir (111).

III. Murat'ın padişahlığı sırasında saray ve çevresinde israfa kaçan harcamalar nedeni ile devlet hazinesi boşalmış, önlem amacıyla paranın gümüş değeri düşürülmüş, fakat bununla birlikte askere verilen ulufe miktarı aynı kalmıştır. Bunun üzerine sarayın avlusunu dolduran yeniçeriler paranın değerinin düşmesine neden olan Rumeli Beylerbeyi Doğançı Mehmet Paşa ile Başdefterdar Mahmut Efendi'nin katlini istemişlerdir. Padişah önlem almak istediye de daha büyük olayların çıkmasından korkarak başdefterdarla beylerbeyini asilere teslim etmiş, ardından da olaya neden oldukları gerekçesi ile Sadrazam Kanijeli Siyavuş Paşa, Şey-

(111) Osmanlı devletinde herhangi bir gerekçe ile padişah tarafından ilk defa azl edilen şeyhülislâmın kim olduğu değişik görüşleri beraberinde getiren bir konu olmuştur. Ertan, ilk defa III. Murat zamanında Şeyhülislâm Müeyyed zâde Abdülkadir Şeyhî Efendi'nin görevinden azl edilmiş olduğunu belirtmiş, bkz.: Veli Ertan, Tarihte Meşihat Makamı ve İlmiye Sınıfı, Konya, 1965, s.23 ; Altunsu ise bu olaydan daha önce Şeyhülislâm Molla Gürâni Ahmed Şemsüddin Efendi'nin yaşlılıktan doğan hastalıkları nedeni ile II. Bayezid tarafından azl edildiğini söylemiştir. Bkz.: Altunsu, a.g.y., s.9.

hülislâm Abdülkadir Şeyhî Efendi (112) ile diğer bütün vezirleri azl etmiştir (113).

Abdülkadir Şeyhî Efendi'den sonra 1589 yılında şeyhülislâmlık makamına getirilen Bostanzâde Mehmet Efendi (114) bazı kaynaklarda şeyhülislâmlık görevinden azl edildikten sonra yeniden bu göreve getirilen ilk şeyhülislâm olarak anılmıştır (115), Bostanzâde Mehmet Efendi, ilk görevi sırasında kardeşi İstanbul Kadısı Mustafa Efendi'yi, dönemin Anadolu Kadıaskeri ünlü şair Bâki yerine, Anadolu Kadıaskerliğine getirmek amacıyla çeşitli kadılara Bâki aleyhinde şikayetler ettirmiştir. Bu şikayetleri duyan Bâki, "Bu bostan oyukları benden ne isterler? Büyükleri kırk yıldır boğazın yırtar, daha bir dürüst nağmesi sâdır olmuş değildir. Yazdığı fetvalar dahi mütâna muhâliftir. Ol mansıbı hazmettiği yetişmez, karındaşı olan camusu dahi bizim yerimize getürmek için şikayetçi peydâ etmek insaf mıdır?" şeklinde sözler söylemiştir (116). Bu sözler şeyhülislâma aynen aktarıncı, şeyhülislâm "Bunlar küfr-ü sarıhdır. Küfürden tehâşi etmeyen mürteşî ve raşî nice sadre lâyık olur? Eger azl ve nefyolunmazsa ben dahi terk-i iftâ edip ve saltanatı uhrâya çıkıp giderim" diyerek durumu padişaha bildirmiş-

(112) Şeyhülislâm Müeyyed zâde Abdülkadir Şeyhî Efendi'nin ayrıntılı biyografisi için bkz.: Süleyman Sadeddin a.g.y., s.32-33; İlmiye Salnamesi, s.404.

(113) Danişmend, a.g.y., C.III, s.111-114; Altunsu, a.g.y., s.41-42.

(114) Şeyhülislâm Bostanzâde Mehmet Efendi'nin biyografisi için bkz.: Süleyman Sadeddin, a.g.y., s.33-34; İlmiye Salnamesi, s.410.

(115) Ertan, Tarihte Meşihat Makamı ve İlmiye Sınıfı, s.23.

(116) Naîmâ Mustafa Efendi, Naîmâ Tarihi, C.I, (Sadeleştiren: Zuhuri Danişman), İstanbul, 1967, s.65.

tir. Şeyhülislâmın "saltanat-ı uhrâya çıkıp giderin" sözleri padişah III.Murad'ın tepkisine neden olmuş, Bâki Efendi ile de görüşen padişah, şeyhülislâmın ve kardeşi İstanbul Kadısı Mustafa Efendi'nin azillerine karar vermiş (117), şeyhülislâmlık görevine Zekeriyya Efendi,Rumeli kadiaskerliği görevine ise Bâki Efendi atanmıştır. Fakat aynı yıl içerisinde Bâki Efendi görevinden alınarak yerine Molla Ahmet Efendi gelmiş, bundan bir yıl sonra da Rumeli kadiaskerliğine Bostanzâde Mehmet Efendi getirilmiştir. Şeyhülislâm Zekeriyya Efendi'nin ölümü üzerine ise 1593 yılında ikinci defa şeyhülislâm olmuş (118),fakat yine yakınlarını kayırma huyundan vazgeçememiştir. Bunu 1595 yılında babasının ölümü üzerine tahta geçen III.Mehmet'in şu sözlerinden anlayabiliyoruz (119):"Dünyada sözü doğru, hak tanır bir adam bulamadım. Şeyhülislâm Bostanzâde Efendi'ye iltifat eyledim;derhal bir cahil kardeşini Rumeli kazaskeri yaptı ve yine bir cahil gence Selânik kadılığını rica eyledi..."

Tüm bu olayların dışında Bostanzâde Mehmet Efendi, Sadrazam Hadım Hasan Paşa'nın (120) sadarete gelmesini desteklemiş, padişah III.Mehmet'in olumlu niyetini hissederek, onu aşırı derecede övmüş ve ulemanın hükümdar arzusuna uy-

(117) Y.a.g.y., s.65; Altunsu, a.g.y., s.44.

(118) Altunsu, a.g.y., s.44.

(119) Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III/1, 3.b., Ankara, 1983, s.123-124.

(120) Hadım Hasan Paşa, Vâlide-Sultan'a rüşvet vererek dördüncü vezirlikten birdenbire sadrazamlığa yükselmiş, toplam beş ay altı gün sadrazamlık yapmıştır. Azline en başta gelen neden olarak, Vâlide-Sultan'a her hafta rüşvet yetiştirebilmek için memuriyetleri açık arttırmaya koymasından çıkan dedikodulara karşı, "Beni Vâlide-Sultan kısta kesmişdür!" diye cevaplar vererek Vâlide-Sultan'ın düşmanlığını kazanması gösterilmiştir. Bkz.: Danişmend, a.g.y., s.498.

gun hareket etmesi geleneginin ilk örneğini vermiştir(121).

Tüm bu olumsuzluklara rağmen Osmanlı devletinde duraklama devrinde de sözleri ile padişahları çeşitli olumlu konularda etkilemeyi başarmış bazı şeyhülislâmlar görev yapmışlardır. III.Mehmet'in padişahlığı sırasında (1595-1603) şeyhülislâmlık görevinde bulunan Hoca Sadüddin Efendi (122), 1596 yılında yapılan Egri Seferi'ne padişahın orduyla birlikte gitmesini sağlamış, savaşı padişah ve sadrazam ile birlikte idare ederek Haçova Zaferi'nin kazanılmasında büyük rol oynamıştır (123).

Osmanlı devletinde ıslâhat dönemine kadar geçen süre içerisinde padişahlar ile fetva vermekle görevlendirilen şeyhülislâmlar arasındaki ilişkilerde dikkati çeken diğer bir nokta da "siyaseten katl" olayıdır. Padişahların çeşitli alanlardaki uygulamalarını onaylamayan ve çıkarları bu uygulamalar yüzünden zarara uğrayan bazı zümreler, hoşnutsuzluklarını ortaya koyarak kendilerine zarar veren uygulamaların durdurulması için çoğunlukla ayaklanma yoluna başvurmuşlardır. Ayaklanma başarıya ulaşacak gibi görünür ve padişahı hal etmek gerekmez ise, kendi düşüncelerine göre padişahı kötü uygulamalara götüren kimselerin katlini istemişler, bu isteklerini de kendilerine taraftar ulemadan aldıkları fetvalara dayandırmışlardır. Ancak padişah, bu katl isteklerini çoğunlukla kabul etmeyeceğinden, arkasından o

(121)Altunsu, a.g.y., s.44.

(122)Şeyhülislâm Hoca Sadüddin Efendi'nin biyografisi için bkz.: Süleyman Sadeddin, a.g.y., s.42-43; İlmiye Salnamesi, s.416-417.

(123)Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III,/1, s.74-79.

da hal' edilmiştir (124). Örneğin, II.Osman (Saltanatı:1618-1622) olayında bu tip durumlar görülmüştür. Asiler; zamanın şeyhülislâmı Hoca Sadüddinzâde Mehmed Esad Efendi'den şöyle bir fetva almışlardır (125):"Suâl-Pâdişah-ı Ci-hanbâni azdurup Bey-ül-mâl-i müslimini telef itdürüp bunca fitne ve fetârete sebep olan kişilere şer'an ne lâzım gelir El-cevâb-Katı lâzım gelir."

II.Osman bu fetvayı yırtınca kendisi daha başka nedenlerinde etkisi ile hal' edilmiş ve asiler bu fetvaya dayanarak istedikleri kimseleri katl etmişlerdir (126).

Yine Sultan İbrahim (Saltanatı:1640-1648)'in önce hal'ine sonradan katline fetva veren kimse de bu dönemde çıkan ayaklanmalar sırasında ocak ağaları ile işbirliği yapan Şeyhülislâm Hacı Abdurrahim Efendi'dir (127).

2. Diğer Yönetim Organları ile Olan İlişkileri

Osmanlı devletinde, birinci ve ikinci derecedeki siyasi, idari, askerî, örfî, şer'î, adlî ve malî işlerin, şikayet ve davaların görüşülüp, ilgililer tarafından incelendikten sonra bir karara bağlandığı yer Divan-ı Hümayun ol-

(124) Mumcu, Siyaseten Katı, s.99.

(125) Danişmend, a.g.y., C.III, s.298.

(126) Mumcu, Siyaseten Katı, s.99-100; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.I-II, s.221-222; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III/1, s.139-143.

(127) Mumcu, Siyaseten Katı, s.100; Altunsu, a.g.y., s.71; Danişmend, a.g.y., C.III, s.409-411; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.I-II, s.247-249; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, C.III/1, s.238-239.

muştur (128). Devletin ilk kuruluş yıllarından itibaren divan adıyla var olduğu sanılan bu kurul büyük bir olasılıkla Fatih Sultan Mehmet zamanında Divan-ı Hûmayun adını almış ve XVII.yüzyılın ortalarına kadar önemini sürdürmüştür (129)

Divan-ı Hûmayun'un asıl üyeleri, sadrazam başkanlığında kubbe vezirleri (sonradan kaptan paşalar da dahil edilmiştir.), sadreyn ismi verilen Rumeli ve Anadolu kadıaskerleri, defterdarlar (sayıları üçe kadar çıkmıştır.) ile nişancıdır (130). Ulemanın başı durumunda bulunan şeyhülislâm, Divan-ı Hûmayun üyesi değildir. Bu kadar önemli bir kişinin Divan-ı Hûmayun'a neden giremediği konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu görüşlerden biri de Divan-ı Hûmayun'un kurumlaştığı sıralarda, yani XV.yüzyılda şeyhülislâmın Osmanlı devleti içerisinde henüz önemli bir yere sahip olmadığıdır (131). Bununla birlikte Yavuz Sultan Selim'in Şeyhülislâm Alî Cemâli Efendi'nin Divan-ı Hûmayun'a gelip, devlet işlerine karışmasını protesto ettiği düşünülürse bu görüş de bir ölçüde geçerliliğini yitirmiş olur (132).

(128) Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s.13.

(129) Mumcu, Divan-ı Hûmayun, s.21 v.d.

(130) Divan-ı Hûmayun'un asıl üyelerinden başka ayakta hizmet veren reis-ül-küttab, çavuşbaşı ve kapıcılar kethüdası gibi görevlilerde vardır. Bkz.: Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s.14.

(131) Mumcu, Divan-ı Hûmayun, s.56.

(132) Halil İnalçık, "Pâdişah", I.A., C.IX, İstanbul, 1964, s.492-495. Mumcu, "Divan-ı Hûmayun" adlı eserinde Alî Cemâli Efendi'nin bu davranışını; o tarihe kadar, Divan toplantılarına, arada birde olsa, şeyhülislâmların katıldıkları ya da Alî Cemâli Efendi'nin sadece güçlü kişiliği nedeni ile böyle davrandığı yolunda iki görüş ileri sürerek açıklama yoluna gitmiştir. Yine Mumcu, bu görüşlerden ikincisinin, ilk dönem kaynaklarında şeyhülislâmdan hemen hiç söz edilmemesi ve şeyhülislâmlığın ancak XVI.yüzyılda büyük bir güce ulaşması nedeni ile akla daha yatkın olduğunu da belirtmiştir. Bkz.: Mumcu, Divan-ı Hûmayun, s.56-57.

Mumcu'nun "Divan-ı Hûmayun" adlı kitabında ortaya attığı görüş ise Osmanlı devletinin genel yapısı nedeni ile şeyhülislâmın Divan-ı Hûmayun üyesi olmadığı şeklindedir. Ona göre ilk dönem yöneticilerin ulemadan gelmesi ve bunların şeriatla örfî hukuku ustaca birleştirmeleri şeyhülislâma Divan içerisinde ihtiyaç duyulmasını önlemiştir. Daha sonra şeyhülislâm güçlenince de Divan-ı Hûmayun'da ona gerek duyulmamıştır. Çünkü Rumeli ve Anadolu kadiaskerleri yargı kadrosunun başları olarak şeriatla ilgili sorunları çözmüşlerdir. Yargı yetkisine sahip olmayan şeyhülislâmın Divan-ı Hûmayun'da bulunması pratikte hiçbir yarar sağlamayacağı gibi, manevi otoritesi nedeniyle, özellikle sadrazamın hareket özgürlüğünü de sınırlandırabilecektir. Bu nedenle şeyhülislâm Divan-ı Hûmayun dışına itilmiş ve hiçbir zaman onun üyesi olamamıştır (133).

Şeyhülislâmlar, Divan-ı Hûmayun üyesi olmamakla birlikte devlet içerisinde ortaya çıkan olağanüstü durumlarda Divan-ı Hûmayun'a davet edilmiş, böylece zaman zaman toplantılara önyak olabilmiş ve bu toplantıları yürütebilmişlerdir (134). Yine Divan-ı Hûmayun'un güçsüzleşmesine paralel olarak ortaya çıkan meşveret toplantılarına da şeyhülislâmların katıldıkları görülmüştür. Padişahların buyruğu olmadan toplanan meşveret toplantılarında da şeyhülislâmlar yer almışlardır. Örneğin; I.Ahmet'in ölümünden sonra (1617) Divan-ı Hûmayun salonunda toplanan sadaret kaymakamı, şeyhülislâm ve diğer ileri gelen devlet adamları ölen padişah-

(133) Mumcu, Divan-ı Hûmayun, s.57.

(134) Uzunçarşılı, İlmiye, s.178.

hın çocukları çok küçük olduğundan kardeşi Mustafa'nın tahta geçmesine karar vermişlerdir. Yine I.Mustafa'nın tahttan indirilmesi de şeyhülislâm, kadiaskerler ve diğer devlet büyüklerinin ortak kararları sonucunda olmuştur (1618)(135).

Sultan İbrahim'in padişahlıktan azl edilmesi de (1648) şeyhülislâm ve devlet büyüklerinin düşünceleri ile gerçekleşmiştir (136).

Şeyhülislâmlar, Divan-ı Hûmayun'un sürekli üyeleri olmamakla beraber, devlet işlerinin yürütülmesi sırasında en çok ilişkide buldukları makam sadrazamlar olmuştur.Öncelikle şu noktayı belirtmekte yarar vardır ki, Osmanlı devletinde şeyhülislâmların göreve atanmasında birinci derecede sadrazamlar yetkilidirler. Sadrazamlar çoğunlukla kadiasker veya kadiaskerlikten ayrılmış kimselerden birini şeyhülislâmlık makamına getirmişlerdir (137).

Şeyhülislâmlık makamına getirilecek kişi kararlaştırıldıktan sonra sadrazam o kişi hakkındaki telhisi padişaha sunmuştur. Şeyhülislâm adayı ya doğrudan doğruya saraya davet edilmiş ya da Paşakapısı'na çağırılarak sadrazamla birlikte saraya gitmiş ve padişah tarafından kabul edilmiştir. Şeyhülislâm adayı padişahın huzuruna çıktıktan sonra onun elini öperek (138) yere yayılan ehram üzerine oturmuştur.

(135) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Naimâ Mustafa Efendi, a.g.y., C.II, s.699 v.d.

(136) Y.a.g.y., C.IV, s.1831-1838.

(137) Şeyhülislâm atamalarında padişahların tavır ve davranışları çalımızımızın ikinci bölümünün "Padişahlar ile Olan İlişkiler" başlığı altında incelenmiştir.

(138) Zekeriyazâde Yahya Efendi'ye (D.1553-Ö.1664) kadar şeyhülislâm olarak atanan kimselerin Arz Odasında padişahın elini öpmeleri adet iken onun şeyhülislâmlığı zamanında bu gelenek terk edilerek, şeyhülislâm olanların el öpmeleri ile yetinilmiştir. Bkz.: Uzunçarşılı, İlmîye, s.190.

Padıŝah, adaya kendisini şeyhülislâm atadığını söyleyip, o da kabul edince şeyhülislâmlara özgü olan "ferve-i beyza" adı verilen beyaz çuhaya kaplı samur kürkü giydirerek töreni tamamlamıştır. Bu arada huzurda bulunan sadrazam da şeyhülislâma samur hil'at giydirip bazı önerilerde bulunmuştur (139).

Saraydaki törenleri tamamlayan sadrazam ile şeyhülislâm daha sonra Paşakapısı'na giderek diğer devlet büyüklerinin kutlamalarını kabul etmişlerdir. Yeni şeyhülislâm buradaki görüŝmelerini de tamamladıktan sonra sadrazam tarafından kendisine hediye edilen ata binerek konağına gitmiŝdir (140).

Osmanlı devletinde sadrazamların yılda üç kez şeyhülislâmları ziyaret etmeleri adet olmuştur. Bu ziyaretlerden biri, sadrazamın göreve yeni atanması sırasında olup, ilk defa 1584 yılında Özdemiroğlu Osman Paşa'nın sadrazamlığı zamanında şeyhülislâm Çivizâde Hacı Mehmet Efendi'yi ziyareti ile gerçekteŝmiŝtir (141). Sadrazamların, şeyhülislâmları ziyareti göreve atanmalarından birkaç gün sonra olmuştur. Bunun nedeni ŝudur: Sadrazam olarak atanacak kişi önce şeyhülislâmla birlikte saraya çağırılıp, birlikte padişahın yanına gittikten sonra yine birlikte Paşakapısı'na

(139) Y.a.g.y., s.191. Osmanlı devletinde şeyhülislâmlara giydirilen kürklerin yanında Rumeli ve Anadolu kadı-askerlerine ve İstanbul kadılarına da görevlerinin başlangıcında kürkler verilmiş ve bu konuyla ilgili harcamalar zaman zaman Osmanlı belgelerine de yansımıŝtır. Bkz.: B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 1835, (28 R 1200/30-31 Mart 1786).

(140) Uzunçarşılı, İlmiye, s.191.

(141) Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s.145; Altunsu, a.g.y., s.40; Uzunçarşılı, İlmiye, s.187.

dönmüşler ve burada sadrazamı ilk defa şeyhülislâm kutlamıştır. Buna karşılık sadrazam da birkaç gün sonra şeyhülislâmı ziyarete gitmiştir (142).

Bu ziyaretten başka XVIII.yüzyıl başlarına kadar bayrama beş gün kala sabah namazından sonra ve daha sonraki tarihlerde ikindi namazından sonra sadrazamın alayla şeyhülislâmı ziyaret ederek bayramını kutlaması adet halini almıştır. Ziyaret günü sonraki tarihlerde kadir gecesine alınarak iftara davet şekline dönüştürülmüş ve bu olay Osmanlı devletinin sonuna kadar sürmüştür. Sadrazamın bu ziyaretini, şeyhülislâm ertesi gün iade etmiştir (143).

Osmanlı devleti içerisinde zaman zaman padişahların katilleri için fetvâlar verebilen şeyhülislâmlar, aynı uygulamayı kendilerini göreve atama ve azl etme yetkilerine sahip olan sadrazamlar üzerinde de deneyebilmişlerdir. Bunun bir örneği olarak Şeyhülislâm Cafer Efendizâde Hacı Mustafa Sunullah Efendi (D.1552-G.1612) (144) gösterilebilir. Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'nın Eğri seferine bizzat gitmesi gerektiği halde gevşek davranmasına karşılık, şeyhülislâmın ısrarları sonucunda sipahilerin ayaklanmaya yöneldiği iddiası nedeni ile Sunullah Efendi ile sadrazamın arası açılmıştır. 1601 yılında görevinden azl edilen şeyhülislâm, 1603 yılında sipahilerin ısrarları üzerine yeniden eski göreviyle görevlendirilmiştir. İkinci şeyhülislâmlık görevi sırasında da Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa ile a-

(142) Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s.145.

(143) Y.a.g.y., s.145-147.

(144) Şeyhülislâm Cafer Efendizâde Hacı Mustafa Sunullah Efendi'nin biyografisi için bkz.: İlmiye Salnamesi, s.422; Süleyman Sadeddin, a.g.y., s.39-42.

ralarındaki soğukluk devam etmiştir. Sipahilerin, sadrazamın Eğri seferinde hatalı tutumu nedeni ile düşmanın üstün geldiğini belirterek ayaklanmaları ve şeyhülislâmdan, sadrazamın katli için fetva istemeleri üzerine Hasan Paşa'nın katline fetva verilmiştir. Ancak sipahilerle başlangıçta işbirliği yapan İstanbul kaymakamı Mahmut Paşa fetva hükmünü yerine getirememiş ve sipahileri ayaklanmaya sürüklediği belirtilen Sunullah Efendi'nin öldürülmesi şeriata göre imkansız olduğundan 1603 yılında azl edilmiştir (145).

Şeyhülislâmlar zaman zaman padişahla birlikte sadrazam atamalarında da önemli rol oynamışlardır. Örneğin; I. Ahmet zamanında (1603-1617) Sadrazam Derviş Paşa'nın azl ve katlinden önce, padişah sadarete getirilecek kişi hakkında Şeyhülislâm Ebû'l-meyamin Efendi ile görüşerek Kuyucu Murat Paşa'nın sadrazam olmasını kararlaştırmıştır (146).

Osmanlı devleti içerisinde sadrazamlar ile şeyhülislâmlar arasındaki anlaşmazlıklar bazen şeyhülislâmların azilleri ile sonuçlanmıştır. Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa zamanında şeyhülislâmlık görevinde bulunan Bolevî Mustafa Efendi (D.1591-Ö.1675) (147), başlangıçta sadrazam ile iyi geçinmiştir. Hatta Köprülü Mehmet Paşa'nın Çanakkale'de Venediklileri yenip, savaştan kaçanları katlettiği sırada ocak ağalarından ünlü Kara Hasanzâde Hüseyin Ağa'nın, Köprülü aleyhine hazırlamak istediği ayaklanmayı önlemiş ve düşman karşısında hizmet eden bir sadrazamın katlinin uygun

(145) Altunsu, a.g.y., s.51-53.

(146) Uzunçarşılı, İlmiye, s.188.

(147) Şeyhülislâm Bolevî Mustafa Efendi'nin biyografisi için bkz.: İlmiye Salnamesi, s.484-485; Süleyman Sadeddin, a.g.y., s.68-69.

olamayacağını söyleyerek teklifi geri çevirmiştir (148). Bu olaydan bir süre sonra Köprülü'nün kendisine rakip olarak gördüğü Girit komutanı Deli Hüseyin Paşa'nın katli için fetva istemesi, fakat Bolevî Mustafa Efendi'nin böyle bir fetvayı vermeyi red etmesi üzerine sadrazam ile şeyhülislâmın arası açılmış ve şeyhülislâm görevinden azl edilmiştir (149).

Bazı şeyhülislâmlar ise sadrazamlarla iyi geçinebilmek amacıyla onların her söylediklerine uyduklarını belirtmişler, hatta bu nedenle haksız yere fetvalar verdiklerini bile kendi sözleri ile itiraf etmişlerdir. Örneğin, Köprülü Mehmet Paşa zamanında şeyhülislâmlık görevine getirilen Bursalı Esirî Mehmet Efendi (D.?-Ö.1681) (150), Mehmet Paşa'nın ölümü üzerine sadrazam olan oğlu Fazıl Ahmet Paşa'nın yanında, padişah IV.Mehmet'in huzurunda çıkan bir tartışmada (151):

"-Öldüğü eyü oldu, zirâ nâhak yere çok kan itmişidi!

demiş, Fâzıl Ahmed Paşa:

- Ol her kimi katl itdi ise cümlesin fetvâ ile katl itmişdür!

mukabelesinde bulunmuş ve Efendi de buna karşı :

- Şerrinden korkardum, anuğun fetvâ virdüm!

deyince Paşa:

(148) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.386-394; Naîmâ Mustafa Efendi, a.g.y., C.IV, s.2870 v.d.

(149) Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.395; Naîmâ Mustafa Efendi, a.g.y., s.2826-2828.

(150) Şeyhülislâm Bursalı Esirî Mehmet Efendi'nin biyografisi için bkz.: İlmiye Salnamesi, s.477-478; Süleyman Sadeddin, a.g.y., s.69-70.

(151) Danişmend, a.g.y., C.III, s.536.

- Ya Allah'dan korkmayup mahlûkdan korkmak ilm-ü diyânete lââyık mıdır? " şeklinde cevap vermiştir.

Şeyhülislâmın bu sözleri padişah tarafından hoş karşılanmamış ve şeyhülislâm görevinden azl edilmiştir (152).

Osmanlı devletinde şeyhülislâmların en çok ilişki içinde buldukları diğer bir makam da kadiaskerler olmuştur. Kadiaskerlerin göreve atanması sırasında şeyhülislâmların görüş ve düşüncelerinden yararlanılması ilk kez Zennilli Ali Efendi zamanında başlamış (153), XVII.yüzyıldan sonra şeyhülislâmların nüfuz ve yetkilerinin artmasıyla kadiaskerlik makamlarına atamalar sadrazamında onayını almak şartıyla şeyhülislâma bırakılmıştır (154).

Her ne kadar kadiaskerlerin göreve atanmasında şeyhülislâmların rolleri tartışılmazsa da, bazı durumlarda şeyhülislâmların görevlerinden alınmasında kadiaskerlerinde rolü olmuştur. Örneğin; IV.Mehmet'in saltanatı sırasında şeyhülislâmlık görevine getirilen Memikzâde Mustafa Efendi, kendisini çekemeyen Anadolu Kadiaskeri Hoca-zâde Mesud Efendi'nin sarayı etkilemesi ve Yeniçerileri ayaklanmaya yönlendirmesi sonucunda ancak 13 saat şeyhülislâmlık görevinde kalabilmiştir (155).

3. Ayaklanmalarda Şeyhülislâmlık Kurumunun Etkileri

Osmanlı tarihi içerisinde siyasî, iktisadî ve sosyal nedenlerin ortaya çıkardığı pek çok olay geçmiştir. Sosyal

(152) Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/2, s.478.

(153) Altunsu, a.g.y., s.16.

(154) İpşirli, a.g.y., s.35; Uzunçarşılı, İlmiye, s.159.

(155) İlmiye Salnamesi, s.466; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/2, s.473; Altunsu, a.g.y., s.82.

içerikli olaylarda, özellikle dinî-tasavvufî grupların etkisi büyüktür. Osmanlı devletinin örgütlendiği yıllarda, özellikle uç bölgelerde tekke üyesi olan din adamlarının (156), XIV.yüzyılın sonlarına doğru da medreseli din adamlarının yönetime egemen oldukları görülmüştür.Şeyhülislâmlığın örgütlenmesinden sonra ise Osmanlı siyasî-idarî sisteminde meydana gelen çeşitli olaylarda bu kurum önemli rol oynamıştır. Şeyhülislâmlık, bazı olaylarda onları yönlendiren egemen bir güç olarak, bazı olaylarda da muhalefetin kendisine karşı yöneldiği bir makam olarak ortaya çıkmıştır (157).

Osmanlı devletinde XVI.yüzyılın ikinci yarısında başlayan Suhte ayaklanmaları, medreseli öğrencilerin ve genç mezunların çıkardıkları ayaklanmalar olması nedeni ile dinî grupların sosyal karışıklıklardaki rolüne bir örnek teşkil etmiştir. Medreseli suhtelerin ayaklanmaları yarım yüzyıla yakın bir süre devam etmiştir. Ayaklanmalar, uzun yıllar medreselerde eğitim görüp buradan mezun olan danışmanlara bir görev verilmemesi ve bu durumun medreselilerde yarattığı olumsuz ruh halinin iktisadî bunalımla birleşmesi

(156) Gündüz'e göre, "Osmanlı Devleti'nin teessüsü döneminde, idâre için lüzumlu muvâzeneli halk unsurunun teşekkül ettirilmesinde,cemiyet hayatının hem kurucusu hem de koruyucusu olan tasavvufi müesseselerin faaliyetleri nâzım rol oynamıştır. Ancak bu sâyededir ki, "Osmanlılaştırılmış Bizanslılar, devşirmeler ve İslâmiyeti kabul etmiş esirler" faraziyesine mürâcaat etmeden, kuruluş mes'elesinin izahını yapmak daha da kolaylaşmış olacaktır." Bkz.: İrfan Gündüz, Osmanlılarda Devlet/Tekke Münasebetleri, İstanbul, 1989,s.8.

(157) Osmanlı devletinde şeyhülislâmlık kurumunun çeşitli yönleriyle içerisinde yer aldığı karışıklıklar sayıca fazla olmakla birlikte, bunlardan ancak etkileri yönünden önemli olarak gördüklerimiz üzerinde durulmaktadır.

sonucunda ortaya çıkmıştır (158).

Suhte ayaklanmaları, Rumeli'de Edirne; Anadolu'da Bursa, Manisa, Tokat gibi büyük medreselerin bulunduğu merkezlerde görülmüştür. Birkaç medreseli biraraya gelip suhte bölüklerini oluşturmuşlar ve bu bölükler şehirlerde, köylerde, soygun, adam kaçıрма, adam öldürme gibi suçları işlemişlerdir. Suhtelere halktan ve yönetimden bazı kimseler de destek olmuşlardır (159).

Osmanlı devletinde suhte ayaklanmalarına karşı çeşitli politikalar izlenmiştir. Medreselere kefilsiz suhte kabul edilmemesi de bu uygulamalardan birisidir. Bu tür uygulamaların başarısız sonuçlar vermesi III.Murat zamanında "medreselerin ıslâhı" ile ilgilenilmesine neden olmuştur. Danışmendler için bazı düzenlemeler getirilmiş olmakla birlikte uygulamada başarı sağlanamamıştır (160).

Sonuçta, hükümet medrese temsilcileri ile görüşme yoluna gitmiş ve 1579'da medreselerin oniki naibi ile yapılan görüşmeler sonucunda bir Nişan-ı Hûmayun yayınlanmıştır. Bunu izleyen 1582, 1584 Nişan-ı Hûmayunlar da ufak tefek değişiklikler içermektedir (161).

XVI.yüzyılın sonlarına doğru Suhte ayaklanmaları gücünü kaybetmiş olmakla birlikte, bu ayaklanmaları bastırmak amacıyla örgütlenen "11 Erleri" ve bunlara başkan olan serdarların yönetiminde bulunan levendâtin soygun ve adalet-

(158) Mustafa Akdağ, Türk Halkının Birlik ve Düzenlik Kavgası, İstanbul, 1975, s.153 v.d.

(159) Y.a.g.y., s.160-171.

(160) Y.a.g.y., s.212-213; 255-256.

(161) Suhtelerin durumunu düzeltmek amacıyla çıkarılan Nişan-ı Hûmayunların içerikleri hakkında bkz.:Y.a.g.y., s.262 v.d.

sizlikleri suhtelerinkini geçip, Osmanlı yönetimine ve toplumuna Celâli ayaklanmaları şeklinde yeni bir sorun çıkartmıştır (162).

Sosyal ve iktisadî nedenlerin ağır bastığı ayaklanmalar olan Suhte ayaklanmalarının şeyhülislâmlık kurumu içerisinde düşünülmesinin nedeni medreselilerin organize ettiği ayaklanmalar olmaları ve medreselerin de başında şeyhülislâmların bulunmasından ileri gelmiştir. Bununla birlikte şeyhülislâmların Suhte ayaklanmalarına destek sağlayıp sağlamadıkları bilinmemektedir. Sadece taşradaki kadıların ayaklanmalara destek verdikleri yolunda ibareler kaynaklarda geçmiştir (163).

Osmanlı devletinde "Genç Osman Olayı" adıyla anılan ve padişah II.Osman'ın katli ile son bulan ayaklanmada da ilmiye örgütünün rolü büyük olmuştur. II.Osman saltanatı sırasında (1618-1622) özellikle kapıkullarını ortadan kaldırmak ve bu yolla da aynı zamanda onlara dayanarak her istediklerini yaptıracak duruma gelmiş bulunan ulemaya çeki düzen vermek istiyordu (164). Onu bu düşüncelere iten temel neden ordunun başında çıktığı Lehistan seferinde tam bir başarı elde edilememesini askerinin ilgisizliğine bağlayıp, onlara kırılmış olmasıdır (165). Bu arada kapıkulları ile

(162) Celâli ayaklanmalarının ortaya çıkıp gelişmesi ile ilgili olarak bkz.: Y.a.q.y., s.238 v.d.; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.99 v.d.; Çetin Yetkin, Etnik ve Toplumsal Yönleriyle Türk Halk Hareketleri ve Devrimler, C.I, İstanbul, 1974, s.231 v.d.; Mustafa Nuri Paşa, a.q.y., C.I-II, s.183 v.d.; Naîmâ Mustafa Efendi, a.q.y., C.II, s.534 v.d.; Taner Timur, Osmanlı Çalışmaları, Ankara, 1989, s.45 v.d.

(163) Suhte ayaklanmalarında kadıların rolleri hakkında bkz.: Akdağ, Birlik ve Düzenlik Kavgası, s.251-254.

(164) Yetkin, a.q.y., C.I, s.292.

(165) Mustafa Nuri Paşa, a.q.y., C.I-II, s.221.

sürekli ilişki halinde bulunan ilmiye sınıfının yetkilerini de kısıtlayarak onların devlet işlerinde söz sahibi olmasını engellemiş, böylece bu iki sınıfı da karşısına almıştır (166).

II.Osman, Osmanlı devleti içerisindeki bu iki sınıfı ortadan kaldırmak amacı ile Anadolu, Suriye ve Mısır Türklerinden asker toplanması için gizlice harekete geçmiş, bundan başka Cezayir ve Tunus donanmalarına da haber göndermiştir. Ayrıca hacca gitmek bahanesiyle Anadolu'ya geçerek toplayacağı Türk askerlerle isteklerini gerçekleştirmeyi hedeflemiştir (167).

II.Osman'ın bu hareketleri Yeniçeriler tarafından hoş karşılanmamış ve zamanın Şeyhülislâmı Hoca Sadüddinzâde Mehmed Esad Efendi'ye başvurarak "İslâm padişahını azdırıp beyt-ül-malin ıtlafına sebep olup padişaha hacca gitmek lâzım değil iken böyle fetret ve fitneye sebep olanlara ne lâzım gelir?" diyerek fetva vermiştir (168). Dolayısıyla 1622 yılında II.Osman ve yardımcılarının öldürülmesi ile sonuçlanan ünlü Yeniçeri ayaklanması bu fetva ile başlamıştır (169).

Osmanlı devletinde çeşitli ayaklanmaların çıkmasında düşünceleri ve fetvaları ile rol oynayabilen şeyhülislâmlar zaman zaman da çıkabileceği düşünülen ayaklanmalar nedeni

(166) Yetkin, a.g.y., C.I, s.293.

(167) Y.a.g.y., s.293-294; Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1,s.134-135.

(168) Fetvanın tamamı,II.Bölümün "Padişahlar ile Olan ilişkiler" kısmında verildiğinden burada tekrarına gerek görülmemiştir.

(169) Yetkin, a.g.y., s.294.

ile görevlerinden azl edilip, hatta oldukça ender olarak katl dahi edilebilmişlerdir. Osmanlı devletinde idam edilen ilk şeyhülislâm Ahizâde Hüseyin Efendi (D.1572-Ö.1634)(170) olmuştur. Bu idam kararının verilmesinin nedeni;şeyhülislâmın, padişah IV.Murat zamanında Valide Sultan'a göndermiş olduğu bir mektupta yazdığı sözlerin, Ahizâde aleyhtarları tarafından, şeyhülislâmın padişahı hal düşüncesinde bulunduğu şeklinde yorumlanması (171) sonucu gerçekleşmiştir.

Osmanlı devletinde şeyhülislâmlar bazı dönemlerde ortaya çıkan baskı gruplarının güçlerinden çekinerek kendi düşüncelerine aykırı olmasına rağmen çeşitli konularda fetvalar verebilmişlerdir. Kadızâdeliler olayı buna bir örnektir. Kadızâdeliler, XVII.yüzyılın ortalarına doğru Osmanlı devletinde ortaya çıkan, tasavvufa ve tarikatlara karşı olup bunları dinsizlik sayan bir topluluktur. Topluluğa adını veren Küçük Kadızâde Mehmet Efendi, padişah I.Ahmet'in ölümünden sonra şeriatın savunucusu olarak kendini göstermiş, Birgivi Mehmet Efendi'nin (172), katı kurallar içeren

(170) Şeyhülislâm Ahizâde Hüseyin Efendi'nin biyografisi için bkz.:İlmiye Salnamesi, s.446-447; Süleyman Sadeddin, a.d.y., s.48-50.

(171) Padişah IV.Murat'ın kendisine şikayet edilen iznik kadısını katl ettirmesi üzerine, Şeyhülislâm Ahizâde Hüseyin Efendi'nin Valide Sultan'a gönderdiği mektubun içeriği şöyledir: "Bilginler ve kadılar, kendilerine riayet edilmesi vâcip ve himayeleri icap eden duacıları olup padişah hazretleri onlar hakkında güzel muamele buyurup, ruh öldürme gibi hallerin zuhur etmesi ve ecdad-ı kiramlarının etmediği işlerden kendilerinin dahi çekinmemeleri münasip değildir. Kendilerini bedduadan sakınuruz. Ümit ederiz ki sizler kendilerine nasihat buyurup, ulemâ zümresinin hayır duasını alınız. Zira henüz âlemin karmakarışıklığı parlamaya yüz tutmuşken, dedikoduya sebep olacak ahvalden, padişah hazretlerini koruruz." Bkz.: Naîmâ Mustafa Efendi, a.d.y., C.III, s.1241.

(172) Birgivi Mehmet Efendi hakkında bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.354-355.

"Tarikatü'l-Muhammediyye" adlı eseri ve vaazları doğrultusunda girilen bazı eylemlere ön ayak olmuştur. 1631'de getirildiği Ayasofya vaizliği sırasında devletin karşılaştığı bunalımları, şeriata aykırı gidişin doğal sonucu sayarak özellikle ayak takımını saraya ve tarikatlara karşı kıskırtmıştır (173). Bir yandan da padişah IV.Murat'ın yakın çevresine girmeyi başaran Kadızâdeliler, saraydan da destek bularak bir ara mücadelelerine "Vaizler grubu" olarak devam etmişlerdir. "Hızır sağ mıdır ölü müdür, tütün içmek küfrü gerektirir mi, kaşıkla yemek yemek caiz midir?" gibi ufak sorunları dinin en önemli problemleri haline getirmişlerdir (174). IV.Murat'ın tütünü yasaklanmasında ve bu yasağa uymayan çok sayıda kişinin idam ettirilmesinde etkili olmuşlardır (175).

Kadızâde Mehmet Efendi'nin ölümünden (1635) sonra ona bağlı kürsü şeyhleri tarikat düşmanlığını körüklemeyi sürdürmüşlerdir. Hatta tekke ve şeyhlere karşı mücadelelerinin devamının bir belirtisi olarak Şeyhülislâm Bahâî Efendi'den (176) devran ve semâ (177) aleyhine fetva almışlardır (178). Bahâî Efendi şeyhlerin haklı olduğunu düşün-

(173) Ayrıntılı bilgi için bkz.: Y.a.q.y., s.354-356.

(174) Mustafa Kara, Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler, İstanbul, 1990, s.95-96.

(175) Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.356.

(176) Şeyhülislâm Bahâî Efendi'nin biyografisi için bkz.: İlmiye Salnamesi, s.458-459; Süleyman Sadeddin, a.q.y., s.55-57.

(177) Devran, Halveti ve Kadirî tarikatlarının; semâ ise Mevlevî tarikatının bir çeşit zikir usulüdür. Bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.349.

(178) Tarikatlardaki çeşitli zikir usullerinin haram olduğu yolunda daha önceleri İbn-i Kemâl ve Ebussuud Efendilerinde fetvaları olmakla birlikte, bu şeyhülislâmların zamanında, tarikat ileri gelenlerine dokunulmamış ve tarikatlar çeşitli zamanlarda zikir usullerinin şeriata uygun olduğunu belirten eserler yazmışlardır. Bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.349-350.

mekle birlikte, Kadızâdelilerden korktuğu için böyle bir fetva vermiştir (179).

İstanbul'un faizci esnafını da yanlarına almış olan Kadızâdeliler, 1656'da Fatih Camisinde toplanarak esnafı ve ayak takımını harekete geçirmişlerdir. Ülke içerisinde karışıklıkların iyice artması üzerine Sadrazam Köprülü Mehmet Paşa, Üstüvanî Mehmet Efendi, Türk Ahmet ve Divane Mustafa gibi önde gelen Kadızâdelileri Kıbrıs'a sürerek etkinliklerine son vermiştir (180).

Osmanlı devletinde gerek olayın kaynağı, gerek sonuçlarından etkilenen taraf olması nedeniyle, şeyhülislâmlık makamı ile "Edirne Olayı", üzerinde durulması gerekmektedir.

II.Süleyman'ın ölümünden sonra padişah olan II.Mustafa (1695-1703), kendi hocalığını yapmış olan eski şeyhülislâmlardan Feyzullah Efendi'yi (D.?-ö.1703)(181) şeyhülislâmlık makamına getirerek ödüllendirmek istemiştir. Feyzullah Efendi, padişahın desteği ile kısa sürede ilmiye örgütüne egemen olarak, önemli makamlara çocuklarını ve yakınlarını getirmeye başlamıştır (182). Hatta, "Meşihat makamını irsen evlâdına bırakmak derecesinde ileriye varmış, oğlu Fethullah Efendi'yi kendisine halef tayin etmiş, uhdesine meşihat payesi verdirerek oğluna hilât-ı beyzâ giydirmeye muvaffak olmuştur."(183).

(179) Y.a.g.y., III/2, s.469.

(180) Nâîma Mustafa Efendi, a.g.y., C.IV, s.2097; Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, III/1, s.364.

(181) Feyzullah Efendi ve aile geçmişi hakkında bkz.: Fahri Ç.Derin, "Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risâle", İ.Ü.Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, C.X, S.14, (1959), s.97-104.

(182) Orhan Köprülü, "Feyzullah Efendi", İ.A., C.IV, İstanbul, 1948, s.596-597.

(183) İlmiye Salnamesi, s.492.

Feyzullah Efendi'nin ilmiye örgütünün önemli makamlarını yakınlarına vermesi ve yönetimdeki yetkisinin artması gerek ulema ve gerekse Yeniçeriler tarafından hoş karşılanmamıştır. Padişahın yeteneksizliği, rakiplerinin siyasal oyunları ve ülkenin içinde bulunduğu ekonomik güçlükler de buna eklenince padişah ve Feyzullah Efendi'nin Edirne'de olduğu bir sırada Yeniçeriler İstanbul'da ayaklanmışlardır. Yeniçeriler kısa sürede duruma hakim olarak, Feyzullah Efendi ve arakadaşlarını cezalandırmak için İstanbul'dan Edirne'ye hareket etmişlerdir. Yolda II. Mustafa'yı azl edip yerine III. Ahmet'i padişah yapmaya karar veren asiler, Feyzullah Efendi ve oğullarını da görevlerinden alarak Edirne'de tutuklanmışlar, Şeyhülislâm İmam-ı Sultanî Mehmet Efendi'den fetva isteyerek Feyzullah Efendi'nin katlini gerçekleştirmişlerdir (1703) (184).

Feyzullah Efendi'nin yönetimindeki nüfuzunun artması ve adam kayırma olaylarının sonucunda ortaya çıkan bu ayaklanma ulemanın desteğiyle Yeniçerilerin girişimleri sonucunda meydana gelmiştir. Ayaklanma doğrudan doğruya olarak şeyhülislâmın şahsına yöneliktir.

Osmanlı devletinde halkın dinsel tepkileri, ilmiye örgütünün ve şeyhülislâmlık makamının etkileri sonucunda ortaya çıkan diğer bir ayaklanma da Patrona Halil Olayı'dır. Bu olay, bazı araştırmacılar tarafından Osmanlı devletinin

(184) Edirne olayı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s.22-46; Altunsoy, a.g.y., s.99-100; Shaw, a.g.y., C.I, s.310-311; Danişmend, a.g.y., C.III, s.487-489; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.III-IV, s.22-24.

ilk batılılaşma hareketi (185) olarak anılan Lâle devrine bir tepki şeklinde gelişmiştir. Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın iktidarda bulunduğu yıllarda (1717-1730) izlediği politika da ayaklanmayı hazırlayan nedenlerin başında gelmiştir (186). İbrahim Paşa, III.Ahmet'i etkisine alarak muhalifi olan ve olabilecek olan bütün görevlileri merkezden uzaklaştırmış, şeyhülislâmlık makamına da etki ederek kendisine yakın gördüğü Abdullah Efendi'yi bu göreve getirmiştir (187).

Abdullah Efendi (D.?-Ö.1743) toplam 12 yıl 4 ay 24 gün şeyhülislâmlık görevinde bulunmuş (188), kariyer sistemine göre düzenlenmiş olan ilmiye örgütünde terfi olaylarını gerçekleştirilerek huzursuzlukların çıkmasına neden olmuştur (189).

Başlangıçtaki ilişkileri son derece iyi olan İbrahim Paşa ile Abdullah Efendi arasında zamanla anlaşmazlıklar ortaya çıkmıştır. Abdullah Efendi'nin 1730 yılında ilmiye örgütünden gelen istek ve huzursuzlukları padişaha giderek aktarması İbrahim Paşa'nın hoşuna gitmemiştir. Bu arada ilmiye örgütünün ileri gelenleri de (İstanbul kadılığından haksız yere azl edildiğini ileri süren Zülâli Hasan Efendi,

(185) Bkz.: Enver Ziya Karal, "Tanzimattan Evvel Garplılaşma Hareketleri", Tanzimat I, İstanbul, 1940, s.15.

(186) Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, izlediği politika ve Lâle devrinde gerçekleştirilerek halkın tepkisine neden olan çeşitli yenilikler hakkında bkz.: Yetkin, a.g.y., C.II, s.19 v.d.; Ahmet Refik Altınay, Lâle Devri, Ankara, 1973.

(187) Münir Aktepe, Patrona İsyanı, İstanbul, 1958, s.111-112.

(188) Altunsu, a.g.y., s.117.

(189) 1717-1721 tarihleri arasında Rumeli kadiaskerliğinde bulunmuş olan Mirzâzâde Şeyh Mehmet Efendi, bundan sonra tam dokuz yıl mazulen beklemiş, ancak Abdullah Efendi'nin Patrona Halil Olayı dolayısıyla Meşihattan ayrılmasıyla şeyhülislâm olabilmıştır. Bkz.: Dursun, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, s.346.

Ayasofya Camii vâizi Şeyh Ahmet Efendi vb.) İbrahim Paşa'nın keyfi yönetimine karşı çıkmışlardır (190).

Devletin içinde bulunduğu durumdan rahatsız olan Yeniçerilerin ve ilmiye mensuplarının kışkırtmaları sonucunda ayaklanan Patrona Halil ve arkadaşları içlerinde sadrazam ve şeyhülislâmında bulunduğu 37 kişinin kendilerine verilmesini istemişlerdir. Ayaklanmanın üçüncü günü asiler isteklerine kavuşmuşlar, Şeyhülislâm Abdullah Efendi azl edilerek Bozcaada'ya sürülmüş; sadrazam, Kethüda ve vezirler hapsedilmişlerdir. Yeni şeyhülislâm Mirzâzâde Şeyh Mehmet Efendi ise göreve başlar başlamaz sadrazam ve arkadaşlarının katli edilmesi için fetva vermiştir. Katli olayının gerçekleştirilmesi ile ayaklanma sona ermemiş, ancak padişah III.Ahmet'in tahttan inip, yerine I.Mahmut'un geçmesinden sonra olaylar yatışmıştır (191).

İlmiye mensuplarının ayaklanmaya destek olmalarına şeyhülislâmlık kurumunda yerleşmiş gelenekleri dikkate almayan, uygulamalarında haksız davranışlar sergileyen şeyhülislâmın tutumu ve yönetimin tavrı neden olmuştur. Bu noktada çıkar ve makam mücadelesinin varlığı da etkili olmuştur. Çünkü padişahın değişmesi, ayaklananların istediği kişilerin yönetime gelmeleriyle olaylar sona ermiştir(192).

(190) Aktepe, a.g.y., s.125-128.

(191) Patrona Halil Olayı ile ilgili bkz.: Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, IV/1, s.204 v.d.; Danişmend, a.g.y., C.IV, s.18-19; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.III-IV, s.38 v.d.; Bekir Sıtkı Baykal, "Patrona Halil Ayaklanması ile ilgili Kaynaklar Hakkında", IV.Türk Tarih Kongresi (10-14 Kasım 1948), Ankara, 1952, s.177-182.

(192) Dursun, Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din, s.349.

4- Din-Devlet İlişkileri

Osmanlı devletinin kuruluş döneminden itibaren nasıl bir yapıya sahip olduğu, din ile devlet ilişkisinin hangi temellere dayandığı oldukça uzun tartışmaları beraberinde getiren bir konu olmuştur. Bu konuyla ilgili araştırmacılar çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir.

Barkan'ın öncülük ettiği bir grup araştırmacı, Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki uygulamada şeriatın çok "dünyevî otorite" tarafından konan kuralların, örf ve adetin hakim olduğu görüşünü savunmuşlardır (193). Barkan'a göre (194): "Kuruluş devrinin nizamlarını tasarlamış olan ilk Osmanlı padişahlarının umumiyetle çok realist bir şekilde hareket ettikleri ve hıristiyan memleketlerinde yaptıkları fetihler için İslâmîliğin mukaddes cihad ideolojisi'ni benimsemiş gözükmelerine rağmen, dünya işlerinde dinî düşüncelerin geniş ölçüde tesiri altında kalacak kadar müteassıp davranmak mecburiyetini hissetmedikleri görülmektedir."

İlk vezirlerin ulema sınıfından oluşu ve dervişlere toprak verilmesi de şer'î bir uygulama olarak görülmekle birlikte Sencer'e göre bu durum (195): "Henüz yerleşik saray geleneği bulunmaması ve yönetim gücünü yüklenecek din-

(193) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Teşkilât ve Müesseselerinin Şer'îliği Meselesi", I.Ü.Hukuk Fakültesi Mecmuası, C.XI, S.3-4, (1945), s.203-224.; Tahsin Bekir Balta, İdare Hukuku I.Genel Konular, Ankara, 1970, s.36.

(194) Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi", Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri.Seminere Sunulan Tebliğler, Ankara, 1975, s.51.

(195) Muammer Sencer, Osmanlılarda Din ve Devlet, İstanbul, 1974, s.69.

dışı bir sınıfın henüz gelişmemiş olmasına bağlanabilir."

Osmanlı devletinin özellikle kuruluş ve yükseliş dönemlerinde şeriattan çok örf ve adetlerle idare edildiğini savunan araştırmacılar, bu dönemlerdeki padişahların çeşitli tavır ve davranışlarını, Osmanlı devletini tam anlamıyla bir "İslâm teokrasisi" olarak değerlendiren çeşitli araştırmacıların görüşlerine karşı örnek göstermişlerdir. Fatih Sultan Mehmet'in gerektiğinde dinsel kurumları önemsemeyerek, askerî amaçlarla ulemaya yarıyan vakıflara el koymasını işaret etmişlerdir (196). Yine Osmanlı padişahlarının feth ettikleri yerlerdeki askerî sınıf üyelerinin bir kısmını müslüman olmalarını şart koşmadan hizmetlerine almaları ve fetihlerde Osmanlı ordularında bazı Hıristiyan beylerin hizmet etmelerini de konuya örnek göstermişlerdir (197).

Osmanlı devletinde din-devlet ilişkileri konusunda Barkan ile aynı görüşleri paylaşan Özek ve Berkes'e göre de; Osmanlı düzeninde, devlet sorunları, din sorunlarından üstün tutulmuş, dinsel olmayan hukuk ve toplumsal ilişkiler devlet sorunları gereği varlığını sürdürmüştür. Yine onlara göre, Osmanlılarda ne halife, ne kadiasker, ne şeyhülislâm en üstün dinsel otorite olmak durumuna gelmemiştir (198).

(196) Tayyib Gökbilgin, XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar, Mülkler, Mukataalar, İstanbul, 1952, s.289 v.d.

(197) XV.yüzyıl tımar defterlerine dayanılarak verilen bu bilgiler için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Tımar", I.A., C.12/1, İstanbul, 1974, s.492.

(198) Çetin Özek, Devlet ve Din, İstanbul, 1981, s.366; Ni-yazi Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, 2.b., İstanbul, 1978, s.25.

Osmanlı devletinin genişleme politikasının gereği olarak ortaya çıkan emir ve fermanlar, zaman içerisinde toplanarak oluşturdukları kanunnâmeler, (199) kaynakları açısından devlet yapısı üzerinde "şer'î-örfî" tartışmalarını sürdüren araştırmacılara yeni tartışma noktaları açmıştır. Bu konuda Barkan şu bilgileri vermiştir (200): "Osmanlı imparatorluğunda, ona husûsî, şekil ve çeşni veren esâs teşkilât ve idâre kanunları, ne şeri'at kaîdelerinden istidlâl veya istihrâç yolu ile ve ne de derhâl sistemli ve her sâhaya âit şümûllü mufassal kanunlar çıkarmak suretiyle, vaz' edilmiş değildir. Bu husûslara âit mevzûât ve ahkâm, an'ane ve tecrübeden alınan ilhamlara göre, idârî tedbirler ve emirler halinde verilmiş fermanlar vâsıtası ile, yavaş yavaş ve parça parça ilân edilmiştir."

Kanunnâmelerle ilgili uygulamaların şer'î hukuktan çok örfî hukuka uygun olduğunu öne süren Barkan, miri arazi

(199) "Osmanlı imparatorluğunda şer'î hukukun yanında, idârî, malî, cezâî, muhtelif hukuk sâhalarına âit olmak üzere, vaktiyle pâdişahların emir ve fermanları ile vaz' edilmiş olan kanun ve nizâmları, aynen veya hulâsa olarak, biraraya toplamak suretiyle tertip edilen mecmualar veya bu kanunlardan muayyen bir zümre veya sâhaya âit olanlardan biri" 'ne kanunnâme adı verilmiştir. Bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Kanûn-nâme", I.A., C.VI, İstanbul, 1955, s.185. Osmanlı Kanunnâmeleri ile ilgili genel bilgiler için bkz.: Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı Kanunnâmeleri", III. Türk Tarih Kongresi (15-20 Kasım 1943), Ankara, 1948, s.505-519.

(200) Barkan, "Kanûn-nâme", s.186.

rejiminin (201), fetvalar ile ortaya çıkmadığını, Türkiye'de öteden beri mevcut olduğunu söyleyerek, örfî hukuk içinde değerlendirilmesi gerektiğini açıklamıştır (202). Bazı araştırmacıların da bu konuda Barkan'ı destekledikleri hâтта, şeriat ile kanunun karşı karşıya getirilmesi olayını kanunnâmeler ile başlattıkları görülmüştür (203). Bu görüşü savunanlar örfî hukukun ve kanunnâmelerin ortaya çıkmasının

(201) Osmanlı imparatorluğunun kuruluş devrinde hâkim olan tarihi şartlar ve devletin maliye sisteminin gerekliliği, ülke topraklarının bir kısmını devlet malı (mirî) toprak statüsüne göre idare etmek zorunluluğunu ortaya atmıştır. Bu rejimin asıl prensiplerine göre ise, köylü, fetih sırasında mülkiyeti devlete mal edilmiş olan toprakların üzerinde daimî ve irsî bir kiracı şeklinde yerleştirilmiştir. Bu nedenle her yıl üründen pay şeklinde devlete bir kira (öşür) ödediği gibi; (yine devletle aralarında mevcut olduğu kabul edilen böyle bir kira kontratının gereklerinden olarak) tapu bedeli, çift veya bennâk resmi gibi şeriatta yeri olmayan birtakım önemli nakdî vergileri de yine bu toprağın kirasının değişik şekilleri halinde ödemek zorunda bırakılmıştır. Mirî arazi rejiminde köylü, toprağını satmak, hibe veya vakfetmek hakkına sahip bulunmadığı gibi; toprak sahibi ölünce, o zamana kadar kira ile tasarruf ettiği kabul edilmiş olan topraklar vârisleri arasında İslâm miras hukukunun prensiplerine göre bir mülk gibi paylaştırılmayıp, bütünlüğü bozulmadan bazı vârislere geçmesi için de gerekli önlemler alınmıştır. Bkz.: Barkan, "Türkiye'de Din ve Devlet İlişkilerinin ...", s.57-58.

(202) Barkan, "Kanûn-nâme", s.190.

(203) Mustafa İslâmoğlu, İslâmî Hareket Anadolu I, İstanbul, 1991, s.98. Coşkun Üçok, Osmanlı kanunnâmeleri üzerinde yaptığı incelemelerde İslâm ceza hukukuna aykırı olan hükümleri ortaya çıkarmıştır. Örneğin: Kanunnâmelerde suçluların malî durumlarına göre ayrılmalara İslâm ceza hukukuna aykırıdır. Ayrıca kanunnâmelerin birçok hükümleri ile saptanmış olan malî cezalar, zarar gören tarafa ödenen bir çeşit tazminat demek olan diyet cezasından başka malî ceza tanımayan İslâm ceza hukukunun asıl prensiplerine tamamiyle ters düşmüştür. Konuyla ilgili farklı örnekler için bkz.: Coşkun Üçok, "Osmanlı Kanunnâmelerinde İslâm Ceza Hukukuna Aykırı Hükümler", A.Ü.Hukuk Fakültesi Dergisi, C.III, S.1-4, (1947), s.60 v.d.

nedenini de padişahın kendisini ve tahtını çeşitli tehditlere karşı güvence altına almak istemesi şeklinde açıklamışlardır (204).

Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerinden oldukça uzun bir süre sonra kurulan Osmanlı devleti, dine bağlı olması ve dinsel amaçla savaştan bir devlet görüntüsü sergilemesi nedeni ile bazı araştırmacılar tarafından tam bir "İslâm teokrasisi" olarak adlandırılmıştır. Özellikle batılı yazarların çoğu Osmanlı devleti'nin bir İslâm devleti olduğundan hareket ederek, şeriatın tek hukuk düzenini oluşturduğunu, zamanla Bizans'ın etkisiyle şeriat düzeninin bölünmesi sonucunda örfî hukukun ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir (205).

Arsel, Osmanlı devletinin bazı küçük istisnalar dışında kuruluşundan itibaren şeriat devleti olarak kaldığını, bütün siyasal, sosyal ve ekonomik yaşamlarında şeriatın öngördüğü düzene aykırı davranmak gerektiğinde bile (Örneğin : Şeriat dışı kanun sistemi vb.) şeriata uygun davranıyormuş havasını koruduklarını söylemiştir (206).

Yine Osmanlı devletinin şeriata dayalı bir devlet yapısı olduğu görüşünü savunan Ortaylı da halifelik ünvanı-

(204) "Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi", Kitap Dergisi, S.33, (1989), s.9.

(205) Bu görüşü ileri süren batılı yazarlardan birisi de Hoestler'dir. Hoestler, "Turkism and Soviets" adlı eserinde Osmanlı şeriat düzeninde Bizans'ın etkisi ile bazı sapmaların olduğunu ileri sürmüştür. Aktaran, Özcek, a.g.y., s.362 v.d.

(206) İlhan Arsel, Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına, Ankara, 1975, s.1-2.

nı kastederek (207): "Esasen egemenliğin meşruiyyetini ilâhi bir kaynağa dayandırmak da Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki ideolojinin lâik olmadığını gösteren bir diğer noktadır." demiştir.

Başgil, "Din ve Lâiklik" adlı eserinde Osmanlı devletinin dine dayalı devlet olma özelliğinin Yavuz Sultan Selim'in halifelik ünvanını almasıyla en yüksek seviyesine ulaştığını belirtmiş ve "Gerçi devlette (Kanunnâmei Padişahi) ler vardır ve Halife-Sultan, bu sıfatla (mülk ve milleti) idare için gerek hususî hukuka ve gerek âmme hukukuna mütedaîr, kanun ve nizamlar koyar ve tebaasını bunların ahkamına riayete mecbur eder; fakat bütün bu kanun ve nizamların (şer'î şerif)'e uygun olması şarttır. Devletin hiç bir kanun ve nizamı (şer'î şerif)e aykırı bir hüküm ihtiva etmez." diyerek Osmanlı kanunnâmelerinin tamamıyla şeriata dayandığı görüşünü savunmuştur (208).

Schact ise kanunnâmeler hakkında (209) : "Osmanlı sultanları büyük bir samimiyetle gerçek kanunları teşkil eden kanun veya kanunnâmeler'i koymuşlar, bu şekilde yapmakla kutsal hukuku ihlâl etmediklerine veya ona zıt bir davranışta bulunmadıklarına, fakat onu dinî bakımdan hiçbir farkı olmayan yasalarla tamamladıklarına inanmışlardır." diyerek bu konuda Başgil ile aynı görüşleri paylaşmıştır.

Osmanlı devletinin şer'î devlet yapısında olduğu gö-

(207) İlber Ortaylı, "Osmanlı Devletinde Lâiklik Hareketleri Üzerine", Prof.Dr.Ümit Yaşar Doğanay'ın Anısına Anmağan I, İstanbul, 1982, s.501.

(208) Ali Fuad Başgil, Din ve Lâiklik, İstanbul, 1985, s.179-180.

(209) Schact, a.g.y., s.91.

rüşünü savunanlar ulemânın, devlet teşkilâtı ile çok daha açık bir biçimde bütünleştiğini de kabul etmişlerdir. Şerif Mardin'e göre ulema sınıfı (210), "eğitimi, kazâî ve idârî çatıyı kontrol altında bulundurmaları sayesinde devlet elemanları gibi hareket etmekle ve bu şekilde, dolaylı olarak, devletin sosyal hayatı denetim altında tutmasını temin etmekteydiler."

"Şer'î-örfî" tartışmalarına farklı bir boyut getiren diğer bir görüş de, Osmanlı devletinin "yarı teokratik" bir devlet olduğu görüşüdür. Bu görüşü savunanlardan biri olan Karatepe (211) : "Osmanlı siyasi rejimi, sadece dinî gruplara tolerans tanıdığı için "lâik" sayılamayacağı gibi, kamu bürokrasisi içinde din hizmeti yürüten örgütlenmelere yer verdiği için de "teokratik" sayılamaz." diyerek "yarı teokratik devlet" 'in tanımını şöyle yapmıştır : "Yarı dinî sistem ya da "yarı teokrasi"lerde devlet, toplumda benimsenen inançlardan birine üstünlük tanıyarak, o inancı temsil eden din adamlarına devletin resmi örgütlenmesi içinde yer vermektedir."

Osmanlı devletinin tam teokrasi, yarı teokrasi ve lâik uygulamalar içeren bir devlet olduğu biçimindeki çeşitli görüşlere karşılık Mumcu (212), "Bu imparatorluk tam bir teokrasi olmasına rağmen padişahın şeriat içi ve dışı yetkilerinin son derece genişlediği, örfî hukuk yaratma

(210) Şerif Mardin, Türkiye'de Din ve Siyaset (Makaleler 3), İstanbul, 1991, s.42.

(211) Karatepe, a.g.y., s.157-158.

(212) Mumcu, Divan-ı Hümâyun, s.57.

hakkının hükümdarın kişiliğine sıkı sıkıya bağlı olduğu bir devletti" demiştir.

Bu devletin çeşitli alanlarında şeriata bağlılığı zaman içerisinde farklılıklar göstermiştir. Islahat hareketlerinin başlangıcı ile din-devlet ilişkileri de değişik boyutlara ulaşmıştır.

III.BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİNDE ISLAHAT DÖNEMİNDE ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMU (1789-1876)

A- ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMUNDA MEYDANA GELEN DEĞİŞİKLİKLER

1- Genel Olarak Islahat Hareketleri

XVI.yüzyılın sonlarına kadar büyük bir gelişme gösteren Osmanlı devleti, bu dönemden sonra bir gerileme sürecinin içine girmiştir. Devletin merkez örgütü ile taşra örgütündeki bozulma, yöneticilerin yeteneklerini ve çalışkanlıklarını kanıtlayarak değil, rüşvet vererek, dalkavukluk yaparak iş başına gelmeleri, toplumun her katmanında bozulmaya neden olmuştur (1).

Gerileme döneminde batı karşısında alınan askerî yenilgiler ve bunun sonucunda meydana gelen toprak kayıpları, geleneksel kurumların yozlaşması gibi olaylar bazı devlet adamlarının raporlar hazırlayarak çözümler aralamalarına yol açmıştır (2).

Osmanlı devletinde, bu çözüm arayışları içerisinde XVII.yüzyılda gerçekleştirilen bazı ıslahat hareketleri, XVIII.yüzyılın başlarında Lâle Devri (1718-1730) ile hız kazanmıştır. Bu dönemden III.Selim'in padişahlığına kadar geçen süre içerisinde gerçekleştirilen reformların çoğu askerî alanda olmuştur. Hatta askerî alanda yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak amacıyla açılan "Mühendis Okulları"nın ilki I.Abdülhamit'in saltanatı (1774-1789) sırasında-

(1) Sami Şener, Osmanlı'da Siyasi Çözülme, İstanbul, 1986, s.94 v.d.

(2) Koçi Bey Risalesi, (Haz.:Zuhuri Danışman), İstanbul, 1972, s.25 v.d.

dır (3).

Osmanlı reformları III.Selim ile birlikte yeni bir çehre kazanmıştır. Bu dönemde toplanan "Meşveret Meclisleri" 'nde, ülkenin geri kalmışlığına son vermek amacıyla gerçekleştirilecek reform hareketleri konusunda çeşitli devlet adamlarının görüşleri alınmıştır (4). Meşrevet meclislerine sunulan lâyhalar doğrultusunda Nizam-ı Cedit adıyla çağdaş askeri bir örgütün kurulması kararlaştırılmıştır (5).

Yine bu dönemde ilk defa Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde sürekli Osmanlı elçilikleri kurulmuş (6), Osmanlı devleti için batının genel bir model olmasına dayanan "düzeltme" (Tanzimat) teklifleri de buradan kaynaklanmıştır (7).

Ülke içerisinde ıslahat hareketlerine karşı olan grupların desteği ile çıkan Kabakçı Mustafa Ayaklanması sonucunda III.Selim tahttan indirilmiş (8), Onu IV.Mustafa

(3) Emre Dölen, "Mühendislik Eğitimi", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.II, İstanbul, 1985, s.511-512; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.65-68.

(4) Ahmet Rasim, Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri, (Haz.:H.V.Velidedeoğlu), İstanbul, 1987, s.15 v.d.; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.87-88.

(5) Nizâm-ı Cedit adı geniş anlamıyla, III.Selim'in sadece askeri alanda değil, topluma yönelik her alanda gerçekleştirmeyi amaçladığı ıslahatları anlatmıştır. Bkz.:Enver Ziya Karal, Selim-III'ün Hat-tı Hümayunları.Nizâm-ı Cedit (1789-1807), Ankara, 1988, s.29.

(6) Ercümen Kuran, Avrupa'da Osmanlı İkamet Elciliklerinin Kuruluşu ve İlk Elciliklerin Siyasi Faaliyetleri (1773-1821), Ankara, 1968, s.15 v.d.

(7) Şerif Mardin, Türk Modernleşmesi (Makaleler 4), İstanbul, 1991, s.13.

(8) Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri.XVIII. ve XIX.Asırlarda, Ankara, 1985, s.141 v.d.

izlemiş, kısa bir süre sonra da II.Mahmut tahta geçmiştir. Bu padişah, Nizam-ı Cedit hareketinden aldığı deneyimler sonucunda ıslahat hareketlerinde önemli başarılar elde etmiştir. Öncelikle XIX.yüzyılın başlarında güçlerini iyice artıran ayanlarla görelî bir ittifaka gitmek zorunda kalmakla birlikte (Sened-i İttifak- 1808), daha sonra yönetimin merkezileştirilmesi çabaları ile birlikte ayanları etkisiz hale getirmiş ve başından beri ıslahat hareketlerine karşı olan Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldırmıştır (15 Haziran 1826) (9). Bu ocağın yerine Avrupa tarzında eğitim veren "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adında bir ordu kurulmuştur (10). Yeni ordunun ihtiyaç duyduğu personeli eğitmek amacı ile de okullar açılmıştır (11). Yine bu dönemde merkez yönetiminde hükümetin etkinlik alanının geleneksel yapıdan kurtarılması için Meclis-i Hass-ı Vâkelâ, Dar-ı Şûrâ-yı Bab-ı Ali ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye organları oluşturulmuştur (12). İlk nazırların kurulması da II.Mahmut zamanında gerçekleştirilmiştir (13).

Islahat hareketlerinin daha sağlıklı bir biçimde yürütmesini sağlayacak, eğitilmiş bir kadronun oluşturulması için batı tipinde okullar açılmış (14), kamuoyu oluşturmak amacı ile 1831 yılında Takvim-i Vekâyi adıyla bir gazete

(9) Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.149-150; Lewis, a.d.y., s.79; Shaw, a.d.y., C.II, s.46.

(10) Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.150-151.

(11) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Cahit Yalçın Bilim, Tanzimat Devrinde Türk Eğitiminde Çağdaşlaşma (1837-1876), Eskişehir, 1984, s.13-14.

(12) Stanford J.Shaw, "XIX.Yüzyıl Reform Hareketlerinde 1876 Öncesi Merkezî Yasama Meclisleri I", Tarih ve Toplum, C.XIII, s.76 (1990), s.11-12.

(13) Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.271.

(14) Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.162.

çıkarılmıştır (15). Yine II.Mahmut döneminde sosyal alanda büyük adımlar atılmıştır (ilk nüfus sayımı, batı tipi kıyafetlerin benimsenmesi v.b.) (16).

II.Mahmut'un 1869 yılında ölümü ile birlikte ıslahat hareketleri duraklamamış, tam tersine Mustafa Reşit Paşa'nın çabaları ile büyük bir hızla devam etmiştir. 3 Kasım 1839 tarihinde ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda; bireylerin en temel hakları olan can, mal, ırz ve namuslarının yasal bir güvence altına alınması, askerlik yükümlülük süresinin ve vergilemenin adalet ilkelerine ve yasalara uygun olarak düzenlenmesi belirtilmiştir (17).

Ayrıca bu dönemde Meclis-i Vâlâ'nın zayıflamış olması nedeni ile kanun ve nizamnamelerin hazırlanmasında yeni bir meclise ihtiyaç duyulmuş ve 1854 yılında "Meclis-i Ali-i Tanzimat" adıyla yeni bir meclis oluşturulmuştur (18). 1868 yılında açılan "Şura-yı Devlet" ise yerel meclislerin, merkezle olan ilişkilerini düzenlemiştir (19).

Tanzimat döneminde yoğun bir kanunlaştırma hareketi de başlamış, batıdan birçok kanunlar alınmıştır. Ayrıca yargılamada şer'î mahkemeler yanında "Nizamiye Mahkemeleri" de oluşturulmuştur (20).

(15) Orhan Koloğlu, Takvim-i Vekâyi, Ankara, 1981.

(16) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.195; Ahmet Rasim, a.d.y., s.167.

(17) Halil İnalcık, "Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Belleten, C.XXVIII, S.112 (1964), s.611 v.d.; Yavuz Abadan, "Tanzimat Fermanının Tahlili", Tanzimat-I, İstanbul, 1940, s.31-58.

(18) Shaw, "Merkezi Yasama Meclisleri-I", s.14-15.

(19) Stanford J.Shaw, "XIX.Yüzyıl Reform Hareketlerinde 1876 Öncesi Merkezi Yasama Meclisleri II", Tarih ve Toplum, C.XIII, S.77 (1990), s.43-44.

(20) Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat" Tanzimat-I, İstanbul, 1940, s.160 v.d.

Tanzimat döneminde ülkenin kurtarılması umutları eğitime bağlanmış, eğitim bir devlet politikası olarak ele alınmış ve yeni okullar açılarak eğitimin yaygınlaştırılmasına çalışılmıştır. 1869 yılında çıkartılan "Maarif-i Umu-miye Nizamnamesi" ile eğitim alanında önemli değişiklikler yapılmıştır (21).

Bu ıslahat süreci içerisinde devletin gerek sosyal, gerek ekonomik açıdan giderek çıkmaza girmesi, ülke içerisinde bir muhalefetin doğuşuna neden olmuştur. Namık Kemal, Şinasi, Ziya Paşa ve arkadaşlarınının 1865 yılında kurdukları "İttifak-ı Hamiyet-Yeni Osmanlılar" adlı örgüt mutlak monarşiden meşruti sisteme geçişi istemişlerdir. Bu çabalar, 23 Aralık 1876 yılında sonuç vererek, Kanun-ı Esasî ilân edilmiştir (22).

2- İdarî Alanda Meydana Gelen Değişiklikler

a- Meşveret Meclisleri'ne Şeyhülislâmın Katılması

Meşveret, Osmanlı devletinde Divan-ı Hümayun'un XVII.yüzyılın ortalarından itibaren güçsüzleşmesine paralel olarak sık sık toplanan bir kurul olmuştur. Meşveretler, ilk çıktığı dönemlerde tıpkı ayak divanı gibi belirli kurallara uymadan çalışmışlardır (23).

Başlangıçta özellikle savaş zamanları alınacak ön-

(21) Bilim, a.g.y., s.23 v.d.

(22) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: İhsan Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", Tanzimat-I, İstanbul, 1940, s.757 v.d.; Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, İstanbul, 1975, s.40 v.d.

(23) Mumcu, Divan-ı Hümayun, s.157.

lemlerin geniş bir platformda tartışılması istenildiği anlarda meşveret meclisleri oluşturulmuştur. Nitekim Kâtip Çelebi'nin de belirttiği gibi, bu meclisler savaş zamanlarında askeri taktiklerden anlayan kimselerin görüşlerinin alınması doğrultusunda işlev görmüştür (24). Daha sonraları devletin diğer belli başlı sorunlarının çözümünde de bu tür toplantıların yapılmasına ihtiyaç duyulmuştur.

Meşveretler ya padişahın buyruğu sonucu ya da padişahın buyruğu alınmadan gerçekleşmiştir. Padişahın buyruğu alınmadan toplanan meşveretler ya ölen bir padişahın yerine kimin geçeceğini saptamak için veya padişaha karşı başlayan bir ayaklanmanın etkisiyle düzenlenmiştir (25).

Diğer yandan esas meşveretler, genel olarak padişah buyruğu ile toplanmıştır. Bu tür meşveretlerin toplanması, genellikle bir hatt-ı hümayunun sadrazama yollanması ile olmuş ve toplantı birkaç gün içinde gerçekleştirilmiştir (26). Bu dönemde padişah buyruğu ile toplanan meşveretlerde; sadrazam, şeyhülislâm, kaptan paşa, defterdar, kadıaskerler ve diğer devlet büyükleri ile birlikte, zekâ ve bilgileriyle toplumda saygınlığı olan kişiler yer almıştır (27)

XVIII.yüzyılın sonlarına gelindiğinde padişah buyruğu ile toplanan meşveretlerin tam anlamı ile olmasa bile

(24) Kâtip Çelebi'den Seçmeler, (Haz.:Orhan Şaik Gökyay), İstanbul, 1968, s.80 v.d.

(25) Mumcu, Divan-ı Hümayun, s.158.

(26) I.Abdülhamit'in sadrazama yolladığı bir Hatt-ı hümayunun sureti için bkz.: Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.III, Dersaadet, 1309, s.333.

(27) Konuyla ilgili örnek için bkz.: Mumcu, Divan-ı Hümayun, s.160.

kurumlaştıklarını görmekteyiz (28).

III.Selim, 14 Mayıs 1789 tarihinde tahta çıktıktan bir ay kadar sonra, devletin geri kalış nedenlerinin araştırılmasını sağlamak, bulunan nedenlere çözümler üretilmesini hedeflemek ve bu yönde tartışmalar başlatmak amacıyla "Meclis-i Meşveret" in toplanmasını istemiştir. Üç gün içerisinde toplanan meşverete devletin ileri gelen memurları, kadıları, müderrisleri ve bazı komutanlar katılmıştır (29). III.Selim daha önceki meşveret meclislerine düzenli olarak katılmayan şeyhülislâma özel bir önem verip, görelî olarak kurumlaşma süreci yaşayan meşveret meclislerine sürekli katılmasını sağlamıştır. Nitekim III.Selim'e sunulan ve ülkenin geri kalmışlığını gidermeyi hedefleyen ıslahat lâyiha-ları içerisinde daha sonraları şeyhülislâmlık görevinde bulunacak olan ulemadan Aşir Mustafa Efendi (Şeyhülislâmlığı 1798-1800) ile Ahmet Esat Efendi'nin (Şeyhülislâmlığı 1803-1806) yazıları da bulunmuştur (30). Ahmet Esat Efendi aynı zamanda III.Selim'in yapmayı düşündüğü ıslahat girişimlerini şeriat açısından değerlendirerek ona büyük yardımlar etmiştir. Bu yönde Nizam-ı Cedit adı verilen yeni bir askeri örgütün kurulması için fetva da vermiştir (31).

Bilindiği gibi şeyhülislâmlar Osmanlı devleti içerisinde önemli bir yer tutan Divan-ı Hümayun'un asıl üyeleri

(28) Bu kurumlaşma sonucunda dahi Divan-ı Hümayun'dan farklı olarak, sadece çok önemli sorunlar ortaya çıktığında toplanmış ve ayrıca Divan-ı Hümayun'da olduğu gibi sıkı kurallara bağlı kalınmamıştır. Bkz.: Y.a.g.y., s.157.

(29) Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.IV, s.289.

(30) Karal, Selim-III'ün Hat-tı Hümayunları, s.35 v.d.

(31) Altunsu, a.g.y., s.169; İlmiye Salnamesi, s.569.

degillerdir. Dolayısıyla III.Selim, şeyhülislâmlara meşveret meclisinde sürekli bir yer vererek onların "siyasi bir şahsiyet" (32) haline gelmelerini sağlamıştır.

b- Şeyhülislâmlık Dairesinin Kurulması

Osmanlı devletinde XVI.yüzyıldan sonra şeyhülislâmlar, özellikle halktan kimselerin istedikleri özel fetvaları, fetva eminleri aracılığı ile vermişlerdir. Böylece zaman içerisinde fetva eminlerinin önemi artmış ve bir fetva dairesi ortaya çıkmıştır (33). Buna rağmen 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar şeyhülislâmların kendilerine özgü bir daireleri olmamıştır. Genellikle şeyhülislâm olarak atanan kimse, oturmakta olduğu konak uygun değilse, daha uygun bir yere yerleşmiştir. Bu konağın selâmlık olarak bilinen kısmında şeyhülislâm dairesine ait görevliler bulunup, meşihat makamına ait işleri görmüşlerdir (34).

II.Mahmut, Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra (15 Haziran 1826), Süleymaniye Camii yakınındaki eski Yeniçeri Ağası binasını şeyhülislâma vermiştir (35). 1836 yılına kadar birada sadece şeyhülislâmlarla, fetva heyeti bulunurken, bu tarihten sonra binanın uygun olması nedeni ile ka-diaskerlerle, İstanbul kadısı da buraya nakledilmiş ve şer'

(32) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.138.

(33) Fetva dairesi ve içinde çalışan hizmetliler hakkında, çalışmamızın ikinci bölümünün "Şeyhülislâm'ın Aslı Görevleri" kısmında bilgi verilmiştir.

(34) Uzunçarşılı, İlmiye, s.195-196.

(35) Lewis, a.g.y., s.97; Shaw, a.g.y., C.II, s.66-67; Necdet Sakaoglu, "XIX.Yüzyıl'da Şeyhülislâmlık", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.I, İstanbul, 1985, s.268.

İ daireler biraraya toplanmıştır (36).

Osmanlı devletinde Tanzimat'ın ilânından sonraki dönemde fetva dairesinin yerine fetvahane kurularak çeşitli dava ve hüküm işleri hukuk uzmanlarından oluşan bir komisyona bırakılmıştır (37). 17 Ocak 1878 yılında ise "Fetvahaneye Nizamnamesi" kabul edilmiştir. Bu nizamnameye göre; fetvahanede çalışan görevliler, yirmi müsevvid ve sekiz mülâzım olup "fetvahaneye münhal ve vuku bulmadıkça" kimse kabul edilmeyecektir. Fetvahanenin geliri daha önceleri paylaşıla geldiği şekilde pay edilecektir. Müsevvidlik görevinde yer boşaldığında mülâzımlar arasında en kıdemli olan bu göreve getirilecektir. Hariç müsevvid efendilerin sayısı on ikiyi geçemeyecektir. Fetvahanede boşalan kadrolara imtihanla yetenekli kimseler alınacaktır. Ayrıca "Reis-ül müsevvidin bulunan zat mevleviyete nail olduğunda zaman-ı zabtına kadar memuriyetine devam edip zabtı günü baş müsevvidlikden münfasıl olacağından ilm-i fıkıh-ı şerife en ziyade kesb-i intisab eden ehliyet ve liyakatlısi makam-ı fetvadan baş müsevvidlik memuriyetine tayin olunacaktır" (38).

Böylece II.Mahmut döneminde şeyhülislâmlık dairesinin açılması ile XVI.yüzyıl sonlarından itibaren kaynakları inceleyerek fetvaları hazırlayan fetva emini, diğer devlet organlarıyla siyasal ve ekonomik ilişkileri yürüten kethü-

(36) Uzunçarşılı, İlmiye, s.209.

(37) Uzunçarşılı, İlmiye, s.197. Fetvahane, 3 Aralık 1882 tarihinde çıkartılan bir "Talimat-ı Seniye" ile şer'î ilâm ve hüccetlerin mühürleri, metinde yazılı şer'î hükmün soruna uyup uymadığı, usulüne göre davranıp davranılmadığı konularında karar vermekle de sorumlu tutulmuştur. Bkz.: Mumcu, Divan-ı Hümayun, s.94-95.

(38) Düstur, Birinci Tertip, C.IV, s.76-77.

da, telhisçi, mektupçu v.b. görevliler bir çatı altında toplanmıştır.

c- Meclis-i Vükelâ'ya Şeyhülislâmın Katılması

II.Mahmut zamanında oluşturulan "Meclis-i Vükelâ" ya da günümüzdeki adıyla Bakanlar Kurulu, padişahın Osmanlı hükümetine batılı anlamda yeni bir şekil verme çabaları sonucunda ortaya çıkmıştır (39). II.Mahmut'u böyle bir kurumu oluşturmaya götüren nedenler hakkında değişik görüşler ileri sürülmüştür. B.Lewis, II.Mahmut'un "güçlü ve kimildatılması zor kişiler yerine, uysal ve değiştirilebilir gruplara dayanan bir hükümet sistemine yol hazırlamak" amacıyla böyle bir meclise ihtiyaç duyduğunu söylerken (40); Üçok ve Mumcu, sadrazamın kendi arzuları doğrultusunda yürüttüğü devlet işlerindeki düzensizliklerin giderilmesi ve alınan kararların bir ekip çalışması sonucunda uygulanmasının sağlanması amacıyla II.Mahmut'un Meclis-i Vükelâ'yı oluşturduğunu söylemişlerdir (41).

Bu gibi düşünceler doğrultusunda hareket eden II.Mahmut, sadrazamlık ünvanını bu dönemde başvekillik (42) sıfatı ile değiştirerek, ayrıca dışişleri, içişleri, ticaret, maliye, evkaf gibi yeni bakanlıklar da kurdurarak "hükümdara karşı sorumlu bir kabine sistemine doğru ilkel bir adım

(39) Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.152.

(40) Lewis, a.g.y., s.99.

(41) Üçok-Mumcu, a.g.y., s.307-308.

(42) "Başvekillik" ünvanı II.Mahmut'un ölümü (1839) ile beraber yeniden sadrazamlık ünvanına çevrilmiştir. Zaman içerisinde bu ünvan kısa sürelerle tekrar tekrar kullanılmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Uzunçarşılı, Merkez ve Bahriye Teşkilâtı, s.179.

atmıştır" (43).

Şeyhülislâma da bu kabine içinde daimi bir yer hakkı tanınmıştır. Kushner'e göre, II.Mahmut "kendi merkezileştirme politikası" doğrultusunda gerçekleştirmeyi düşündüğü reformlar için şeyhülislâmlara, kadıaskerlere ve diğer yüksek rütbeli ulemaya önemli temsil yetkileri vererek yenileştirme sürecinde onların desteğini sağlamayı hedeflediğini belirtmiştir. Yine Ona göre, Osmanlı devletinin son yıllarına kadar şeyhülislâmlar kabinenin tam yetkili elemanları olmuşlardır. Şeyhülislâmların konumunda görülen bu fiili anlamdaki güçlenmenin nedenini de Kushner, "reform programlarının hayata geçirilmesi ve ulema üzerinde daha etkili bir kontrol sağlanması" arzusunun bağlamıştır (45).

Kushner'ın söylediği şekilde II.Mahmut döneminde şeyhülislâmların Meclis-i Vükelâ'ya alınıp, kararlara katılma yetkisinin verilmesi acaba gerçekten şeyhülislâmların konumunda önemli bir değişiklik yaratmış mıdır, yoksa bu gelişme sadece bir görüntüden mi ibaret kalmıştır?

Meclis-i Vükelâ'da görüşülen bir konuya şeyhülislâm itiraz etse bile-ki bu olumsuz fetva demektir-meclisin diğer üyeleri kendi aralarında olumlu bir karara varmışlarsa, şeyhülislâmın bu kararı benimsemek zorunda bulunması, onun konumunu kendiliğinden ortaya çıkarmaktadır. Yalnız şu gerçek de gözönünde bulundurulmalıdır ki alınan kararlardan

(43) Bülent Tanör, Osmanlı İmparatorluğu'nda Anayasal Gelişmeler, İstanbul, 1991, s.39.

(44) Berkes, II.Mahmut'un şeyhülislâmları hükümet yönetimi ve planlama kurullarının dışında bıraktığı görüşündedir. Bkz.: Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.169.

(45) Kushner, a.g.m., s.55.

dinle ilgisi bulunanlar ancak padişahın hatt-ı hümayunu ve şeyhülislâmın fetvası ile yasa niteliği kazanarak yürürlüğe girebilmiştir (46).

Abdülmecit döneminde, Meclis-i Vükelâ'ya dahil olan her sınıftan bütün memurlar için padişaha ve devlete sadakatle hizmet edeceklerine dair yemin töreni kabul edilmiştir. Esasları 1850'de kararlaştırılan bu törene göre sadrazam ile şeyhülislâm göreve atanmalarından hemen sonra Bab-ı Ali'de arz odasında, diğer bakanlar ile büyük memuriyete atananlar da Meclis-i Vükelâ'da Kur-an'a el basmak ve önceden hazırlanan bir metni okumak suretiyle görevlerine atanabilmişlerdir. Sadrazam ile ulemanın ve bu sınıftan diğer büyük memurların ise şeyhülislâm huzurunda yemin etmeleri esası kabul edilmiştir (47).

Görüldüğü gibi Osmanlı devletinde yenilikçi ve merkezîyetçi anlayışla birtakım değişikliklerin yapılmaya çalışıldığı dönemde, Meşihat'ın da mutlak anlamda denetim altına alınması amacıyla, şeyhülislâm, Meclis-i Vükelâ'ya dahil edilmiştir.

d- Tanzimat Meclislerinde Şeyhülislâmın Yeri

III.Selim döneminde, devletle ilgili çeşitli konuların konuşulup tartışıldığı meşveret meclislerine benzeyen meclisler, II.Mahmut'un ilk tahta geçtiği dönemlerde de kendini göstermiştir. "Meclis-i Meşveret" ve "Meclis-i Şu-

(46) Sakaoglu, "XIX.Yüzyıl'da Şeyhülislâmlık", s.268; Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.139.

(47) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.118.

ra" adları ile anılan bu toplantılarda sadrazam başkanlığında şeyhülislâm, kadıasker ve diğer devlet ileri gelenlerinin toplanarak kararlar aldıkları, bu kararların padişah tarafından onaylandıktan sonra yürürlüğe girdiği görülmüştür (48).

Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından sonra devletin merkez örgütünde yeni düzenlemeler yapılmış ve II.Mahmut devlet ileri gelenleriyle sık sık toplanarak, öngörülen ıslahatın niteliği ve ne şekilde uygulanacağı konusunda görüş alışverişinde bulunmuştur. Örneğin: Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından birkaç gün sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin ilk şekli denebilecek bir toplantı yapılmıştır. Bu toplantıya Sadrazam Selim Paşa, Şeyhülislâm Mehmet Tahir Efendi, eski şeyhülislâm ile merkezde bulunan devlet ileri gelenleri, ulemadan bazı kimseler katılmışlardır. Toplantıda yapılacak yenilikler görüşülerek, öncelikle müsaderenin kaldırılması kararlaştırılmıştır (49).

II.Mahmut döneminde gerçekleştirilen ıslahat hareketlerinde bu şekildeki toplantılar önemli bir rol oynamıştır. II.Mahmut, bu toplantılara resmi bir kimlik kazandırmak amacıyla 24 Mart 1838 tarihinde "Meclis-i Vâlâ-yı Ah-

(48) Cadırcı, a.g.y., s.185; Shaw, "Merkezi Yasama Meclisleri-I", s.11.

(49) 6 Haziran 1826'da yayınlanan adalet fermanında müsaderenin kaldırıldığı, müslüman ve reayadan her kim olursa olsun öldüklerinde servetlerinin çocuklarıyla varislerine kalacağı ilân edilmiştir. Ancak bu karara uyulmadığından daha sonra yapılan bir toplantı sonucunda müsaderenin mutlak surette kaldırılacağı (Müsadere 1838'de kaldırılmıştır) yeniden ilân edilmiştir. Bkz.: Cadırcı, a.g.y., s.185.

kâm-ı Adliye" adıyla bir meclis oluşturmuştur (50). Bu mecliste yüksek rütbeli birkaç ulemada yer almıştır (51).

Tanzimat döneminde Meclis-i Vâlâ'nın bünyesinde toplanan yasama ve yargı yetkilerini kullanma hakkı birbirinden ayrılarak yasama yetkisini kullanma hakkının 26 Eylül 1854 yılında açılan "Meclis-i Ali-i Tanzimat" 'a verildiği görülmüştür. Bu yeni Meclis'in halkı ilgilendiren konulardaki reformları saptamak ve devlet içindeki refah düzeyini yükseltmek amacıyla çalışması hedeflenmiştir (52). Meclis-i Ali-i Tanzimat üyeliği gerçekte, vekillik veya vezirlik ve dini bir rütbe olan, aktif ya da emekli sadr rütbesiyle sınırlı iken 1857 yılından sonra "Melike Payesi" 'ne sahip ulemanın da atanmasıyla Meclis'teki din adamlarının sayısı giderek artmıştır (53). Bu durum, 1861 yılında iki meclisin "Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye" adıyla birleştirilmesinden ve 1868 yılında "Şûrâ-yı Devlet" ve "Divan-ı Ahkâm-ı Adliye" adıyla yeniden ikiye ayrılmasından sonra da sürmüştür (54).

Tanzimat döneminde geliştirilen "Dâr-ı Şûra-yı Askeri" "Meclis-i Nafia", "Meclis-i Maliye", "Meclis-i Ziraat", "Meclis-i Zaptiye", "Meclis-i Tophane-i Amire" gibi meclis-

(50) Shaw, "Merkezi Yasama Meclisleri-I", s.12; Karal, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 23 Mart 1827'de kurulduğunu belirtmiştir. Bkz.: Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.123. Fakat Meclis'in ilk oturumunun kuruluşundan bir hafta sonra, 31 Mart 1838 tarihinde yapıldığı ve düzenli olarak sürdüğü bilinmektedir. Bkz.: Ahmet Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, C.V, Dersaadet, 1302, s.108.

(51) Kushner, a.g.m., s.57.

(52) Shaw, "Merkezi Yasama Meclisleri-I", s.15.

(53) Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir 13-20, (Yay.:Cavid Baysun), Ankara, 1986, s.21-22.

(54) Kushner, a.g.m., s.57.

lerde ulema sınıfının temsilci sayısı sivil ya da askeri bürokratlara göre çok az olmakla birlikte "bunların kendi özel alanlarının dışındaki kurumlarda temsil olayı gerçeği" (55) oldukça önemli bir adımdır.

Islahat döneminde açılan hemen hemen her mecliste ulemanın sayıca az ya da çok yer alması ve temsil hakkını elinde bulundurması, şeyhülislâmlar için geçerli olmamıştır. XIX.yüzyılda yavaş yavaş ortaya çıkan nezaretlerin başında bulunan nâzırlarla eşit hale gelen şeyhülislâmlar, hükümet üyesi sayılmışlar ve bu sıfatla görevlerinin devamı da içinde buldukları hükümetin iktidarda kaldığı süre ile sınırlı kalmıştır (56).

Tanzimat'ın ilanı ile birlikte, meşihatın yetkileri ve işlevi açısından başka değişiklikler de ortaya çıkmıştır. Şeyhülislâm,1868 yılında devlet sorunlarıyla uğraşmak, yasalar çıkarmak ve bunları uygulamak amacıyla kurulmuş olan "Şûrâ-yı Devlet" 'e üye olarak kabul edilmemiştir (57). Bu meclis, toplum yaşamını ilgilendiren bir dizi yasa hazırlarken fetva almaya gerek bile duymamıştır (58).

Bu uygulama şeyhülislâmın özellikle iç siyaset üzerindeki nüfuzunu oldukça baltalamıştır (59).

e- Meclis-i Meşayih'in Kurulması

Tanzimat'tan sonra şeyhülislâmlığa bağlı olarak ortaya çıkan "Meclis-i Meşayih" adlı kurum tarikatların tek

(55) Kushner, a.g.m., s.56-57.

(56) Kramers, a.g.m., s.488.

(57) Shaw, "Merkezi Yasama Meclisleri-II", s.44.

(58) Sakaoglu, "XIX.Yüzyıl'da Şeyhülislâmlık", s.268.

(59) Kramers, a.g.m., s.488.

çatı altında kontrol altına alınması amacıyla kurulmuştur (60). Mustafa Kara'ya göre bu kurum "II.Mahmut ile beraber başlayan düzenleme ve ıslâh çalışmalarının doğal bir sonucu" dur. Yeniçeriliğin kaldırılışı sırasında ciddi bir şekilde tekkelerle karşı karşıya gelen Osmanlı devleti, Bektaşiliği Yeniçerilikle birlikte ortadan kaldırmak için oldukça büyük bir çaba içerisinde girmiştir (61).

II.Mahmut, Bektaşiliğin ortadan kaldırılması çabaları içerisinde İstanbul'da üçü dışında bütün Bektaşî tekkelerini kapatmış, Rumeli ve Girit'teki bazıları dışında taşrada da aynı işlemi tekrarlamıştır. Tarikatlar üzerindeki kontrol görevi için Nakşibendiler ve Mevleviler tercih edilmiş, Bektaşiler ise ya gizlenmişler ya da Mevlevilik gibi tarikatlar içinde sözde yer almışlardır (62).

Bu karışık olaylar arasında devlet, 1866 yılında Şeyhülislâm Refik Efendi'nin (63) çabalarıyla "Meclis-i Meşayih" i kurmuştur. Bu Meclis, Osmanlı devletindeki bütün tekke ve tarikatların yönetim ve denetimini üstlendiği gibi tasavvufi düşüncenin gelişmesi ve yayılması için gereken önlemleri almıştır (64).

Meclis'in ilk şekli bir başkan ve altı üyeden meydana gelmiştir. 1875 yılından itibaren Meclis'e, "Meclis-i Meşayih"

(60) İlker Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, İstanbul, 1987, s.109.

(61) Kara, a.g.y., s.302.

(62) Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.109.

(63) Şeyhülislâm Refik Efendi tasavvuf düşüncesi ile yakından ilgilenmiştir. Biyografisi için bkz.: İlmiye Salnamesi, s.596.

(64) Mustafa Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Tasavvuf ve Tarikatlar", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.IV, İstanbul, 1985, s.985.

yih Nazırı" adıyla, tekke şeyhlerinin dışında, devlet temsilcisi görünümünde bir kişi daha ilâve edilmiştir. Aynı yıl meclise müderrislerden bir de kâtip atanmıştır (65).

Osmanlı devletinde yapılan tüm bu çabalara rağmen, tekkeler hükümetin tam kontrolü altına alınamamış, ancak hayat alanları daraltılabılmıştır (66).

(65) Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Kara, a.g.y., s.304.

(66) Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.110.

3- Adli Alanda Meydana Gelen Değişiklikler

a- Şeyhülislâmın Şeriattaki Yetkileri

Tanzimat'tan önce Osmanlı devletinde üç tip mahkeme adalet sisteminde yer almıştır. Bunlar şeriat mahkemeleri, cemaat mahkemeleri (67) ve konsolosluk mahkemeleri(68)'dir.

Şeriat mahkemeleri, müslüman halk arasında çıkan her türlü anlaşmazlıkları, Osmanlı tebaası arasında doğan ve medeni hukukla ilgili olmayan karışıklıkları ve bir de aynı konuda Osmanlı tebaası ile yabancı devletler tebaası arasında meydana gelen davaları görmüşlerdir. Bu mahkemelerin en üst kademesini "Arz Odası" oluşturmuştur. Arz Odası iki bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümün başında Rumeli Kadiaskeri, ikinci bölümün başında ise Anadolu Kadiaskeri bulunmuştur (69).

Arz Odası'ndan sonra "Mevleviyet" denilen büyük eyaletlerin mahkemeleri ile kaza mahkemeleri gelmiştir. Bu mahkemelerin başında ise kadılar bulunmuştur (70).

Osmanlı devletinde, II.Mahmut devrine kadar Arz Odası'nda (üst şeriat mahkemeleri)Anadolu ve Rumeli Kadiaskerleri ile İstanbul kadısı,sadrazamın başkanlığında şer'i da-

(67) Cemaat mahkemeleri, devlet içerisinde bulunan müslüman olmayan halkın bağlı buldukları cemaat içinde, meydana gelen sorunları kendi geleneklerine göre çözümü işine bakmışlardır. Bkz.: Bülent Tahiroğlu, "Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1985, s.595; Üçok-Mumcu, a.g.y., s.330.

(68) Konsolosluk mahkemeleri, kapitülasyonlardan yararlanan yabancı uyruklu kişiler arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmüşlerdir. Bkz.: Tahiroğlu, a.g.m., s.595;Üçok-Mumcu, a.g.y., s.330.

(69) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.148-149.

(70) Y.a.g.y., s.149.

vaları görürlerken, bu dönemden sonra davaların sadrazam yerine şeyhülislâmın başkanlığında görülmesi kuralı kabul edilmiştir. Üçok ve Mumcu bu durumu, "o zamana kadar yalnız sembolik görevleri olan şeyhülislâmların artık edimsel olarak devlet örgütünde rol oynamaya başlaması" (71) şeklinde değerlendirirken, Karal da o tarihe kadar "İslâmiyette daima müstakil ve farklı hizmetler olarak kabul edilmiş olan fetva verme ve şer'î kaza" işlerinin birleştirilmesi olarak ifade etmiştir (72).

II.Mahmut, adalet örgütünü tam anlamı ile ele alamamıştır. Ancak Tanzimat dönemine gelindiğinde yargı örgütü büyük bir ciddiyetle ele alınmıştır. Tanzimat hareketi şer'î mahkemelerin görevini ve nüfuzunu daraltmak yolunu seçmiştir. Adalet hayatı ve hukukî konularda modernleşme çabaları, Tanzimat döneminin başlıca niteliklerindedir (73).

Tanzimat ile hukuk alanında ortaya çıkan değişimlerin başında 1840 tarihli "Ceza Kanunnâmesi" (74), 1850 tarihli "Kanunnâme-i Ticaret", 1858 tarihli "Kanunnâme-i Arazi" (75) gelmiştir.

Bu kanunnâmelerden hazırlanışı sırasında şeyhülislâmın onayının alınması açısından, Arazi Kanunnâmesi önemlidir. Kanunnâmenin hazırlanması sırasında bir komisyon oluş-

(71) Üçok-Mumcu, a.g.y., s.330.

(72) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.138.

(73) Ortaylı, Türkiye İdare Tarihi, s.274.

(74) Tanzimat döneminde 1840 yılında çıkarılan "Ceza Kanunnâmesi" 'ni takiben, 1851 yılında "Kanun-î Cedit", 1858 yılında "Ceza Kanunnâme-i Hümayunu" adlı kanunlar yürürlüğe girmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Tahir Taner, "Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku" Tanzimat-I, İstanbul, 1940, s.227.

(75) Düstur, Birinci Tertip, C.I, s.165.

turulmuştur. Komisyon, Divan-ı Hümayun kaleminde araziye ait yazılmış eski ve yeni kanunları, kullanılan fetva suretlerini inceleyip, düzenlemiştir. Yeni kanunun "Fıkıh esaslarıyla istilahlara aykırı düşmemesi için de ayrıca şeyhülislâmla muhabere edilmiştir. Bu sayede eski kanunların baki kalan hükümleriyle yeni iradelerin istilzam eylediği değişiklikler nazarı itibare alınmıştır " (76). Meclis-i Ali-i Tanzimat'ın mazbatasında da, bu kanunnâmenin eski hükümlerin dışında yeni bazı hükümler de içerdiği ve bu yeni hükümlerin zaman içerisinde Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta görüşülerek, Fetvahane ile haberleşerek verilmiş olduğu hatırlatılarak, uygulanmasının zorunlu olduğu belirtilmiştir. Mazbatada son olarak, "mesail-i şer'îyeye tatbik ve kâffe-i tabirâtı, mustalahat-ı şer'îyeye tevfiğ olunmak lâzım geleceği cihetle, evveleminde bir kere heyetiyle dahi menzur-i hazreti şeyhülislâmi olmak lazimedden olmağın" denilerek Arazî Kanunnâmesinin şeyhülislâma gönderilmiş olduğu da kaydedilmiştir. Yine aynı kayıtlara göre şeyhülislâmlık bu Kanunnâmeyi incelemiş ve "zam ve i-lâvesi münasip görülen bazı mevaddı havi bir kât'a müzekke-reyle iade buyurmuş" tur (77).

Tanzimat ile birlikte başlayan hukuk yenileşmesi ilerlediği sıralarda devletin bir "Medeni Kanun" 'a da ihtiyaç duyduğu anlaşılmıştır.

Tanzimat'ın önemli kişilerinden biri olan Ali Paşa (1815-1871) o zamanların en ileri Medeni Kanunu olan ve pek

(76) Ömer Lütüfi Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi (Toplu Eserler-1), İstanbul, 1980, s.333.

(77) Aktaran, Y.a.d.Y., s.334.

çok devletin hukukunu etkileyen "Fransız Medeni Kanunu" nun bazı ufak değişikliklerle kabulünü isterken, ünlü tarihçi Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895) ve grubu da hukuk düzeninin en önemli unsuru olan Medeni Kanunu, Hıristiyan bir ülkeden almak yerine, mevcut İslâm Medeni Hukuk Kurallarını sistemli bir biçimde biraraya getirme görüşünü savunmuştur (78).

Uzun tartışmalar sonucunda Ahmet Cevdet Paşa grubunun düşünceleri uygun görülmüş ve 1868 yılında bir komisyon oluşturulmuştur (79). Fakat dönemin şeyhülislâmı Hasan Fehmi Efendi, şeriat işlerinin kendi makamının yetki alanında olduğu teziyle, 1870 yılında bu komisyonu dağıtmıştır. Şeyhülislâmta kurulan bir başka komisyon konu üzerinde çalışmaya başlamıştır. Çok ağır giden çalışmaların ürünü olan kısımlar sonradan imha edilmiştir. Bir süre sonra Cevdet Paşa işe yeniden başlayarak, 1876 yılına kadar "Mecelle" nin on altı cildini tamamlamıştır (80).

Mecelle temelde İslâmın Hanefi fıkhnının esaslarına dayandırılarak hazırlanmış olmakla birlikte bu hukukun düzenlediği alana da tam bir birlik getirememiştir. Ayrıca Hanefi fıkhnının esas alınması diğer Sünni mezheplere mensup Osmanlı vatandaşları için de önemli bir sakınca oluşturmuştur (81). Kapsamı içerisinde kişi, vakıf, aile, miras hukuklarına yer verilmemiştir. Bu durum Ortaylı tarafından "Şeriatçı görüş sahiplerinin modern dünya koşulları karşısında çaresizliklerini kabul ettiklerinin açık belirtisi" şeklin-

(78) Sıddık Sami Onar, "İslâm Hukuku ve Mecelle", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, C.III, İstanbul, 1985, s.582.

(79) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.173.

(80) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.222.

(81) Velidedeoğlu, a.g.m., s.191 ; Üçok-Mumcu, a.g.y., s.328

de değerlendirilmiştir (82).

Osmanlı devletinde Tanzimat döneminde çıkartılan bu yeni kanunları uygulayabilmek için yeni mahkemelere de ihtiyaç duyulmuştur. Çünkü o döneme kadar, İslâm hukukuna göre eğitilmiş, mahkemede tek başına çalışan, savcı ve avukat gibi yardımcılardan yoksun kadıların hizmet gördüğü şeriat mahkemeleri devlet içerisinde görev yapmıştır. Bu mahkemelerin kaldırılıp, yerine yeni ve modern mahkemelerin kurulması da olanaksızdır. Çünkü bu dönemde ülke içerisinde İslâm hukuku uygulamaya devam etmiştir (83).

Tanzimatçılar bir yandan yeni mahkemeler kurma, bu mahkemelere iyi eğitilmiş yargıçlar yetiştirme, savcılık, avukatlık kurumlarını adalet örgütüne sokma hazırlıkları yaparlarken, bir yandan da şeriat mahkemelerini düzenlemeye çalışmışlardır (84).

1840 tarihinden sonra ticaret konusundaki anlaşmazlıklara ayrı mahkemelerin bakması esası kabul edilmiştir. İlk olarak İstanbul'da Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak bir mahkeme kurulmuş, 1848 yılında yabancı devletlerin baskısı ile "Karma Ticaret Mahkemesi" oluşturulmuştur. 1850 "Ticaret Kanunu" nun kabulü ve "1861 Ticaret Yargılama Kanunu" nun yayınlanmasından sonra ise tüm tüccarları kapsamına alan "Ticaret Mahkemeleri" açılmıştır. Ticaret Mahkemeleri'nde şeyhülislâma danışma yalnızca müslümanları ilgilendiren davalarda ve o da tarafların önceden davanın şer'î esaslara göre görülmesini kabul ettikleri durumlarda sözkonusu olabil-

(82) Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.141.

(83) Üçok-Mumcu, a.g.y., s.330.

(84) Y.a.g.y., s.330.

miştir (85).

Ayrıca yine Tanzimat döneminde şeriat mahkemelerinin yanında "Nizamiye Mahkemeleri" adı verilen ve modern yargılama usulleri uygulayan mahkemeler kurulmuştur. Yavaş yavaş şeriat mahkemelerinin yetki sahasını daraltan bu mahkemeler ulemanın sürekli itirazlarına hedef olmuştur. Ulemanın itirazlarına karşı Nizamiye Mahkemeleri'ni savunmak üzere bir risale yazan Ahmet Cevdet Paşa, bu mahkemeleri klâsik hukukçuların "Mezalim Mahkemeleri" (86) ile karşılayarak savunmuştur (87).

Tanzimat döneminde adalet örgütü oldukça büyük bir çeşitlilik göstermiştir. Bu dönemde devlet içinde beş çeşit mahkeme dikkati çekmiştir. Bunlar : Şer'îyye, Nizamiyye, Ticaret, Cemaat ve Konsolosluk mahkemeleridir. Şeriat mahkemeleri, müslüman topluluğun üyeleri arasındaki kişisel davaları karara bağlama konusunda otoritelerini sürdürmüşlerdir (88). Şeyhülislâmların adlî yetkileri, şeriat mahkemeleri üzerinde sınırlanmış, yeni açılan modern mahkemeler bunların sorumluluğuna verilmemiştir. Bu dönemde birbirinden çok ayrı iki hukuk sisteminin yanyana bulunması mahkemelerde çok önemli görev-yetki çekişmelerine neden olmuştur (89).

(85) Mardin, (Makaleler-4), s.124 v.d.; Mustafa Reşit Belgesay, "Tanzimat ve Adliye Teşkilâtı" Tanzimat-I, İstanbul, 1940, s.214-215.

(86) Mezalim Mahkemeleri, yargılama yetkisinin doğrudan siyasi otoriteye ait olduğu, yaptırım gücünün etkililiği ile diğer mahkemelerden ayrılan olağanüstü mahkemelerdir. Bkz.: Mümtaz'er Türköne, Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu, İstanbul, 1991, s.73.

(87) Ahmet Cevdet Paşa, Tezâkir 40-Tetimme, s.85 v.d.

(88) Kushner, a.g.m., s.62.

(89) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.138-139; Okandan, a.g.y., s.97.

**b- Huzur Murafaalarının Şeyhülislâmın Başkanlığında
Yapılması**

"Sadreyn" de denilen Anadolu ve Rumeli Kadıaskerleriyle, İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları veya taşradaki kadılar huzurunda görülmüş olan bir davayı iki taraftan biri kabul etmezse o dava sadrazam huzurunda yeniden görüşülmüş ve buna "Huzur Muhakemesi" veya "Huzur Murafası" denilmiştir (90).

Huzur Murafaaları, haftada iki kez yapılmıştır. Cuma günleri kadıaskerler, çarşamba günleri İstanbul, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadıları Paşa Kapısı'na gelerek sadrazamın başkanlığı altında murafaa davalarını inceleyerek hüküm vermişlerdir (91).

1834 yılına kadar, haftada iki gün olarak devam eden Huzur Murafaaları, bu tarihten sonra, cuma günleri namaza yetişmek için süre az olduğundan dolayı pazartesi ve perşembe günlerine alınmıştır. Fakat Bab-ı Ali'nin 1836 yılında perşembe gününü tatil günü olarak kabul etmesinden dolayı bu gün salıya çevrilmiştir (92).

1838 yılında sadrazamlık ünvanının "Başvekâlet" e çevrilmesi üzerine Arz Odası Murafası da denilen bu Huzur Murafaalarının bundan sonra şeyhülislâm kapısında yine kadıaskerler ve İstanbul Kadısının katılmaları ile şeyhülislâmın başkanlığında görülmesi kabul edilmiştir (93).

(90) Uzunçarşılı, İlmiye, s.211.

(91) Y.a.q.y., s.211-212.

(92) Ahmet Lütü Efendi, Tarih-i Lütü, C.IV, Dersaadet, 1292, s.167.

(93) Y.a.q.y., C.V, s.123.

Mecelle Cemiyeti'nin oluşturulmasından sonra kaleme alınan nizamnâme ile davalara "bidayeten" ve "istinafca" Nizami Mahkemelerin bakması kararlaştırılmış ve böylece Huzur Murafaalarına gerek kalmamıştır (94).

Şeyhülislâmın başkanlığında toplanan Huzur Murafaalarında fetva emini, Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlikleri, İstanbul Kadısı, Evkaf müfettişi, Reisü'l-müsevvidin denilen Fetvahane müsevvidi hazır bulunmuşlardır. Dava önce hangi mahkemede görülmüş ya da hangi hakimin yargısı dahilinde ise o kadı iki tarafı sorgulamış, ardından bu sorgulama ve konu hakkındaki konuşmalara murafaada bulunanlar katılarak düşüncelerini söylemişlerdir. Sonuç, murafaayı yöneten hakim tarafından davacılara duyurulmuştur (95).

4- Şeyhülislâmın Eğitim Üzerindeki Etkileri

Osmanlı devletinde XVI.yüzyılın sonlarından itibaren gerileyip, bozulmaya başlayan medrese düzenini, yeniden eski parlak günlerine döndürmek amacıyla düşünülen ıslahat hareketleri, XVIII.yüzyılın sonlarına gelindiğinde de bir başarı gösterememiştir (96).

III.Selim döneminde de, medreselerin ıslahı için bazı girişimler olmuşsa da ulemanın karşı koyması yüzünden olumlu sonuç alınamamıştır. Padişah, kadılık için istediği düzenlemeleri müderrislere de uygulamak istemiş, bu amaçla şeyhülislâma gönderdiği Hatt-ı hümayunda, müderrislerin ehliyetli olmalarına ve sınavsız hiçbirine yetki belgesi

(94) Uzunçarşılı, İlmiye, s.213.

(95) Y.a.d.y., s.214.

(96) Uzunçarşılı, İlmiye, s.241 v.d.

verilmemesine özen gösterilmesini emr etmiştir (97).

II.Mahmut döneminde, Yeniçeri Ocagı'nın kaldırılmasından sonra, yeni kurulacak orduya eleman sağlamak amacı ile, o zamana kadar iyice çağın gerisinde kalmış medreselerin yanında, askeri amaçlı okullar açılmıştır. III.Selim zamanında açılan Mühendishane okulları yeniden düzenlenmiş, "Tıbhane-i Amire" ve "Mekteb-i Harbiye" adıyla iki yeni okul kurulmuştur (98).

Bu üç okuldan özellikle, 1827 yılında açılan Tıbbiyenin, ulemanın tepkisiyle karşılaşıacağı düşünülürken, beklenenin tam tersine ulema bu okulun kuruluşunda ve gelişmesinde hiçbir engel çıkartmamış, hatta birçok kişi medreseyi bırakarak yeni tıp okulunda eğitim vermiştir. Tıp hocaları arasında ismine rastlanan ve ulemadan birisinin oğlu olan Müneccimbaşı Osman Efendi frengi üzerine batı dillerinde yazılan bir kitabı çevirmiştir (99).

II.Mahmut zamanında eski medrese sisteminin ıslahı yönünden bir çaba harcanmamıştır. Ancak bu dönemde ilk eğitim zorunlu hale getirilmiş (100), mahalle mekteplerinden yetişen çocuklara ilk-ortaokul arası eğitim veren Rüşdiye okulları açılmıştır (101). Diğer yandan II.Mahmut dö-

(97) Y.a.q.y., s.260.

(98) Bilim, a.q.y., s.13 v.d.

(99) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.180 v.d.

(100)II.Mahmut tarafından 1824 yılında çıkartılan ve ilk eğitimi zorunlu kılan ferman, "İslâmlıkta dünya işlerinde her işin başında din gereklerini öğrenmek geldiğini; bunun yapılmamasının Tanrı yardımından yoksun kalışın baş nedeni olduğunu; din işlerini ve İslâm inançlarını öğrenme bir din gereği olduğu için bundan sonra çocukların zenaata verilmeyip mahalle okuluna verileceğini" bildirmiştir. Bkz.: Y.a.q.y., s.175.

(101)Bilim, a.q.y., s.15;Hasan Ali Koçer, Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu, Ankara, 1984, s.40 v.d.

neminde açılan Meclis-i Umur-ı Nafia'nın ilk eğitimi dünya işlerine ait bir iş sayarak, bu alanda gerekli olan reformları özetleyen raporu, şeyhülislâmlık makamı tarafından şiddetle eleştirilmiştir. Tartışmalar, "Kur'an, tevcit ve öteki din konuları nasıl okutulmalı?" sorusu etrafında toplanmıştır. Berkes'e göre bu tartışmalar sonucunda (102) "Sivil hayat alanındaki ilk eğitim dinsel alan olarak eskiden olduğundan daha fazla dünya eğitiminden ayrılıyordu". II.Mahmut'un, ilk eğitim nazırlığının ulemadan birine verilmesi teklifini "din alanını ilgilendiren bir iş" olduğu gerekçesi ile şeyhülislâmlık makamına aktarması sonucunda, ilk eğitimin dinsel alanın içinde kalması kesinleşmiştir (103).

Tanzimat dönemine girilirken, ülkedeki eğitim, her ikisinin de kaynağı mahalle mektebi olan, taşrada ve İstanbul'da "dine dayalı" eğitim ile İstanbul'da sınırlı "batı örneği" eğitim olmuştur. Medreseler, taşrada geri ve sönük manzaralar verirlerken; İstanbul'dakiler, XVII.yüzyıldakinden çok daha düşük seviyeli ve bagnaz olmuşlardır (104).

Bu dönemde eğitim bir devlet politikası olarak ele alınarak, reformların yapılmasında gerek duyulan yeni kadroları yetiştirmek amacı ile batılı tarzda okullar açılması düşünülmüştür. Düşünceleri belirli bir karara bağlamak amacıyla, 1845 yılında din, ordu, bürokrasi kesimlerinden seçilen uzman ve aydınlardan oluşan "Meclis-i Maarif-i Muvakkat" kurulmuştur. Bu kurul, eğitim alanında yapılacak çe-

(102) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.178.

(103) Y.a.g.y., s.178.

(104) Koçer, a.g.y., s.45 v.d.

şitli ıslahat hareketleri ile ilgili bir rapor hazırladıktan sonra "Meclis-i Maarif-i Umumiye" olarak değiştirilmiştir (105).

Tanzimat döneminde, ulema tarafından eğitim sistemindeki reformlara yönelik olarak sergilenen tutumlar ne kadar olumsuz olsa da, bunlara sistemi denetlemek ve reformları başlatmak için oluşturulan pek çok komisyon ve divanlarda yer verilmiştir. Özellikle Meclis-i Maarif-i Umumiye' de ulemanın mevcudiyeti çok belirgin olmuş, pek çok ulema kökenli kişi bu Meclis'in başkanlığını yürütmüştür (106).

Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin almış olduğu kararlar zaman geçirilmeden uygulamaya koyulmaya çalışılmıştır. Öncelikle Sıbyan mektepleri üzerinde ıslah çalışmaları yapılmıştır. Bu okulların daha yüksek seviyedeki eğitime bir basamak oluşturmasna ve bu amaçla ıslah edilmeye çalışılmalarına karşın, ulema bu çabalara kesin bir şekilde karşı çıkmıştır. Bu okullardaki etkin dini müfredat, muhafazakâr yöntemler ulema için bir dayanak noktası olmuş ve "pek çok okul eskiden neyse öyle" kalmıştır (107).

Tanzimat döneminde "Mekatib-i Rüştiye Nezareti" (1847) kurularak, II. Mahmut döneminde açılan rüştiyelerin sayıları arttırılmıştır (108). Daha önce rüştiyelere öğrenci hazırlamak için açılan idadiler, rüştiye üzerinde, lise-ortaokul düzeyine çıkarılmıştır. Ayrıca üniversite öğrenimi-

(105) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.168; Sadrettin Celâl Antel, "Tanzimat Maarifi", Tanzimat-I, İstanbul, 1940; s.446 v.d.; Bilim, a.g.y., s.19.

(106) Kushner, a.g.m., s.65.

(107) Y.a.g.m., s.64-65.

(108) Bilim, a.g.y., s.19.

ne başlangıç olmak üzere modern liselerin "Sultanî" adıyla açılması düşünülmüştür. İlk açılan sultanî "Galatasaray Sultanîsi" olmuştur (1868) (109). Bu okulun açılışında öteki dinlerin temsilcileri ile birlikte şeyhülislâm da hazır bulunmuştur. Okulun açılışından sonra, ulema arasında müslüman çocuklarının okula verilmesine karşı resmî bir muhalefet olmamıştır (110).

Tanzimat döneminde rüştiye, idadî ve sultanî okullarının müfredatı dini konuları da içine almıştır. Ulema bu ilkeleri öğretmekle birlikte "aynı zamanda birtakım hümanist alanlarda" da dersler vermiştir (111).

Tanzimat döneminde ayrıca rüştiyelere öğretmen yetiştirmek amacıyla Öğretmen Okulları, Mülkiye, Adliye, Ziraat-Maden, Telgraf Mektepleri gibi meslek okulları ile askeri alanda da okullar açılmıştır (112). Ulemadan bazı kişiler açılan bu meslek okullarında dersler vermişlerdir (113). 1851 yılında Osmanlı kültürünü geliştirme ve akademik çalışmalarını teşvik amacıyla kurulan Encümen-î Danîş'in üyeleri arasında da ulemadan kimselere rastlanmıştır (114).

Tanzimat ile birlikte bir yandan batılı anlamda okullar açılırken, bir yandan da medreselerin ıslahı üzerinde durulmuştur. Fakat bu ıslah hareketini gerçekleştirmek için şeriatin öz kaynaklarına inilmesi gerektiği saptanın-

(109) Y.a.g.y., s.53; Necdet Sakaoglu, "Tanzimat Okulları" Tarih ve Toplum, C.XII, S.72, (1989), s.29.

(110) Ed. Engelhardt, Tanzimat, (Çev: Ayda Düz), İstanbul, 1976, s.171 v.d.; Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.239-240.

(111) Kushner, a.g.m., s.65.

(112) Sakaoglu, "Tanzimat Okulları", s.30.

(113) Kushner, a.g.m., s.65.

(114) Y.a.g.m., s.66.

ca, bunu gerçekleştirebilecek yetenek ve bilgide ulemanın devlet içerisinde bulunmadığı düşünülerek, ıslah hareketi ciddi bir şekilde ele alınmamıştır (115). Ancak yine de Tanzimat döneminde medreselerin ıslahı konusunda çok sınırlı bir girişim söz konusu olmuştur. O da "Tanzimat Şeyhülislâmı" Meşreb Efendizâde Mehmet Arif Efendi zamanında "Mualimhane-i Nüvvab" adı ile yeni bir medresenin kurulmuş olmasıdır (1853-1854). Şer'î mahkemeler için hakim yetiştirmek amacı ile açılan bu kurum, Meşihat Makamı'na bağlanmıştır. Bununla birlikte mevcut medreselerden birinin ıslah edilmesi yolu ile oluşturulmayıp yeniden kurulduğundan Tanzimat'ın genel tutum ve yönetimine uygun olmuştur (116).

Osmanlı devletinde açılışına ilk defa 1843 yılındaki "Meclis-i Muvakkat" te karar verilen "Darülfünun", ulemanın direnci nedeni ile ancak 1870 yılında açılabilmiştir (117). Ancak bu kurumda din ve dinle ilgili konuların öğretilmesinde geniş çapta eksikliği kapatmak amacıyla görevlendirilen de yine ulema olmuştur (118). Darülfünun 1871 yılında, ulemanın karşı çalışmaları ve Abdülaziz'in istibdatçı bir idare kurmak istekleri nedeni ile kapatılmıştır (119). Darülfünun'un kapatılmasına neden olan olay ise, okulun hocalarından olan Cemalettin Efgani'nin bir konferansı sırasında siyasi toplumu bir organizmaya benzeterek, bu yapıya bir ruh gerektiğini, bu ruhun da ya Tanrı vahiyiyle ya da fel-

(115) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.168.

(116) Hatemî, a.g.m., s.504; Hüseyin Atay, "Medreselerin Islahatı", A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.XXV, (Atatürk'ün 100.Doğum Yılına Armağan), (1981),s.23 v.d.

(117) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.204-205.

(118) Kushner, a.g.m., s.65.

(119) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.206-207.

sefe ile saglandığını belirterek, ikincisinin bir insan yapısı olmasına karşılık, birincisinin hatasız mutlak Tanrı gerçekliği olduğunu söylemesiyle başlamıştır. Bu sözleri değiştirilerek "fen" lerin "din"e üstün olduğu ileri sürülerek çıkartılan bir karışıklık yüzünden Darülfünun kapatılmıştır (120). Ancak 1874 yılında Cevdet Paşa'nın Maarif Nazırlığı döneminde Darülfünun'un iki fakültesi-hukuk ve sivil mühendislik- Galatasaray Sultanisi içerisinde yeniden açılmıştır (121).

Tanzimat döneminin sonuna gelindiğinde ulema, açılan bazı batılı anlamdaki okullarda eğitimci, oluşturulan kimi komisyon ve kurullarda ise üye olarak yer almıştır. Şeyhülislâmlık makamının eğitim kurumları üzerindeki yetkileri de medreselerle sınırlı kalmıştır. Ortaylı bu gelişmeleri şöyle ifade etmiştir (122): "Islahat döneminde yetiştirilen lâik bürokrasi modernleşmeyle toplum hayatındaki etkisini arttırdıkça ilmiye sınıfı da kenarda kalmıştır".

5-Şeyhülislâmlık Makamına Mali Yönden Yeni Düzenlemeler

Getirilmesi

Tanzimat döneminde malî alanda girişilen ıslahat hareketlerine paralel olarak, şeyhülislâmların gelirleriyle ilgili alanlarda da bazı değişiklikler yapılmıştır.

Arpalık usulü (123), istendiği şekilde işlememesi üzerine bu dönemde kaldırılarak, ilmiye sınıfından azl edilenler veya emekliye ayrılanlar "Tarik maaşı" adıyla aylığa

(120) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.237.

(121) Y.a.q.y., s.240.

(122) Ortaylı, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, s.144.

(123) Arpalık usulü ile ilgili ayrıntılı bilgi, çalışmamızın ikinci bölümünün "Şeyhülislâmın Malî Kaynakları" başlığı altında verilmiştir.

bağlanmıştı (124). 20 Rebiyyü'l-ahir 1256 H.(21 Haziran 1840) tarihli bir takrirda, şeyhülislâm dairesi "ekabir ve memurlarına arpalık ve maişet ve menâsıb eshabına Rebiyyü'l evvel ayına mahsuben" toplam beş yüz altmış sekiz bin yüz yirmi beş kuruş ayrıldığı belirtilmiştir. Bu paranın elli bin kuruşu "'Mesned-i Fetva-yı Penahiye" ye, iki yüz bin altı yüz seksen kuruşu "Arpalıklar" a (tarik maaşı anlamında, eski ismi ile kullanılmıştır.), yetmiş yedi bin sekiz yüz doksan beş kuruşu "Menasıb-ı Rumeli" ye, doksan beş bin kırk dört kuruşu "Menasıb-ı Anadolu"ya ayrılmıştır. Geri kalanı da Rumeli ve Anadolu Kadıaskerlerine,mevleviyetlere, çeşitli hizmetlilere ve çalışan memurların maaşlarına değişik şekiller de dağıtılmıştır (125).

1258 H.(1842-1843) tarihli, şeyhülislâm kethüdası İbrahim Nesimi mühürlü bir başka takrir de ise şeyhülislâmın Mansure Hazinesinden maaşının ödenmesi istenmiştir(126)

1261 H.(1845) tarihli bir "masarrıfat muhasebesinden suret ita'sı" nda ise şeyhülislâma, sadrin efendilere,Rumeli ve Anadolu kadılarına, arpalıklara ve mevleviyetlere v.s.'ye maliye hazinesinden ayrılan bir aylık maaşın toplam altı yüz yedi bin yediyüz doksan altı kuruş olduğu belirtilmiştir (127).

Tanzimat döneminde ayrıca bir "İlmiye Tekâüd Sandığı" kurularak, ölen memur ailelerine bir miktar maaş tah-

(124) İbnül Emin Mahmut Kemal, a.g.m., s.282.

(125) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 2042, (20 R 1256/21 Haziran 1840).

(126) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 3787 (Yıl: 1258/1842-1843).

(127) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 1395 (Yıl: 1261/1845).

sis edilmiştir (128). Bu konuyla ilgili 1 Safer 1263 H.(19 Ocak 1847) tarihli bir buyrultu (129): "Şeyhülislâm sabık müteveffâ Asım Efendi'nin taallukatından Saibe ve Rabia hanımlara beşer yüz kuruş maaş tahsis ve atiyeye verilmesine dair" şeklindedir.

Tanzimat döneminden önce şeyhülislâmların ve çeşitli ilmiye mensuplarının gelirlerinin belirli bir miktarını oluşturan "boğça baha" v.b. gelirler de, bu dönemde büyük küçük devlet memuru ve hizmetlilerine maaş bağlanmasından sonra tamamen kaldırılmıştır (130).

Bu dönemde şeyhülislâm ve ilmiye mensuplarına maaş bağlanması ile o zamana kadar düzenli bir gelirleri olmayan ve bu nedenle zaman zaman çeşitli yolsuzluk olaylarına karışarak, ülke düzenini bozan hareketler sergileyen ilmiyenin ileri gelen kimselerinin, bu davranışlarının önüne geçilmeye çalışılmış, fakat tam anlamıyla başarıya ulaşılamamıştır.

(128) İbnül Emin Mahmut Kemal, a.g.m., s.282.

(129) B.B.A.-Cevdet Tasnifi/Adliye, 3236 (1 5 1263/19 Ocak 1847).

(130) Mustafa Nuri Paşa, a.g.y.,C.III-IV,s.329 (dipnot 38).

**B- ŞEYHÜLİSLÂMLIK KURUMUNUN DEVLET YÖNETİMİ ÜZERİNDEKİ
ETKİLERİ**

Padişahlar ile Olan İlişkiler : Osmanlı devletinde, ıslahat döneminde göreve atanan şeyhülislâmların bazıları sultanların ve vezirlerin güvenilir yardımcıları olmuşlar ve onların modernleşme politikalarının uygulanmasına destek vermişlerdir. Bu dönemde görevlendirilen şeyhülislâmlar-özellikle görev süreleri içerisinde önemli ıslahat hareketleri gerçekleştirilenler-dönemin padişahı tarafından kişisel nitelikleri dikkate alınarak atanmışlardır (131). Örneğin: III.Selim zamanında, Mekkî Mehmet Efendi (D.1714-Ö.1797), Esseyyit Mehmet Kâmil Efendi (D.1728-Ö.1800), Hâmidîzâde Mustafa Efendi (D.1731-Ö.1793) gibi şeyhülislâmlar, kısa bir süre görevlerini sürdürdükten sonra, padişahın tasarladığı yenilik hareketlerine uygun fikrî yapıda bulunmadıkları düşüncesi ile azl edilmişlerdir (132).

III.Selim, gerçekleştirmeyi düşündüğü ıslahat hareketlerinde kendisine destek olması ve ulema arasında ortaya çıkma olasılığı fazla olan çeşitli direnişleri, onları etkileyerek önleyebilmesi amacı ile yenilik taraftarı olan Salihzâde Ahmet Esat Efendi'yi (D.1737-Ö.1814) 1803 yılında şeyhülislâmlık makamına getirmiştir. Bu şeyhülislâm, III.Selim'in ıslahat hareketlerini şeriat açısından formüle ederek büyük yardımlarda bulunmuştur. "Nizâm-ı Cedit" adı ve-

(131) Kushner, a.g.m., s.56.

(132) Altunsoy, a.g.y., s.159 v.d.; İlmiye Salnamesi, s.557 v.d.

rilen yeni ordu ve askeri örgütün kurulması için fetva veren de bu şeyhülislâm olmuştur (133).

III.Selim, tahta geçtikten sonra düşündüğü ıslahat hareketlerinden pek çoğunu, kadro yetersizliği nedeni ile tam anlamı ile gerçekleştirememiştir. Yapmayı başardığı yenilikçi hareketlerde gerici çevreler tarafından anlaşılammıştır. Yenilikçi hareketleri engellemek amacı ile çıkan Kabakçı Mustafa Ayaklanması (1807); sonucunda III.Selim yaptıklarını da kendi eliyle tasfiye etmiştir (134).III.Selim'in tahttan indirilmesi ve çıkan karışıklıklarda öldürülmesinin ardından, padişah olan IV.Mustafa'nın iktidarı kısa sürmüştür. II.Mahmut tahtı ele geçirerek, Şeyhülislâm Salihzâde Ahmet Esat Efendi'den aldığı fetva ile IV.Mustafayı katl ettirmiştir (135).

II.Mahmut'un padişahlığının ilk zamanlarında, kısa bir süre şeyhülislâmlık görevini sürdüren Salihzâde Ahmet Esat Efendi, 1808 yılında azl edilmiştir. Bunun nedeni de, ıslahat hareketlerine karşı çalışmalarını sürdüren gerici kimselerin, "Nizâm-ı Cedit Şeyhülislâmı" adını verdikleri Salihzâde'ye bir suikast düzenlemelerinden çekinilmiş olmasıdır (136).

II.Mahmut'un padişahlığı sırasında en dikkat çeken

(133) İlmiye Salnamesi, s.569; Süleyman Sadeddin, a.q.y., s.119-120; Altunsu, a.q.y., s.169-170.

(134) Mumcu, Siyaseten Katl, s.168-169; Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.77 v.d.

(135) Mumcu'ya göre, II.Mahmut katl emrini çeşitli zorunluluklar nedeni ile vermiştir. Bu nedenlerin başında IV. Mustafa'nın hayatta olmasının, II.Mahmut'u tahttan indirerek, başa geçme olasılığını artırması gelmiştir. Bkz.: Mumcu, Siyaseten Katl, s.200.

(136) Altunsu, a.q.y., s.170.

şeyhülislâmlardan birisi Mekkizâde Mustafa Asım Efendi (D.1773-Ö.1846) olmuştur. Bu kimse, II.Mahmut zamanında iki kez şeyhülislâmlık görevine getirilmiştir. İlk göreve getirilişi 1818 yılında olmuştur. Fakat zamanın nişancısı ve II.Mahmut'un üzerinde büyük etkisi olan Kırımlı Mehmet Sait Halet Efendi ile çekişmesi sonucunda 1819 yılında azl edilmiştir (137). 1823 yılında ikinci kez şeyhülislâmlığa getirilmiştir. Bu dönem, II.Mahmut dönemi ıslahatlarının henüz tam olarak netleşmediği bir dönemdir. Padişah 1825 yılında ıslahat plânlarında oldukça büyük ilerlemeler kaydedildiğinde Mustafa Asım'ın ilerideki zorlu dönemlerde ulemayı yönlendirme açısından çok zayıf bir karaktere sahip olduğu sonucuna vararak onu azl etmiştir. Onun yerine yeni dönemin özel şartlarına daha iyi uyum sağlayacağını düşündüğü Kadızâde Mehmet Tahir Efendi'yi (D.1747-Ö.1838) getirmiştir (138).

II.Mahmut döneminde yapılan ıslahat hareketlerinin pek çoğu Kadızâde Mehmet Tahir Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında gerçekleştirilmiştir. Özellikle askeri alandaki ıslahat hareketleri de bu dönemde olmuştur. 1826 yılında, yeni askeri birliklerin kurulmasını tartışmak amacıyla ulema liderlerinin de hazır bulunduğu bir dizi toplantı gerçekleştirilmiştir (139). Bu toplantılarda ortaya çıkan bir

(137) İlmiye Salnamesi, s.590; Süleyman Saadeddin, a.g.y., s.124-125; Altunsu, a.g.y., s.179.

(138) Kadızâde Mehmet Tahir Efendi'nin biyografisi için bkz.: Süleyman Saadeddin, a.g.y., s.128-129; İlmiye Salnamesi, s.587-588; Altunsu, a.g.y., s.186-187.

(139) Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.XII, Dersaadet, 1309, s.159-165.

teklif; yeni baştan bir ordu kurmak yerine, Yeniçeri askerlerinden yapılacak kayıtlarla, yeni birlikler oluşturulması; eğitimi ve malzemesiyle farklı Yeniçeri birliklerinin biçimlendirilmesi şeklinde olmuştur. Böylece yeni birlikler, Yeniçerilerin faal kesimini oluşturacak; eski birlikler ise bir çeşit ihtiyat askerî olarak korunacaktır (140).

Tasarı genel hatları ile belirlendikten sonra, yeni bir askerî kanun çıkartılması amacı ile, yine 1826 yılı içinde, Şeyhülislâm Kadızâde Mehmet Tahir Efendi'nin evinde bir toplantı yapılmıştır. Olayı İslâm fıkhi açısından değerlendiren ulemâ temsilcileri, tasarıya oybirliği ile destek vermişlerdir. Daha sonraki tarihlerde toplanan bir kurul da, şeyhülislâmın hazırladığı iki fetvanın okunması ile sona ermiştir. Birinci fetva, askerî eğitimin dinî bir emir olduğunu; ikinci fetva ise bu görevden çekinenlerin çeşitli cezalarla cezalandırılmasını bildirmiştir (141).

II.Mahmut döneminde gerçekleştirilmesi kararlaştırılan askerî alandaki ıslahat hareketlerinden çekinen ve geleceklerinden şüpheye düşen Yeniçeriler bir ayaklanma hareketi başlatmışlardır. Bu ayaklanma kısa sürede bastırılarak, Yeniçeri Ocağı kaldırılmış (15 Haziran 1826-Vak'â-i Hayriye), yerine "Asakir-i Mansûre-i Muhammediyye" ismi verilen yeni bir ordu kurulmuştur (142).

(140) Y.a.g.y., C.XII, s.169; Ahmet Lütfi Efendi, Tarih-i Lütfi, C.I, İstanbul, 1290, s.125-126.

(141) Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.XII, s.172-173.

(142) Engelhardt, a.g.y., s.15 v.d. Ayrıca Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasını sağlayan yasa metni için bkz.: Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.XII, s.311-315; Ahmet Lütfi Efendi, a.g.y., C.I, s.357-361; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları, C.I, Ankara, 1984, s.666-672.

Bu dönemde "Mehterhane" bölüklerinin de yeniden örgütlenmesi girişimlerinde bulunulmuş ve bu yenilenme işleri de II.Mahmut'un güvendiği şeyhülislâmı Kadızâde Mehmet Tahir Efendi'nin gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Yine yeni oluşturulan ordu da askerlerin başlıklarının fes biçiminde olması düşünülmüş; fakat İslâm toplumunda başlığın bir statü sembolü olması nedeni ile Osmanlı yöneticileri bu önemli sorun için ulemânın olurlarına alma gereği duymuşlardır. Sorun şeyhülislâmın evinde tartışılmış; ulema olur cevabına karşılık, aralarından bazılarının, haftada iki defa vaaz vermek ve ordu içindeki genel dinî işleri gözetmek üzere kışlalara vaiz atanmasını istemişlerdir. Bu uygulama padişah tarafından onaylanmış, ücret sorunu şeyhülislâma havale edilmiştir. O da her birine 100 kuruş ücret belirlemiştir (143).

II.Mahmut zamanında, örnekleri de görüldüğü gibi padişah şeyhülislâm ilişkileri son derece iyi bir çerçevede içerisinde devam etmiştir. II.Mahmut düşündüğü ıslahat hareketlerini gerçekleştirirken ulemanın tepkisini üzerine çekmemek için sık sık şeyhülislâm fetvasına başvurmuştur.

Sultan Abdülmecit zamanında da devlet içerisinde yenilikçi şeyhülislâmlar görev almıştır. Bunlardan adı en çok anılan Şeyhülislâm Meşrebzâde Mehmet Arif Efendi (D.1791-Ö.1858)'dir. Şeyhülislâmlığı sırasında kadıların sosyal ve malî durumunu düzeltmeye çalışmış, kadı yetiştirmek için Süleymaniye'de "Muallimhane-i Nüvvab" ı kurmuştur (144).

(143) Ahmet Lütfi Efendi, a.g.y., C.I, s.255-256. Ayrıca bkz.: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Asâkir-i Mensûre'ye fes giydirilmesi hakkında Sadr-ı Azamın takrirî ve II.Mahmut'un Hatt-ı Humâyunu", Bellekten, C.XVIII, (1954), s.223-230.

(144) İlmiye Salnamesi, s.591-592; Süleyman Saadettin, a.g.y., s.131-132; Altunsoy, a.g.y., s.190.191.

Osmanlı devletinde I.Mustafa döneminden itibaren zaman zaman rastlandığı gibi Tanzimat döneminde de Sultan Abdülaziz'in hal' edilmesinde şeyhülislâm fetvasına ihtiyaç duyulmuştur. 1876 yılının Mayıs ayında ortaya çıkan Talebe-i Ulum Ayaklanması sonucunda bir hükümet değişikliği meydana gelmiştir. Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi bu ayaklanma sonucunda Mahmut Nedim Paşa Hükümeti ile birlikte görevden uzaklaştırılmış, yerine İmâm-ı Sultânî Hafız Hasan Hayrullah Efendi şeyhülislâmlık görevine getirilmiştir. Meşrutiyeti ilân etmek arzusunda olan yeni hükümet üyeleri, bu isteklerini gerçekleştirilebilmek için Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesini zorunlu görmüşlerdir. Bu amaçlarını da şeyhülislâmdan aldıkları fetva ile gerçekleştirmişlerdir(145). Fetva şöyledir(146):"Emir-ül müminin olan zeyd muhtelişşuur ve umuru siyasiyeden bîbehre olup emualî miriyeyi mülk ve milletin takat ve tahammül edemeyeceği mertebe masarifi nefsanıyesine sarf ve umuru diniye ve dünyeviyeyi ihlâl ve teşviş ve mülk ve milleti tahrip edip bekası mülk ve millet hakkında muzır olsa, hal'i lâzım olur mu? el cevap olur."

Abdülaziz'in hal'inden sonra tahta geçen V.Murat, padişah olduktan sonra aklî dengesizliğinin ortaya çıkması üzerine, yine 1876 yılı içerisinde, Seyhülislâm Hafız Hasan Hayrullah Efendi'nin fetvası ile tahttan indirilmiştir(147)

(145) Engelhardt, a.g.y., s.271-272; Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.101 v.d.; İlmiye Salnamesi, s.605-606; Okandan, a.g.y., s.129-130; Danişmend, a.g.y., C.IV, s.256 v.d.

(146) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.108.

(147) Y.a.g.y., C.VII, s.361 v.d.; Danişmend, a.g.y., C.IV, s.284.

Islahat döneminde padişahlar, gerçekleştirmeyi düşündükleri ıslahat hareketlerini destekleyecek, ulemayı etkileyerek kendi yanların yer almlarını sağlayacak nitelikteki şeyhülislâmları bu göreve atamışlar, bu niteliklere sahip olmadıklarını anladıkları şeyhülislâmları ise kısa süre içersinde azl etmişlerdir. Abdülaziz döneminin sonuna kadar, kademe kademe bir nazırlık mevkisine kadar inen şeyhülislâmların siyasal olaylarda yeniden ağırlıklarına hissettirmeleri, Sultan Abdülaziz'in hal'i sırasında şeyhülislâm tarafından verilen fetva ile olmuştur. Akli başında bir padişahın "Şuuru muhtel" şeklinde fetva vererek tahttan indirilmesinde büyük rol oynayan şeyhülislâm, aynı zamanda istendiğinde dinin siyasete kolayca alet edilebileceğinin bir örneğini daha vermiştir.

Ayaklanmalarda Şeyhülislâmlık Kurumunun Etkileri : Osmanlı devletinde ıslahat dönemi içersinde ilk büyük çaplı ayaklanma Kabakçı Mustafa Ayaklanması'dır.

III. Selim devrinde Nizam-ı Cedid programını yürütmek için kuvvetli bir ıslahatçı ekibin bulunmaması, aydın sınıfın ıslahat düşüncesini kabul edememesi ve devlet içersinde bir barış devrinin kurulamaması nedeni ile bu ıslahat hareketleri başarıya ulaşamamıştır (148).

Bu dönemde ulemadan birkaç kişi ile devlet hizmetinde görev alan kimselerden oluşan bir aydın sınıf, Avrupa uygarlığının ileri ve üstün bir uygarlık durumuna gelmiş olduğunu anlamış, geri kalan ulemanın çoğu ise ıslahat ha-

(148) Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.77

reketlerine büyük bir düşmanlık beslemiştir (149). Bu düşmanlığın en başta gelen nedeni de Nizam-ı Cedid kadrosu tarafından kendilerinin ortadan kaldırılacağı, bu kadronun tümüyle ulemanın yerini alacağı korkusudur. Diğer önemli bir neden de, ulemanın bir bölümünün batılılaşmayı Osmanlı düzeni açısından sakıncalı görmüş olmalarıdır (150).

Eğitilmiş asker sayısının gittikçe artması, kendi ocaklarının değerinin azalacağını düşünen Yeniçerilerin de tepkisini çekmiştir (151). Diğer yandan yolsuzluklardan şikayetçi olan halk da yapılan ıslahat hareketlerine karşı düşünceler beslemeye başlamıştır (152).

III.Selim'in ıslahat hareketlerine karşı ulemanın, yeniçerilerin ve halkın direnişlerini örgütleyen ve bu kitleleri gizliden gizliye kıskırtan kimseler de O'nun en yakınındaki devlet adamlarıdır. Bir yandan padişah olma arzusunda olan Şehzade Mustafa ve O'nun adamları, diğer yanda ıslahat hareketlerine karşı fikirler besleyen sadaret makamı Musa Paşa (153) ile Şeyhülislâm Atâullah Efendi(154) gizliden gizliye ulemayı, yeniçerileri ve halkı kıskırtmış-

(149) Y.a.g.y., s.77; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.III-IV, s.215.

(150) Yetkin, a.g.y., C.II, s.66.

(151) Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.VIII, s.182; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.III-IV, s.214.

(152) Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.VIII, s.186; Yetkin, a.g.y., C.II, s.67.

(153) "Sadri Esbak Morevi Osman Paşa kerimesinin hafidi ve bir divan efendisinin oğludur." Bkz.: Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.VIII, s.273.

(154) Şeyhülislâm Esseyyit Mehmet Atâullah Efendi'nin biyografisi için bkz.: İlmiye Salnamesi, s.571; Süleyman Saadettin, a.g.y., s.120-122; Altunsoy, a.g.y., s.171-172. Ayrıca bkz.: Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.VIII, s.70.

lardır (155).

taya çıkan ve III.Selim'in hal'i ile sonuçlanan "Kabakçı Mustafa Ayaklanması" Karadeniz boğazında muhafız olarak bulunan Yeniçeri yamaklarına Nizam-ı Cedit elbisesi giydirilmek istenmesi ile başlamıştır. Köse Musa Paşa'nın yamakları, "Nizam-ı Cedit elbisesi giyerseniz dinden çıkarsınız, giymezeniz yok edileceksiniz" diyerek kışkırtması üzerine ayaklanan yamaklar, başlarına Kabakçı Mustafa'yı geçirerek ve oldukça büyük bir halk kitlesini arkalarına alarak İstanbul'a yürümüşlerdir. Asiler on bir Nizam-ı Ceditçinin ismini şeyhülislâm ve ulema aracılığı ile III.Selim'e göndererek, bunların idamını istemişlerdir. Listenin padişaha verilmesinden sonra Şeyhülislâm Ataullah Efendi, yanında Rumeli ve Anadolu Kadıaskerleri ile birlikte ulemadan bazı kimseleri de yanlarına alarak asilerle buluşmuştur. Böylece ulema resmen ayaklanmaya karışmıştır. III.Selim'in asilerin istediği on bir kişiyi onlara vermesinden sonra, bu sefer Şeyhülislâm Ataullah Efendi'nin verdiği fetva ile kendisi tahttan indirilmiştir.Yerine IV.Mustafa geçirilmiştir(156).

Tanzimat dönemine gelindiğinde ulemanın da içerisinde etkin bir şekilde yer aldığı "Kuleli Vak'ası" dikkat çekici bir olaydır. Bu olayın niteliği, hükümet darbesi yapmak için kurulmuş olan gizli bir cemiyetin meydana çıkarıl-

(155) Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.VIII, s.189.

(156) Kabakçı Mustafa Ayaklanması ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, C.VIII, s.194 v.d.; Yetkin, a.g.y., C.II, s.64 v.d.; Karal, Osmanlı Tarihi, C.V, s.82 v.d.; Danişmend, a.g.y., C.IV, s.85 v.d.; Mustafa Nuri Paşa, a.g.y., C.III-IV, s.214 v.d.; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Kabakçı Mustafa İsyanına Dair Yazılmış Bir Tarihçe" Belleten, C.VI, s.23-24, (1942), s.253-261.

masıdır. Cemiyetin kurucuları, taraftar kazanmak için, cemiyetin şeriat için çalışmakta olduğu ve ulema ile vükelâdan pek çok üyesi bulunduğu yolunda propaganda yapmışlardır. Kendisine üye olması teklif edilen Mirliya Hasan Paşa, olayı hükümete yansıttınca, cemiyetin varlığı öğrenilmiş ve tutuklanan cemiyet üyeleri Kuleli kışlasında haps edilmişlerdir. Bunların sorgulamaları, sadrazam, şeyhülislâm, serasker, Meclis-i Ali-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ ve Meclis-i Dar-ı Şura-yı Askerî başkanlarından kurulan bir komisyon ile yapılmıştır (157).

Kuleli Vak'ası, çeşitli araştırmacılar açısından değişik şekillerde yorumlanan bir olaydır. İgdemir, "Kuleli Vak'ası'nın ileri bir hareket olmaktan ziyade o zaman bilhassa Hıristiyanlar lehine yapılan bazı ıslahatı hazmedemeyenlerin, belki de Abdülmecid'in şahsını iztihdaf eden bir hareket olduğunu kabul etmek icap etmektedir." görüşündedir (158). İgdemir, bu yargıya varırken aynı zamanda topluluk üyelerinin şeyh, hoca, medrese öğrencisi ve "alelâde halktan insanlar" olmalarını da bir delil olarak vermiş ve "işlerinde münevver denilebilecek, hürriyetten, meşrutiyetten, bunların mâna ve mahiyetinden anlayabilecek bir tek adam olmayan bu küçük zümrenin" devrimci bir girişimde bulunamayacağını da öne sürmüştür (159). O'na göre (160): "bi-

(157) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VI, s.95-96; Danişmend, a.g.y., s.188-189.

(158) Ulug İgdemir, Kuleli Vak'ası Hakkında Bir Araştırma, Ankara, 1937, s.38.

(159) Y.a.g.y., s.35.

(160) Y.a.g.y., s.37.

lâkis irticaî şekil ve mahiyet taşıyan bir teşebbüs olduğunu gösterecek bazı dânneler vardır."

Igdemir'in bu düşüncelerine karşın bazı araştırmacılar "Kuleli Vak'ası" nın ilerici bir hareket olduğu görüşündedirler. Bu olayın Meşrutiyet'in ilân edilmesi amacı ile gerçekleştirilmediğini, fakat ülkenin idaresini beğenmeyen "bazı hamiyetli zevatın inkılâp yapılmasını ve Sultan Abdülmecit'in yerine Veliaht Abdülaziz Efendi'nin tahta çıkarılmasını zarurî gördükleri" ni düşünen Ahmet Bedevi Kuran'a göre (161): "...Cemiyet rüesası mutaassıb ve görgüsüz insanlar değildi ve bu zevatın hareketlerine yalnız din mefhumu âmil olmamıştır."

Kuleli Vak'ası'nın "inkılâpçı" bir hareket sayılması görüşünde olan Şerif Mardin de bu görüşünü şöyle açıklamıştır (162): "... hakikatin bir diğer cephesi de Kuleli Vak'asına iştirâk edenleri harekete getiren memnuniyetsizlik, daha sonra Yeni Osmanlıları harekete geçirmiş olan memnuniyetsizliğin aynı idi ve Yeni Osmanlılar, 'inkılâpçı' sayıldıkları taktirde, Kuleli Vak'asına sebep olanların da 'inkılâpçı' sayılmaları icabeder."

Batılı bazı tarihçiler de "Kuleli Vak'ası" nı "ilerici" bir hareket olarak değerlendirmişlerdir. Engelhardt (163), "Abdülmecit'i saltanatının ilk günlerinden beridir çevreleyen, yüce iktidara yönelten, yanılta, tecrübesiz ve

(161) Ahmet Bedevi Kuran, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nde İnkılâp Hareketleri, İstanbul, 1959, s.61-62.

(162) Şerif Mardin, Türkiye'de Toplum ve Siyaset (Makaleler 1), İstanbul, 1990, s.243.

(163) Engelhardt, a.d.y., s.105.

iradesiz efendiye entrikalarına araç edip yolsuzluklarına bilinçsizce suç ortağı eden oligarşiydi. Orduda başlayan ihtilâlcî hava çok geçmeden Ulemâ sınıfında ve yüksek memurlar arasında yayıldı. Daha iyi bir geleceğe eğilim her yanda göze çarpıyordu." diyerek bu olayın "ilerici" bir karakter taşıdığını açıklamıştır.

Tanzimat döneminde görülen ve "Talebe-i Ulûm Ayaklanması" adı verilen diğer bir ayaklanma hareketi ise Abdülaziz'in tahttan indirilmesine kadar uzanan olayların bir başlangıcı olmuştur.

Abdülaziz'in saltanatının son yıllarında, Rus yanlısı Mahmut Nedim Paşa sadrazamlık görevinde bulunduğu sıralarda, Rusya başta Balkan ayaklanmalarını kışkırtmak olmak üzere Osmanlı devletini kesin olarak çökertmeye yönelik bir politika izlemiş, bir yandan da elçisi Ignatiyef ve adamları aracılığı ile devletin iç işlerine karışmıştır (164).

Bu tarihlerde görülen Hersek Ayaklanması, yabancı devletlerin müdahaleleri, Bulgaristan ihtilâli, Selânik olayı; Avrupa'nın Türkler aleyhine dönmesi, Osmanlı devletinin her tarafında büyük heyecan uyandırmıştır. Kaynağı Rus elçiliği olan bazı söylentilere göre ise birkaç gün içinde müslümanlar hıristiyanları katletmeye kalkışacaklardır. bu arada Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, güvenliğin ve düzenin sağlanması için Rus kuvvetlerinin gönderilmesini istemiştir (165).

Ülke içerisindeki bu olaylara engel olmak ve olayla-

(164) Yetkin, a.g.y., C.II, s.199.

(165) Karal, Osmanlı Tarihi, C.VII, s.101.

rın kaynağı olan Mahmut Nedim Paşa'yı sadrazamlıktan uzaklaştırmak amacı ile medrese öğrencileri 10 Mayıs 1876 tarihinde ayaklanmışlardır (166). Onların hedefledikleri devlet adamları arasında bu ayaklanmanın çıkmasından birkaç gün önce Rus elçisi Ignatiyef'in yanına giderek, ondan oğlu için iltimasta bulunmasını isteyen Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi (167) de vardır (168).

Talebe-i Ulûm Ayaklanması'nın sonucunda medrese öğrencisi hedefine ulaşmış, sadrazamlığa Mütercim Rüştü Paşa atanırken, şeyhülislâmlığa da Hasan Hayrullah Efendi getirilmiştir (169).

Din-Devlet İlişkileri: Osmanlı devletinin kuruluşundan

III.Selim dönemine kadar geçen zaman içerisinde dinin devlet yönetimini hangi ölçülerde etkilediği, bu dönemde yönetim biçiminin "teokratik", "yarı teokratik" ya da "lâik" devlet şekillerinden olduğu oldukça tartışılan bir konudur (170).

Islahat dönemine kadar Osmanlı devletinin tam bir "İslâm teokrasisi" olduğu görüşünü savunan bazı araştırmacılar, bu yapının özellikle halifelik makamının Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı devletine geçişi ile belirgin-

(166) Danişmend, a.g.y., C.IV, s.253-254.

(167) Şeyhülislâm Hasan Fehmi Efendi'nin biyografisi için bkz.: İlmiye Salnamesi, s.599-601; Altunsoy, a.g.y., s.199-201.

(168) Yetkin, a.g.y., C.II, s.199.

(169) Yücel Aktar, İkinci Meşrutiyet Dönemi Öğrenci Olayları (1908-1918), İstanbul, 1990, s.55.

(170) Konuyla ilgili tartışmalar çalışmamızın ikinci bölümünde "Din-Devlet İlişkileri" başlığı altında incelenmiştir.

leştigini ileri sürmüşlerdir (171). Oysa Osmanlı devletinin güçlü olduğu dönemlerde halifelik ünvanı kullanılmamıştır. Bu ünvanın kullanılması çok daha geç -devletin zayıflamaya başladığı dönemlerde- gerçekleşmiştir. Kaynarca Antlaşması (1774) büyük bir siyasal yenilgi belgesi olarak Osmanlı halifeliğinin "ruhanî niteliğini", devletlerarası hukuk içine sokmuştur (172). Osmanlı devleti, 1789 Aynalı Kavak Tenkihnâmesi'nde ise Kırım'ın Rusya tarafından ilhakkını tanımakla beraber bu müslüman ülke üzerinde halifeliğin kendisine verdiği ruhanî haklardan yararlanmak istemiş ve bunun Rusya tarafından tanınmasını sağlamıştır (173). Böylece III.Selim den sonra halifelik ünvanı resmi ünvanlar arasında yer almıştır. Bu uygulama kimi araştırmacılar tarafından Osmanlı devletinin "tamamen teokratik bir devlet" olması şeklinde değerlendirilmiştir (174).

Osmanlı devletinde II.Mahmut dönemine gelindiğinde uygulanan merkezileşme politikası ve yürütülen modernleşme hareketleri kaçınılmaz olarak din-devlet ilişkilerine yeni boyutlar kazandırmıştır. Ç.Özek bu durumu şöyle ifade etmiştir: "...özellikle 'halifelik' niteliğinden yararlanarak şeriata dayalı Sultan'ın mutlak iktidarı altında, merkezi bürokratik bir mutlak monarşi yaratmıştır" (175). Bununla birlikte Osmanlı modernleşmesinde üst sınıf ilmi üyelerinin

(171) Özek, a.g.y., s.403 v.d.

(172) Berkes, Türkiye'de Çağdaşlaşma, s.141.

(173) Ortaylı, "Osmanlı Devleti'nde Lâiklik Hareketleri Üzerine", s.502-503.

(174) Sadri Maksudi Arsal, "Teokratik Devlet ve Lâik Devlet", Tanzimat-I, İstanbul, 1940, s.92.

(175) Özek, a.g.y. s.400.

daha çok merkezi devlet paralelinde hareket etmeleri (176) ve padişahın "otokrasisini" destekledikleri de bilinmektedir (177). Dolayısıyla II.Mahmut "halifelik sıfatına" sığınarak ulemayı yanına almış ve bazı modernleşme hareketlerinde onların desteğini sağlamaya çalışmıştır. Nitekim II.Mahmut, Yeniçeri, ayanları ve askeri tımarları kaldırma gücünü ulemaya dayanarak gerçekleştirmiştir.

Yine şeriat dışında bir adalet sisteminin oluşturulması,şer'î kurumlar yanında dinsel nitelikte olmayan yerel, eğitim ve siyasal yapı kuruluşlarının gerçekleştirilmesi sırasında da ulemanın yardımlarını almıştır. Yalnız eğitim konusundaki yenileşmelere dinsel çevrelerin gösterdiği direnişe II.Mahmut karşı çıkmamıştır. Böylece dinsel güç, devlet yapısı üzerindeki "şer'î katılığın" sürdürülmesine neden olmuştur (178).

II.Mahmut'un gelenekselliği ve yeniliği birlikte sürdürme isteği, toplumun da "ikileşmesine" yol açmıştır. Fakat eğitim, yargı ve kültür alanlarında eski ile yeninin çatışması sonucu geleneksel kurumlar yıpranmış ve giderek yerlerini modern kurumlara bırakmaya başlamışlardır. Bununla birlikte geleneksel muhalefet nedeni ile de yeni kurumların yerleşmesi güç olmuştur (179).

Ayrıca II.Mahmut'un "kişi hak ve özgürlüklerinin e-

(176) İlber Ortaylı, "18.Yüzyılda İlmıyye Sınıfının Toplumsal Durumu Üzerine Bazı Notlar", Orta Doğu Teknik Üniversitesi Gelişme Dergisi, 1979-1980 Özel Sayısı, s.158.

(177) Mardin, Makaleler-1, s.228.

(178) Özek, a.g.y., s.404-405.

(179) Y.a.g.y., s.405 v.d.

şitliğini" gerçekleştirmeye yönelik girişimleri, Hıristiyan halkın "uluslaşması" olgusunu hızlandırırken, Müslüman Türklerin de "İslâmcılık" eğilimlerini güçlendirmiştir (180).

Osmanlı devletinde yönetim örgütünü gerçekleştirme, düzeltme ve keyfi yönetime son verip hukuka dayalı bir devlet sistemi oluşturma çabaları 3 Kasım 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilân edilmesine yol açmıştır. Bu tarihten sonra siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda batılı kurumlar oluşturulmaya çalışılmıştır. Tanzimat ile birlikte getirilen bu yeni düzenlemelerin o dönemde nasıl bir devlet yapısı oluşturduğu tartışmalı bir konu olmuştur. Arsal, Tanzimat Fermanı'nın ağırlıklı olarak "dini sahada hıristiyanlara ve umumiyetle gayrimüslimlere bahşedilmiş selbestî ve selâhiyetleri" (181) içerdiğinden devletin teokratik yapısının devam ettiğini ileri sürmüştür. Modernleşme çabalarının da ülke içerisinde "yarı dinî" devlet anlayışını oluşturduğunu ileri süren kimi araştırmacılar da; bu dönemde İslâm dininin devlet dini olarak devam etmesinin yanında yapılan yeni kanun ve tüzüklerle yavaş yavaş dini ilkelerden uzaklaşıldığını ifade etmişlerdir (182).

Tanzimat Fermanı sayesinde batı hukukunun bazı temel kanunlarının ilk defa Türk-İslâm toplumu içerisine girmesi nedeni ile devletin dinden arındırılmasına doğru ilk adım atılmıştır. Ayrıca bu dönemde gerçekleştirilen ıslahat ha-

(180) İslâmcılıkla ilgili genel bilgi için bkz.: İsmail Kara, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İslâmcılık Tartışmaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ansiklopedisi, C.V, İstanbul, 1985, s.1405 v.d.

(181) Arsal, a.g.y., s.92.

(182) Başgil, a.g.y., s.181-182 ; Dursun, a.g.y., s.415.

reketleri (183) "...kafalarda ve şuurlarda, zihniyetlerde, o an için olmasa bile, zamanla yavaş yavaş tesirini icra ederek, sonunda mevcut siyasi rejimin ağırlığını ve memleketin ictimai ve siyasi durumunun arz ettiği tehlikeyi hissedebilen bir zümre yaratmıştır."Nitekim 1865 yılında ortaya çıkan Genç Osmanlılar hareketinin önde gelen isimleri Namık Kemal, Sinasi, Ziya Paşa vb. ülke içersinde yeni bir yönetimin kurulması için çaba harcamışlardır. Tanzimatı şer'î hukuktan ayrılmanın başlangıcı sayan ve bu nedenle eleştiren Genç Osmanlılar da Bab-ı Ali'nin işlevlerini azaltmak için dini "umur-ı dünyeviyeye" müdahale ettirerek muhalefetlerine başlamışlardır (184).

(183) Okandan, a.g.y., s.115.

(184) Türköne, a.g.y., s.74 v.d.

SONUÇ

Osmanlı devletinde adaleti gerçekleştiren kadılar ile taşrada halkın karşılaştığı bazı sorunlar karşısında fetvalar veren müftüler şeyhülislâmlık kurumu içerisinde örgütlenmişlerdir.

I.Murat zamanında ortaya çıkan kadiaskerlik kurumu, Fatih Sultan Mehmet'in padişahlığının son yıllarında Anadolu ve Rumeli Kadiaskerliği olarak ikiye ayrılmıştır. Bununla beraber XVI.yüzyılın ortalarından sonra şeyhülislâmların yetkilerinin artması ile özellikle büyük eyaletlerdeki kadılık görevlerine atamalar şeyhülislâmlar tarafından gerçekleştirilmiştir. Böylece adaleti sağlama, kadılık örgütü tarafından yerine getirilen bir hizmet alanı olarak dinin egemenliği içinde yer almıştır.

Müftüler ise İstanbul dışında çeşitli eyalet ve kazalarda şeyhülislâmlığa bağlı olarak çalışan ve buldukları merkezlerdeki halkın dinî-hukukî sorunlarının, dinî hükümünü açıklama yetkisine sahip olan görevlilerdir. Müftülerin atanmaları şeyhülislâm tarafından gerçekleştirilmiş ve bunlar şeyhülislâmların vekili olarak işlem görmüşlerdir.

Şeyhülislâmlığa bağlı olarak görev yapan her iki örgüt XVII.yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı devlet teşkilatı içerisinde meydana gelen bu bozulmaya paralel olarak bazı yolsuzluk olaylarına karışmışlardır. Yetersiz kimsele rin rüşvet vererek görev elde etmeleri, halkı değişik gerekçelerle sömürme yoluna gitmeleri, rüşvet alarak haksız kararlar çıkartmaları bu yolsuzluk olaylarına sadece birkaç örnektir. Ayrıca kadıların atandıkları bölgelere gitmeyerek,

yerlerine naipiler göndermeleri ve naipilerin de çeşitli yolsuzluk olaylarına karışmaları adalet düzeninin iyice bozulmasına yol açmıştır. III.Selim'den itibaren çıkartılan çeşitli fermanlarla bu bozulmanın önüne geçilmeye çalışılmışsa da başarılı olunamamıştır.

Osmanlı devlet örgütü içerisinde ilmiye örgütünün başı olan şeyhülislâmlar, padişahın dini otoritesini temsil etmişlerdir. Şeyhülislâmlık kurumunun Osmanlı devletinde ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, ilk kez resmi olarak Fatih Kanunnâmesinde bu üvâna rastlanmıştır. Fakat Kanunnâme'nin ilgili bölümlerinin daha sonraki yüzyıllarda yazıldığı konusunda da görüşler bulunmaktadır. Bu nedenle şeyhülislâmlık kurumunun Osmanlı devlet örgütünün tam olarak oluştuğu dönemlerde ortaya çıkması daha kuvvetli bir olasılık olarak görülmektedir.

Şeyhülislâmlar hem toplumsal hem de siyasal ilişkiler de ve adaletin dağıtılmasında önemli bir işlev gören "fetva" kurumunu ellerinde tutmuşlardır. Dolayısıyla şeyhülislâmlar XVI.yüzyılın ortalarından sonra güçlerini iyice arttırarak, Osmanlı ilmiye örgütünün başına geçmişler; kadı, müftü ve müderrislerin göreve atanması, azilleri ve terfileri gibi işlemlerle de uğraşmışlardır. Ayrıca sarayda bulunan huzur derslerinin hoca ve dinleyicilerini seçmek; medreselerde ders verip, öğrencilerin derslerini denetlemek gibi görevleri de vardır.

Devlet işlerinin yürütülmesi sırasında verdikleri fetvalarla önemli rol oynayan şeyhülislâmlar, Divan-ı Hümayun'un asıl üyesi olamamıştır. Yargılama yetkisine sahip

olmayan şeyhülislâmların Divan-ı Hümayun'da bulunmalarının pratikte hiçbir yarar sağlamayacağı ayrıca manevi otoritesi nedeni ile de özellikle sadrazamın hareket özgürlüğünü sınırlayacağı düşünülerek böyle bir karara varılmıştır.

Islahat dönemine kadar şeyhülislâmların gelir kaynaklarını kendilerine has olarak verilen yerlerin gelirleri ve "boğça baha" ismi ile aldıkları vergiler oluşturmuştur. Ayrıca bunlara emekliye ayrıldıktan veya azl edildikten sonra geçimlerini sağlamak amacı ile arpalıklar verilmiştir.

Şeyhülislâmlık kurumu siyasi iktidara bağımlı olmakla birlikte temel görevleri bakımından Osmanlı yönetiminde en serbest hareket eden, çeşitli siyasi olaylarda önemli rol oynayan, dini iktidarı temsil etmesi nedeni ile de toplumda büyük saygınlığı bulunan bir kurum olmuştur. Bu kurum özellikle çeşitli dönemlerde padişah azl ve katilleri için verdiği fetvalar, devlet yönetimine karşı zaman zaman örgütlenen karşıt grupların destekleyiciliğini yapmaları vb. dikkat çekmiştir.

Şeyhülislâmların devlet içerisinde manevi açıdan büyük bir güce sahip oldukları, devlet işlerinde fetva alınmadan hiçbir girişimde bulunulmadığı düşünülecek olursa Osmanlı devletinin tam bir "teokrasi" olduğu ortaya çıkar.

Islahat dönemi ile birlikte Osmanlı devletinde girişilen reform hareketleri sırasında şeyhülislâmlık kurumunun görev ve yetkilerinde de yeni düzenlemelere gidilmiştir. III.Selim şeyhülislâmlara Meşveret Meclisleri'nde sürekli bir yer vererek onların "siyasi bir şahsiyet" haline gelmelerini sağlamıştır.

II.Mahmut döneminde "Şeyhülislâmlık Dairesi" açılarak şeyhülislâmlık kurumu içerisinde yer alan çeşitli görevliler aynı çatı altında toplanmıştır. Yine Osmanlı devletinde merkezileşme yönünde Meşihat'ın mutlak anlamda denetim altına alınması amacı ile şeyhülislâm Meclis-i Vükelâ-ya dahil edilmiştir.

Tanzimat döneminde açılan meclislerde üye olarak ulemadan bazı kişilere görev verilmekle birlikte şeyhülislâma yer verilmemiştir. Özellikle 1868 yılında açılan Şurâ-yı Devlet'e şeyhülislâmın üye olarak kabul edilmemiş olması ve bunun yanısıra meclisin toplum yaşamını ilgilendiren bir dizi yasa hazırlarken fetva almaya bile gerek duymaması bu makamın özellikle iç siyaset üzerindeki nüfuzunu azaltmıştır.

Tanzimat'la birlikte adalet alanında oluşturulan yeni mahkemelerde şeyhülislâmlara görev verilmemiştir. Dolayısıyla şeyhülislâmların yetkileri yalnızca şeriat mahkemeleri ile sınırlandırılmıştır. Bu dönemde şeyhülislâmların başkanlığında toplanan ve bir çeşit temyiz mahkemesi niteliğinde olan Huzur Murafaları da oluşturulan Nizamiye Mahkemelerine işlevleri devredilmesi nedeni ile kaldırılmıştır. Ayrıca Tanzimat döneminde şeyhülislâmlığa bağlı olarak ortaya çıkan "Meclis-i Meşayih" ile tarikatların kontrol altına alınması amaçlanmıştır. Fakat buna rağmen ancak tarikatların hayat alanları daraltılabiliştir.

Yine bu dönemde batılı tarzda okulların açılmasına paralel olarak varlıklarını devam ettiren medreseler yalnızca şeyhülislâmın sorumluluğuna bırakılmıştır. Böylece

şeyhülislâmların eğitim alanındaki yetkileri de sınırlanmıştır. Tanzimat sonra Meşihat Makamı'nın mali kaynaklarında düzenlemeler gerçekleştirilerek arpalık usulü kaldırılmış ve şeyhülislâma maaş bağlanmıştır.

Islahat döneminin başlangıcından itibaren (1789) göreve getirilen şeyhülislâmların çoğu, padişahın gerçekleştirmeyi düşündüğü reform çabalarını desteklemeleri, ulemayı etkileyerek ortaya çıkabilecek tepkileri engellemeleri ve yenilik taraftarı kimseler olmaları dikkati çekmiştir. Bu özelliklerin dışında kalan şeyhülislâmlar görevlerinden alınmışlardır.

Tanzimat döneminde şeyhülislâmların siyasi alandaki yetkileri iyice sınırlanmakla birlikte onların eski güç ve otoritelerini gösterebildikleri tek alan padişahların azl edilmeleri için verdikleri fetvalar olmuştur. Yine şeyhülislâmlar ıslahat döneminde devlet düzenine karşı çıkan bazı ayaklanmalarda ve hükümet darbelerinde etkin rol oynamışlardır.

XIX.yüzyıldaki gelişmelerin de gösterdiği gibi Osmanlı devleti yapısında dinsel kurumların yanında asker-sivil bürokrasinin örgütlediği kurumlar da yer almıştır.